

BAKİ UNİVERSİTETİNİN
XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК

БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS

OF BAKU UNIVERSITY

ISSN 1609-0586

SOSIAL-SİYASİ

elmlər seriyası

серия

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ НАУК

series of

SOCIAL-POLITICAL SCIENCES

№1.2018

Baş redaksiya heyəti:

Məhərrəmov A.M. (baş redaktor), **Kazımzadə A.H.** (baş redaktorun müavini), **Əliyeva İ.N.**, **Məmmədov Y.Ə.**, **Əliyev İ.Ə.**, **Əfəndiyev V.Ə.**, **Xələfov A.A.**, **Məmmədliyəv V.M.**, **Paşayeva N.A.**, **Quliyeva Ş.T.** (məsul katib).

Seriyanın redaksiya heyəti:

Məlikova M.F. (redaktor), **Vahidov F.Q.** (redaktorun müavini), **Hacıyev Z.C.** (məsul katib), **Abbasbəyli A.N.**, **Əhmədov Ə.C.**, **Əliyev B.H.**, **Əlizadə H.Ə.**, **İsmayılov R.R.**, **Məhərrəmov A.M.**, **Qasımov A.M.**, **Məmmədov R.F.**, **Rüstəmov İ.Ə.**, **Səməndərov F.Y.**, **Əliyev Ə.İ.**, **Həsənalıyev Z.M.**, **Əliyeva K.R.**

B.310.30.IV.1999

© «*Bakı Universiteti Nəşriyyatı*», 2018

HÜQUQ**UOT 321(091); UOT 342****AZƏRBAYCANDA SOVET HÜQUQUNUN İNKİŞAFI
KONTEKSTİNDƏ KONSTITUSİON DƏYİŞİKLİKLƏR****X.C.İSMAYİLOV***Bakı Dövlət Universiteti**xayyam-ismayil@mail.ru*

Ötən əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində Azərbaycanda tamamilə yeni olan sovet hüquq sisteminin formalaşmasına başlanılması bütövlükdə cəmiyyətin siyasi, sosial-iqtisadi sferalarının yeni forma və məzmun kəsb etməsi ilə bağlı idi. Sadalanan sferalarda baş verən dəyişikliklər ayrı-ayrı təsisatların və qurumların təşkili və fəaliyyətini, həmçinin onların hüquqi vəziyyətini, vətəndaşların hüquq və vəzifələrini, öhdəliklərini əks etdirən hüququn müxtəlif yeni institut və normalarının yaranmasına gətirib çıxardı ki, bu da təbii olaraq Azərbaycanın ilk Konstitusiyasının – 1921-ci ilin mayında qəbul olunmuş Əsas Qanunun mətninə bir sıra dəyişiklik və əlavələrin edilməsini şərtləndirmiş oldu. Məqalədə ilk Konstitusiyanın qəbulundan sonra Azərbaycanda yeni yaranan hakimiyyət subyektlərinin və inzibati təsisatların, eləcə də hüquq normalarının əsasında ortaya çıxmış konstitusiya dəyişiklikləri zərurəti və bu zərurətin reallaşdırılması istiqamətində görülən hüquqi tədbirlərin mahiyyətinə aydınlıq gətirilir, eyni zamanda həm 1921-ci, həm də 1927-ci il Azərbaycan Konstitusiyalarına edilən dəyişikliklərin təhlili aparılır.

Açar sözlər: konstitusiya qanunvericiliyi, hüquq institutları və normaları, hüquqyaratma, seçki, vətəndaş hüquqları, məcəllə, qanun, dəyişikliklər, əlavələr.

Azərbaycanda ictimai şura quruluşunun tədricən möhkəmlənməsi o dövrdə həyata keçirilən bir sıra əsaslı tədbirlərlə bağlı idi. Rusiyada başlanılan və respublikamızın ərazisində də geniş tətbiq edilən yeni iqtisadi siyasətin (YİS) əsas məqsədi sosialist iqtisadiyyatının dirçəldilməsi, əhalinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması kimi mühüm vəzifələri hədəfləyirdi. Belə ki, yeni iqtisadi siyasətə keçid, yəni ərzaq vergisinin tətbiqi vergi ödənişindən sonra qalan məhsulun kəndli tərəfindən azad surətdə satılmasını, habelə şəhərlə kəndin, sənaye ilə kənd təsərrüfatının iqtisadi əlaqələrini qoruyub saxlamaq üçün bir müddət əmtəə istehsalının (alqı-satqı vasitəsilə mübadilənin) saxlanılmasını nəzərdə tuturdu. Kiçik və kустar sənaye, xüsusi ticarət şəbəkəsi genişlənmiş, yeni iqtisadi siyasətin tətbiqi ilə torpağı icarəyə götürməyə, muzzdlu əmək tətbiq etməyə icazə verilmişdi. Sənaye müəssisələri təsərrüfat hesabına keçirilir, onların bir çoxu kooperativlərə, şirkətlərə, yaxud xüsusi şəxslərə icarəyə verildi.

20-ci illərin əvvəllərində Azərbaycanda beş müxtəlif ictimai-iqtisadi uklad: patriarxal təsərrüfat, xırda əmtəə istehsalı, xüsusi kapitalist təsərrüfatı, dövlət kapitalizmi və sosializm ukladları mövcud idi. Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən etibarən respublikada əsas istehsal vasitələri üzərində bərqərar olmuş sosialist mülkiyyəti xalq təsərrüfatında aparıcı rol oynamağa başlamışdı. Azərbaycanda ukladların xüsusi çəkisi arasında nisbət olduqca fərqli idi. Milliləşdirilmiş neft sənayesinin və bəzi sənaye müəssisələrinin təmsil etdiyi sosialist ukladı Bakıda və bir sıra qəzalarda hakim mövqeyə malik idi. Kənd yerlərində hakimiyyət tərəfindən tələsik yaradılmış və çox zəif olan sovxozlar və kollektiv təsərrüfatlar sosialist ukladının ilk cüçərtiləri sayılırdı (10, 357).

İlk Konstitusiyanın qəbuluna qədər yaradılmış müvəqqəti hakimiyyət orqanları tərəfindən sosial-iqtisadi, siyasi, hüquqi və mədəni həyatın müxtəlif tərəflərini əhatə edən çoxsaylı dekretlər, əsasnamələr və qərarlar qəbul edilmişdi ki, bunlar da son nəticədə sosializm yoluna qədəm qoymuş Azərbaycanın birinci Konstitusiyasının normalarının tərtibatında zəmin rolunu oynamış oldu. Eyni ilə demək lazımdır ki, artıq 1921-ci ilin mayında qəbul edilmiş Konstitusiya müddəaları sonradan Azərbaycanda sovet hüququnun ayrı-ayrı sahələrinin inkişafına təkan verməklə yanaşı, bu sahələr üzrə ictimai həyatın inkişafı ilə əlaqədar həyata keçirilmiş hüquqyaratma fəaliyyəti nəticəsində özləri də müəyyən mənada «təsirə məruz qalmışdı».

Bu mənada cari qanunvericiliyin konstitusiya müddəalarına həmin «təsiri»nin və bunun da nəticəsində Konstitusiyaya dəyişiklik və əlavələrin edilməsi, həmçinin yeni Azərbaycan Konstitusiyasının qəbulunu zəruri edən məqamların üzərində dayanılması hüquq tarixi elminin bu dövrü inkişaf baxımından aktual və əhəmiyyətli sayıla bilər.

Könüllülük prinsipinə və müqavilə münasibətlərinə saslanan Zaqafqaziya Federasiyasının yaradılması və 1922-ci il dekabrın 13-də onun Konstitusiyasının qəbulu Azərbaycanın siyasi-hüquqi həyatında müəyyən dəyişikliklərlə müşayiət olundu. Azərbaycanın da daxil olduğu bu federasiya Cənubi Qafqaz respublikalarının əsasən siyasi, hərbi və iqtisadi fəaliyyətlərinin birləşdirilməsi məqsədilə yaradılmışdı. Azərbaycanın suveren mənafələrinin məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxarmış, partiya tək hakimiyyətliliyinin saxlanmasına və genişlənməsinə şərait yaratmış bu addım əslində, «sosialist unitarizminin» bərqərar olması istiqamətində aparılan siyasi gedişlərdən biri idi.

Zaqafqaziya Federasiyasının Konstitusiyasında federasiyanın yaranmasının əsas səbəbləri və məqsədləri barədə, Zaqafqaziyanın ali hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının təşkili və səlahiyyətləri barədə məsələlər təsbit edilmişdi. Zaqafqaziya Konstitusiyasında, həmçinin ZSFSR-in ali hakimiyyət və idarəetmə orqanları ilə onun tərkibinə daxil olan respublikaların, o cümlədən Azərbaycanın ali hakimiyyət və idarəetmə orqanları arasındakı qarşılıqlı əlaqələr əks etdirilmişdi. Federasiyanın tərkibinə daxil olan respublikalar öz suverenliyini müəyyən mənada qoruyub saxlayırdılar, yəni öz dövlət ərazilərinə malik idilər ki, bu ərazi də onların razılığı olmadan dəyişdirilə bilməzdi. Onlar

müstəqil təsisədicə hakimiyyətə malik idilər, ali hakimiyyət və idarəetmə orqanlarını formalaşdırırdılar, öz vətəndaşlığına, zəruri dövlət hakimiyyəti atributlarına malik idilər və s.

Bu dövrdə Azərbaycanın ali dövlət hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətlərinə Zaqafqaziya Sovetlər qurultayının və Zaqafqaziya MİK-nin səlahiyyətlərinə aid olan məsələlər istisna olmaqla, respublika xarakterli bütün məsələlər aid edilirdi. Bu hüquqlardan əlavə, Azərbaycan öz dövlət hakimiyyətini müəyyən mənada müstəqil olaraq həyata keçirirdi. Azərbaycanın Konstitusiyasına 1925-ci il dəyişikliklərindən sonra, əsas qanunun 32-ci maddəsi Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayının və AzMİK-nin səlahiyyətlərinə aşağıdakıları aid edirdi: respublikada siyasətə və xalq təsərrüfatına ümumi rəhbərliyi həyata keçirmək; dövlət gəmiləri üzərində ali nəzarət; amnistiya vermək hüququ; respublika sərhədlərinin dəyişdirilməsi haqqında məsələyə baxılması; Azərbaycan SSR ərazisinin ümumrespublika bölgüsünün (inzibati bölgünün) keçirilməsi; SSRİ-nin və ZSFSR-in qanunvericiliyinə müvafiq surətdə Azərbaycan ərazisində xalq təsərrüfatının və onun ayrı-ayrı sahələrinin planlarının müəyyən edilməsi; respublika büdcəsinin təsdiqi; SSRİ və ZSFSR konstitusiyalarına müvafiq olaraq dövlət və yerli vergilərin müəyyən edilməsi və nəhayət, Azərbaycan üçün ümumdövlət əhəmiyyətə malik olan digər çoxsaylı məsələlərin həll edilməsi. Buraya, həmçinin respublika vətəndaşlığı haqqında qanunvericiliyin qəbulu və tətbiqi məsələləri də aid edilmişdi (9, 470-471). Azərbaycanın MİK və XKS Zaqafqaziya Federasiyası miqyasında qanunvericilik təşəbbüsü hüququndan istifadə edirdilər.

Azərbaycan Konstitusiyasına 1925-ci ildə edilən çoxsaylı dəyişikliklərin içərisində SSRİ-nin yaradılmasından sonra Zaqafqaziya federasiyası vasitəsilə onun tərkibinə daxil olan Azərbaycanın hüquqi vəziyyətini əks etdirən yenilikləri qeyd etmək olar. Müvafiq dəyişikliklər 1924-cü il SSRİ Konstitusiyasının qəbubu ilə əlaqədar aparılmışdı. Belə ki, Azərbaycanın özünün bir sıra səlahiyyətlərini SSRİ-nin ali dövlət hakimiyyət və idarəetmə orqanlarına güzəştə getməsi, yəni vahid daxili və xarici siyasətin müəyyənləşdirilməsi; beynəlxalq təşkilatlarda nümayəndəlik; müharibə və sülh məsələləri; xarici ticarətə rəhbərlik; hərbi qüvvələrin təşkili və onlara rəhbərlik; bütünlüklə xalq təsərrüfatının ümumi planının və əsasının müəyyən edilməsi; respublika büdcələrinin də daxil olduğu vahid dövlət büdcəsinin təsdiqi; vahid pul və kredit sisteminin müəyyənləşdirilməsi; nəqliyyat və rabitəyə ümumi rəhbərlik; yerquruluşunun və torpaqdan istifadənin, yerin təkinin, meşələrin və suların ümumi əsaslarının müəyyən edilməsi; məhkəmə quruluşunun, mühakimə icraatının, mülki və cinayət qanunvericiliyinin əsaslarının müəyyən edilməsi və s. qismində məsələlərin ümumittifaq orqanlarının səlahiyyətlərinə aid edilməsi 1925-ci ildə Azərbaycan Konstitusiyasına dəyişikliklərin edilməsi zərurətini ortaya qoymuşdu. Həmin dəyişikliklərə müvafiq olaraq Konstitusiyanın 2-ci maddəsi SSR İttifaqının, Zaqafqaziya Federasiyasının və Azərbaycanın vahid vətəndaşlıq prinsipi təsbit edildi ki, bu da İttifaqın ərazisində digər respublikaların vətən-

daşları ilə Azərbaycan vətəndaşlarının hüquq bərabərliyinin təmininə yönəlmişdi. Konstitusiyanın 3-cü maddəsi Azərbaycanın suverenlik prinsipini təsbit edirdi. Yeni dəyişikliyə görə onun hüququ yalnız SSRİ və ZSFSR Konstitusiyalarında göstərilmiş hədudlarda məhdudlaşdırılırdı (25, 106-110).

İlk Konstitusiyanın qəbulundan sonra Azərbaycan ərazisində iki muxtar qurumun təşkili respublikanın həm inzibati-ərazi quruluşunda, həm də siyasi-hüquqi və sosial-iqtisadi həyatında yeni bir mərhələ açmış oldu. Bunlardan birincisinə – əhalisi azərbaycanlılardan ibarət olan Naxçıvana muxtariyyət hüququnun verilməsi onun ərazi vəziyyətinin spesifikasiyi (16, 153-154) ilə izah olunurdusa, yəni məlum hadisələrlə bağlı ermənilərin Zəngəzur torpaqlarını ələ keçirməsi nəticəsində Naxçıvanın ərazi cəhətdən Azərbaycandan əlahiddə düşməsi baxımından onun Azərbaycan Respublikasının tərkibində qəza, rayon və sair kimi xırda inzibati ərazi vahidi hüququ əsasında idarə edilməsi çətinlik yaratması ilə bağlı idisə, ikincisinə – Qarabağın dağlıq hissəsinə muxtar vilayət statusunun verilməsi isə səhv bir addım olaraq sovet-rus «milli» siyasətinin tərkib hissəsi idi. «Uzaqgörən məqsədlər» güdən Sovetlər birliyinin rəhbərləri bu imperiyaya daxil olan xalqların, ələlxüsus azərbaycanlıların gələcəkdə müstəqilliyinin qarşısını almaq məqsədilə belə planları hazırlayırdı və vaxtaşırı həyata keçirirdi (10, 372). Sonralar azəri türklərinin öz qədim yurdları olan Qərbi Azərbaycan ərazilərindən zorla deportasiya edilməsi də buna əyani sübutdur.

Hələ Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasının ilk illərində Türkiyə ilə RSFSR, eləcə də Türkiyə ilə Zaqafqaziya respublikaları arasında bağlanmış 1921-ci il Moskva və Qars müqavilələri Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində olmasını təsdiq etsə də, bu, ilk vaxtlarda qanunvericilik qaydasında - konstitusiya vasitəsilə rəsmiləşdirilməmişdi. 1923-cü il dekabrın 31-də Azərbaycanın Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Naxçıvan muxtar ölkəsinin Azərbaycanın tərkibində muxtar respublikaya çevrilməsi barədə qərar 1924-cü ilin 9 fevralında reallaşdırıldı (1, v.23) və həmin ilin aprelində AzMİK tərəfindən qəbul olunan «Naxçıvan MSSR haqqında» əsasnamə muxtar respublikanın Konstitusiyası qəbul olunana qədər Naxçıvanın hüquqi vəziyyətini müəyyən edirdi.

Qarabağın dağlıq hissəsinə gəldikdə isə burada muxtar qurumun təşkilinə səy göstərməklə Azərbaycanın bu hissəsinin gələcəkdə tamamilə ondan qoparmaqla özününküləşdirmək məqsədini güdən erməni millətçiləri bir çox mübahisələrdən və bu məsələ ilə əlaqədar çıxarılan çoxsaylı qərarlardan sonra özlərinin havadarlarının dəstəyi ilə AzMİK-nın 7 iyul 1923-cü il tarixində qəbul edilmiş dekretin əsasında Dağlıq Qarabağa Azərbaycanın tərkibində muxtar vilayət statusu verilməsinə nail oldular. Vilayətin inzibati mərkəzi Xankəndi şəhəri (keçmişdə kənd) oldu. Qərara əsasən muxtar vilayətin idarəetmə orqanları Vilayət İcraiyyə komitəsi və yerli sovetlər idi. 1923-cü ilin 24 noyabrında AzMİK və XKS «Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayəti haqqında» əsasnaməni təsdiq etdi. Həmin əsasnaməyə görə, DQMV-nin tərkibinə Şuşa, Cavanşir, Karyaqın və Qubadlı qəzalarının dağlıq hissələri daxil edilirdi.

Konstitusiyaya 1925-ci il dəyişikliyi Azərbaycanın tərkibində Naxçıvan

Muxtar Respublikasının və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılmasını təsbit etməklə, Azərbaycanın 1921-ci ildəki sırf unitar dövlət statusunu müəyyən qədər dəyişmiş oldu.*

1922-ci ilin sonlarından başlayaraq Azərbaycanda hüququn ayrı-ayrı sahələri üzrə sistemləşdirilmiş aktların – məcəllələrin qəbulu, eyni zamanda müxtəlif sahələrin hüquqi tənzimlənməsini özündə ehtiva edən çoxsaylı dekretlərin, əsasnamələrin, qərarların verilməsi respublikanın sosial-iqtisadi, hüquqi, ictimai-siyasi, inzibati, mədəni həyatında baş verən yeniliklərin inikası idi və ilk Konstitusiyada təsbit edilən müvafiq məsələlərin yenidən nəzərdən keçirilməsini labüd edirdi.

Konstitusiyaya 1925-ci il dəyişikliklərində Azərbaycanın hakimiyyət və idarəetmə strukturlarının təşkili və fəaliyyəti ilə bağlı təsbitlənən yeniliklərə nəzər salaraq. Konstitusiyaya görə ali hakimiyyət orqanı olan Ümumazərbaycan Sovetlər Qurultayının ildə 2 dəfə çağırılmasını nəzərdə tutan əvvəlki qaydadan fərqli olaraq, yeni dəyişikliyə görə, Konstitusiyanın 17-maddəsi onun ildə bir dəfə çağırılmasını müəyyən etdi. 19-cu maddəyə edilən dəyişikliyə görə, AzMİK-nın üzvlərinin sayı 135-ə, üzvlüyə namizədlərin sayı isə 50-yə çatdırıldı. 28-ci maddəyə müvafiq olaraq AzMİK-nın əvvəlki fasiləsiz iş qaydasının yerinə sessiya iş qaydası müəyyənləşdirildi və onun sessiyaları 3 ayda 1 dəfə olmaq etibarilə çağırılması nəzərdə tutuldu. AzMİK-nın fəvqəladə sessiyaları isə onun Rəyasət Heyətinin təşəbbüsü, respublikanın Xalq Komissarları Sovetinin təklifi və yaxud AzMİK-nın üzvlərinin üçdə birinin tələbi ilə çağırılı bilərdi.

AzMİK-nın Rəyasət Heyətinin səlahiyyətlərini nəzərdə tutan 30-cu maddədə onun respublikanın XKS-nin qərarlarını təsdiq etmək, ləğv etmək və onların qüvvəsini dayandırmaq, sonradan AzMİK-nın növbəti sessiyasında baxılması və təsdiqi şərti ilə dekretlər və qərarlar qəbul etmək hüquqları göstərilirdi. Xarici siyasətə ümumi rəhbərlik, xarici dövlətlərlə əlaqələr, müharibə və sülh elan edilməsi, kreditlərin alınması, gömrük və ticarət müqavilələrinin bağlanması, silahlı qüvvələrin əsaslarının müəyyən edilməsi və s. kimi məsələlər ZSFSR və SSRİ-nin hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətlərinə aid edildiyindən onlar Azərbaycan Konstitusiyasından çıxarıldılar.

* Həmin dövrün tədqiqatçılarının böyük bir qismi tərkibində müxtər respublikaların olduğu müttəfiq respublikaların hamısının federativ dövlətlər kimi hesab olunması ilə bağlı mülahizələr yürüdürlər. Bu baxımdan Azərbaycanın federativ dövlətə yaxın olan statusunun müəyyənəlməsi həmin illərin tədqiqatlarında elmi müzakirələrin obyektinə də çevrilmişdi (*Vax: Газета «Заря Востока. 9 мая 1924 г.; Вестник Верховного Суда СССР и Прокуратуры ВерхСуда СССР, 1928, №4 (13), с.17; Ананов И.Н. Система органов государственного управления в Советской социалистической федерации. М., 1951, с.124-126; Равин С.М. Принцип федерализма в Советском государственном праве. Л., 1961, с.16; Паркосадзе В.В. Являются ли Грузинская ССР и Азербайджанская ССР федеративными республиками. «Ученые записки» АГУ, сер.юрид.наук, 1967, №1, с.28-39; Мильман А.Ш. Азербайджанская ССР – суверенное государство в составе СССР. Баку: Азернешр, 1971, с.228-229 и др.*)

İdarəetmə orqanları sistemində baş verən dəyişiklərin içərisində Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin nəzdində Ali İqtisadi Şuranın yaradılmasının konstitusion təsbiti (36-cı maddə) oldu. Bu qurumun əsas funksiyası respublikanın bütün təsərrüfat orqanlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi idi. AzMİK-nın Rəyasət Heyəti tərəfindən 19 yanvar 1924-cü ildə təsdiq edilən «Ali İqtisadi Şura haqqında Əsasnamə» ilə ona qanunvericilik təşəbbüsü, məcburi qərarların qəbul edilməsi, həmçinin iqtisadi xarakterli qanun layihələrinin ilkin baxılması hüququ verilirdi. Ali İqtisadi Şuranın nəzdində ticarət sənaye palatası, xammal komitəsi və 4 komissiya – fond komissiyası, daxili ticarət, arbitraj və Dövlət plan komissiyalarının fəaliyyət göstərməsi nəzərdə tutulurdu. Azərbaycan XKS tərəfindən təsdiq olunmuş 9 oktyabr 1923-cü il tarixli «Dövlət Plan Komissiyası haqqında Əsasnamə»yə uyğun olaraq adı çəkilən qurum AİŞ-nin tapşırığı əsasında xalq təsərrüfatı planı ilə bağlı prinsiplər məsələləri işləyib hazırlayır, öz təşəbbüsü ilə qərar və dekretlərin layihələrini maraqlı idarələrin rəyi ilə birlikdə AİŞ-nin müzakirəsinə və təsdiqinə verirdi. 1924-cü ilin aprelində Azərbaycanın MİK və XKS-nin birgə qərarı ilə respublikanın Sənaye və Ticarət Xalq Komissarlığı Xalq Təsərrüfatının Ali Şurasına çevrildi (23, 1924, №4, 109) və bu da konstitusiya dəyişikliklərində yer aldı.

Konstitusiyada xalq komissarlıqlarının üç qrupunun – birləşdirilməmiş, birləşdirilmiş və mərkəzləşdirilmiş xalq komissarlıqlarının yaradılması nəzərdə tutulmuşdu. Azərbaycan XKS-nin tərkibində əvvəlki 17 xalq komissarlığı əvəzinə 9-nun təşkili müəyyən edilirdi.

Məhkəmə və prokurorluq haqqında ilk Konstitusiyada heç bir müddə nəzərdə tutulmasa da, 1925-ci il dəyişikliyinə Konstitusiyaya Ali Məhkəmə haqqında fəsil əlavə edildi. Hələ 1922-ci il dekabrın 9-da qəbul edilmiş «Azərbaycan SSR məhkəmə quruluşu haqqında Əsasnamə»yə və AzMİK-nın 1923-cü il 13 fevral tarixli qərarına əsasən respublikanın vahid məhkəmə sistemi yaradıldı. Vahid məhkəmə sistemi bir xalq hakimindən ibarət xalq məhkəmələrini, bir hakim və iki xalq iclasçısından ibarət xalq məhkəmələrini, mahal xalq məhkəmələrini və Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi ehtiva edildi.

1923-cü ilin oktyabrında Naxçıvanda mahal məhkəməsi, Qarabağda isə mahal məhkəməsi hüquqlarında vilayət məhkəməsi təşkil edilmişdi. Mahal xalq məhkəmələri cinayət, mülki, hərbi-cinayət və xüsusilə dövlət əhəmiyyətli işlər üzrə şöbələrə malik idilər. Cinayət və mülki şöbələr iki bölməyə – kassasiya və məhkəmə bölmələrinə ayrılırdılar.

Respublikanın bütün məhkəmə orqanlarının fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirən Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi eyni zamanda Bakı və Gəncə mahal məhkəmələrinin baxdıqları cinayət və mülki işlərdən verilmiş kassasiya şikayətlərinə və etirazlarına baxır, birinci instansiya qismində, xüsusilə dövlət əhəmiyyətli işlərə baxıb həll edirdi. Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi sədrdən, sədrin müavinlərindən, ali məhkəmənin üzvlərindən və xalq iclasçılarından ibarət idi. Ali məhkəmə cinayət və mülki işlər üzrə kassasiya kollegiyası, cinayət və mülki işlər üzrə məhkəmə kollegiyası, hərbi nəqliyyat kollegiyası,

hərbi kollegiya, intizam kollegiyası, ali məhkəmənin rəyasət heyəti və plenar iclasdan ibarət tərkibdə fəaliyyət göstərirdi. Ali məhkəmənin sədrini, sədr müavinlərini və kollegiya sədrilərini bilavasitə AzMİK-nin Rəyasət heyəti təyin edirdi. Məhkəmənin digər üzvləri isə ədliyyə komissarının təqdimatı ilə MİK-nin Rəyasət heyəti təsdiq edirdi.

1924-cü il oktyabr ayından Ali Məhkəmənin Naxçıvan və Qarabağda daimi şöbələri fəaliyyət göstərsə də, 1925-ci il oktyabrın 3-də Naxçıvan MSSR-də Baş məhkəmə və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində vilayət məhkəməsi təşkil edildi. Ümumi məhkəmə orqanları ilə yanaşı, 1922-ci ildə torpaqla və əmək fəaliyyəti ilə əlaqədar mübahisəli işlərə baxılması üçün xalq məhkəmələrinin əmək sessiyaları, torpaq və arbitraj komissiyaları da təsis edilmişdi.

AzMİK-nin 1922-ci il 11 iyun tarixli qərarına əsasən respublikada prokurorluq yaradıldı. Bu zaman sovet prokurorluğunun təşkili, fəaliyyəti və tabeçilik qaydasının Lenin prinsipləri rəhbər tutulmuşdu. AzMİK-nin «Azərbaycan SSR-nin dövlət prokurorluğu haqqında» 11 iyun 1922-ci il tarixli dekretinin 2-ci bəndinə əsasən prokurorluq: a) qanunu pozan qərarlardan şikayət verilməsi və təqsirli şəxslərə qarşı cinayət təqibinə başlanılması yolu ilə bütün hakimiyət orqanlarının, təsərrüfat idarələrinin, ictimai təşkilatların və ayrı-ayrı şəxslərin hərəkətlərinin qanuniliyinə nəzarəti həyata keçirirdi; b) istintaq orqanlarının işinə göz qoyurdu; c) məhkəmədə dövlət adından ittihamı müdafiə edirdi; ç) həbsdə saxlamanın düzgünlüyünə nəzarət edirdi.

Respublika prokurorluğu Ədliyyə komissarlığının tərkibində təşkil edildi. Ədliyyə komissarı eyni zamanda respublika prokurorunun vəzifəsini yerinə yetirirdi. Bununla əlaqədar olaraq, qanunçuluğa dürüst əməl etmək, istintaq və təhqiqata nəzarət etmək, məhkəmədə dövlət ittihamını müdafiə etmək və s. nəzarət işləri respublika prokurorluğuna tapşırılmışdı. Ədliyyə komissarlığı bilavasitə bu vəzifələri yerinə yetirməkdən azad idi.

Azərbaycan MİK-nin 11 iyul 1922-ci il tarixli dekreti istintaq orqanlarının vəziyyətində dəyişiklik etmədi. O, ikiqat tabeçilikdə idi: inzibati və təsərrüfat məsələlərində - məhkəməyə, əməliyyat məsələlərində – prokurorluğa. Prokurorluğun səlahiyyətləri 1922-ci il 22 iyul tarixli «Xalq ədliyyə komissarlığı haqqında əsasnamə» ilə bir qədər genişləndirilir. Belə ki, əvvəllər xalq hakimləri şurası tərəfindən həyata keçirilən məhkəmə orqanlarının fəaliyyətinə nəzarət funksiyası prokurorluğa həvalə edilir. Əsasnaməyə görə prokurorluq xalq məhkəmələrinin ayrı-ayrı hökm və qərarlarına nəzarət qaydasında baxmaq və yeni açılmış hallara görə işləri təzələmək hüquqları əldə edirdi.

1922-ci ildə Azərbaycan SSR məhkəmə quruluşu haqqında, Azərbaycan SSR prokuror nəzarəti haqqında, vəkillik haqqında əsasnamələrin qəbul edilməsilə əlaqədar olaraq məhkəmə idarəçiliyində də dəyişikliklər edildi. Yerli zəhmətkeş deputatları sovetlərinin yanında olan ədliyyə şöbələri ləğv edildi. Yerlərdə məhkəmələrin idarəçilik işlərinə və onların fəaliyyətinə nəzarəti mahal məhkəmələri, qanunçuluğun gözlənilməsinə nəzarəti isə prokurorluq yerinə yetirirdi.

1922-ci il Əsasnaməsinə 17 noyabr 1923-cü il tarixdə AzİK-nın verdiyi dekretlə «Müdafiəçi kollegiyaları, məhkəmə icraçıları və dövlət notariatı haqqında» və «Dövlət prokurorluğu haqqında» bölmələr əlavə edildi. Həmin dekretin 39-cu maddəsinə əsasən mahal xalq məhkəmələrinin nəzdində müdafiəçi kollegiyaları yaradılırdı ki, onların da qəbulu vəkillərin ümumi yığıncağında 5 nəfərlik tərkibdə seçilən Kollegiya şurası tərəfindən həyata keçirilirdi.

1923-cü ilin 15 iyulunda Ədliyyə komissarlığı kargüzarlığın və ümumilikdə mühakimə icraatının azərbaycan dilində aparılması barədə məhkəmə orqanlarına təmimnamə ünvanladı. Lakin təmimnamədə kadr çatışmazlığı ilə əlaqədar müəyyən istisnalar da nəzərdə tutulurdu.

Azərbaycanın ilk Konstitusiyasında respublikanın gerbi və bayrağı haqqında xüsusi fəsil olsa da, burada dövlət bayrağı haqqında deyil, respublikanın ticarət və hərbi-dəniz bayrağı haqqında məlumatlar əks etdirildiyindən, bu boşluq AzMİK-nın 25 oktyabr 1924-cü il tarixli qərarı ilə aradan qaldırılmış (24, 148) və Konstitusiyanın 104-cü maddəsinə edilmiş dəyişikliklə Azərbaycanın dövlət bayrağının təsviri verilmişdi. Azərbaycanın 1 iyul 1924-cü il tarixindən latın əlifbasına keçidi ilə əlaqədar dövlət bayrağının üzərindəki yazılar həm yeni latın, həm də köhnə ərəb əlifbasında paralel olaraq əks etdirilirdi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra tədqiqatçıların 1925-ci ildə Azərbaycan Konstitusiyasına edilən dəyişiklikləri onların həcmi və əsaslı məsələləri əhatə etməsi (məs., respublikanın ZSFSR və SSRİ-nin tərkibinə daxil olması ilə əlaqədar yaranan yeni hüquqi vəziyyətini təsbit etməsi) baxımından onları yeni Konstitusiya mətni kimi qələmə verməsi və 1925-ci il dəyişikliklərini Azərbaycanın ikinci Konstitusiyası hesab etmələri cəhdlərinə rast gəlinir (5, 80-81; 21, 9; 18, 88). Bununla belə hüquqşünaslıqda və tarixşünaslıqda respublikanın xalq təsərrüfatının bərpası və inkişafı dövründə baş verən köklü dəyişiklikləri təsbit edən Əsas Qanun olaraq 1927-ci ildə qəbul olunmuş Azərbaycan Konstitusiyası götürülür.

İlk Konstitusiyanın qəbulundan sonra mülki, ailə, əmək, torpaq, cinayət və digər hüquq sahələri üzrə hüquqyaratma fəaliyyətinin genişləndirilməsi və hüquq yaradıcılığı zamanı «inqilabi qanunçuluq» doktrinasının stereotipini təşkil edən «inqilabi hüquq düşüncəsi» əsas götürülməklə sosioloji və psixoloji hüquq nəzəriyyələrinin ortaya qoyduğu imkanlardan da bəhrələnməklə sosialist qanunvericiliyinin formalaşdırılması və ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi və sosial-iqtisadi həyatda baş verən yeniliklərlə bağlı olaraq onun inkişaf etdirilməsi son nəticədə bəzi konstitusion dəyişikliklərə də yol açmışdı.

Nümunə üçün deyək ki, həmin dövrdə formalaşan respublikanın mülki qanunvericiliyinin əsas məsələlərindən biri də kooperativ və kустar istehsalın inkişaf etdirilməsi idi. Bununla əlaqədar olaraq, Azərbaycan SSR XKS 27 iyun 1921-ci ildə «İstehlakçı kooperasiyalar haqqında əsasnamə», 1922-ci il martın 10-da isə «Kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında əsasnamə» qəbul etdi. Həmin qanunlarla bütün kooperasiyaların istehsal və istehlak fəaliyyəti nizama salındı və əmlak hüquqları sahəsində prinsiplər müəyyən edildi. Sosialist

sənayesilə kəndli iqtisadiyyatı arasında əlaqələri möhkəmləndirmək məqsədilə ortaya atılmış kooperasiyanın inkişafının başlanğıc mərhələsi üçün onun Azərbaycanda kənd təsərrüfatı kommunaları, artellər və şirkətlər kimi formaları xarakterik idi. 1923-cü il iyulun 16-da qəbul edilmiş Azərbaycanın ilk Mülki məəcəlləsində hüququn subyektləri olaraq fiziki şəxslərlə yanaşı, inzibati və təsərrüfat subyektlərinin – dövlət və ictimai idarə, müəssisə və təşkilatların, kooperativ birliklərin və s. hüquqi vəziyyəti də tənzimlənirdi.

Mülki-hüquqi və təsərrüfat hüquqi münasibətlərin inkişafı 1923-cü ilə mülki Məcəlləsinə sonradan edilən dəyişiklikdə öz əksini tapdı. Həmin dəyişikliklər Məcəllənin qəbulundan sonra qəbul olunmuş bir sıra yeni mülki-hüquqi aktların əsasında həyata keçirildi. Belə ki, 1924-cü il noyabrın 1-də «Yaşayış sahələrinə icarə haqqı barədə əsasnamə» qəbul edildi. Bundan sonra «Kooperativ tikililərində yaşayan fəhlələrə kömək haqqında» 24 noyabr 1924-cü ildə Azərbaycan MİK və XKS tərəfindən qərar qəbul olundu. Bu qərara görə kooperativ tikililərində yaşayan fəhlələrə kömək məqsədilə uzunmüddətli ssuda verilirdi. Bakı Sovetinin 29 mart 1929-cü il tarixli «Mənzil cəmiyyətləri haqqında qaydalar» adlanan qərarı ilə bir və bir neçə mənzil sahibkarlığına aid mənzillərdə yaşayan vətəndaşlar, habelə qeyri-yaşayış sahələri ilə məşğul olan və üzərinə evlərin idarə olunmasını götürmək istəyən şəxslər mənzil icarə cəmiyyətləri yarada bilərdilər.

Azərbaycan SSR XKS-nin 9 oktyabr 1923-cü il tarixli «Təsərrüfat hesabı əsasında fəaliyyət göstərən dövlət sənaye müəssisələri (Trestlər) haqqında» dekretlə məəcəllənin 19-cu maddəsinə və 58-ci maddəsinin qeydinə dəyişiklik edildi. Dekret trestlərə hüquqi şəxs kimi baxaraq, trestlərin öhdəliklərinə görə dövlətin və eyni zamana dövlətin öhdəliklərinə görə trestlərin məsuliyyət daşımalı olmadığını müəyyən etmişdi.

Kənd təsərrüfatının yüksəlişi və zəhmətkeş kəndli kütlələrinin sosialist quruluşuna keçməsi ilə AzMİK və XKS 13 sentyabr 1924-cü ildə «Kənd təsərrüfatı kooperasiyaları haqqında» qərar qəbul etmişdi. İqtisadiyyatda sosialist ukladının mövqeyinin möhkəmləndirilməsi, kooperasiyanın və dövlət ticarətinin xüsusi kapital üzərində qələbəsi bir sıra şərtlərlə əlaqələndirilirdi. Onların ən mühümləri kooperativ və dövlət təşkilatlarının xüsusiyyətçi tacirlərə nisbətən daha əlverişli vəziyyətdə olmalarını təmin edən münasibətlərin yaradılması; sosialist ukladına dövlət kredit idarələrindən maliyyə yardımı edilməsi; əmtəə istehlakçısının bütün vəziyyətlərdə bazar qiymətindən ucuz mal almasını təmin edən qiymət siyasətinin aparılması; kooperativ aparatının kütləvi istehlakçının mənafələrinə uyğunlaşdırılması və genişləndirilməsi idi. 26 noyabr 1924-cü il tarixdə AzMİK tərəfindən verilmiş «Veksellər haqqında əsasnamə» ilə kredit münasibətləri tənzimlənirdi. Dövlət bankları sırasında xüsusi banklar yaradılmışdı.

Dövlət sığortası sahəsində tənzim olunan hüquq münasibətləri əhəmiyyətli əlavə və dəyişikliklərə məruz qalmışdı. Məcburi vergi sığortası tətbiq olunmuşdu. AzMİK 5 sentyabr 1925-ci il tarixli qərarı ilə MM-nin şəxsi sığorta

ilə bağlı müqavilə münasibətlərini tənzimləyən normaları əhəmiyyətli dərəcədə dəyişilmişdi.

12 fevral 1927-ci il tarixində Azərbaycan SSR Mülki Məcəlləsində «Mülkiyyət hüququ və əşya hüququ» bölməsinə bir sıra müddəalar əlavə olundu. 68a-cı maddəyə görə itirilmiş və başqa şəxs tərəfindən tapılmış əşyaların sahibi məlum olmadıqda, həmin əşya milisə və yaxud yerli sovetlərə verilməli idi. Əşyanı itirmiş şəxs 6 ay ərzində öz əşyasının arxasınca gəlməmişdirsə, o zaman əşya sahibsiz kimi dövlət mülkiyyətinə keçirdi.

Ailə-nikah münasibətlərinin tənzimlənməsi sahəsində bir sıra mühüm hüquqi tədbirlər həyata keçirildi. Azərbaycanda anaların və körpələrin mühafizəsi istiqamətində normativ baza yaradıldı. AzMİK tərəfindən 9 may 1923-cü il tarixində verilmiş «1920-ci il aprelin 28-dək bağlanmış kəbin aktları haqqında» dekretlə yalnız VVAQ orqanları tərəfindən qeydə alınan nikahların hüquqi qüvvəsi tanınırdı və şəriət qaydaları ilə bağlanmış kəbin aktlarının mülki iddialar üçün əsas və sübut qismində çıxış edə bilməməsi göstərilirdi. Lakin dekretin bu müddəalarının geriyə qüvvəsi istisna olunurdu, yəni 1920-ci il aprelin 28-dək müsəlmanlar arasında dini zəmin üzərində bağlanmış nikahlar öz hüquqi qüvvəsini saxlayırdı.

AzMİK-nın 10 iyun 1923-cü il tarixli qərarı ilə Azərbaycan Cinayət məəcəlləsinin 96-cı maddəsinin çoxarvadlılığa, birbaşa yüksələn və enən xətt üzrə qohumlarla, doğma və ögey qardaş və bacılarla nikaha daxil olmağa görə cinayət məsuliyyətini müəyyən edən yeni redaksiyası təsdiq olundu. Maddə göstərilən cinayətlərə yol vermiş şəxslərin bir ilə qədər islah işləri və təkrar olunduqda isə iki ildən az olmayaraq azadlıqdan məhrumetmə cəzasına məhkum edilməsini və müvafiq nikah aktlarının etibarsız hesab edilməsini nəzərdə tuturdu. Bir qədər sonra 1925-ci il dekabrın 26-da verilmiş digər bir qərarla yuxarıda sadalanan cinayət əməllərinə görə sanksiya daha da sərtləşdirilmişdi (beş ilə qədər azadlıqdan məhrumetmə) və ailə münasibətləri sahəsində qaydaların pozulması ilə əlaqədar əlavə müddəaların CM-ə daxil edilməsi nəzərdə tutulmuşdu.

Yeni əmək münasibətlərinin müəyyən edilməsi nəticəsində yaranmış sosialist əmək qanunvericiliyi əməyin sosialistcəsinə təşkilinin əsas prinsiplərini, kollektiv müqavilələr bağlanmasını, dövlət və xüsusi müəssisələrdə əməyin mühafizəsi orqanları və müfəttişliklərin təsis edilməsini, əmək qanunvericiliyinin pozulması üstündə məhkəmə və inzibati məsuliyyət müəyyən edilməsini, əməyin ödənilməsinin yeni əsaslarını, əmək birjalarının yaradılması və məcburetmə tədbirləri ilə işsizliyin aradan qaldırılmasını, ictimai sığortanın tətbiqini və s. müəyyən edirdi. Əmək haqqında qanunlarla müəyyən olunan, habelə «əməkçilərin siyasi və ümumvətəndaş hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına səbəb ola biləcək» şərtlərlə müqayisədə işə götürülənlərin vəziyyətini pisləşdirən müqavilələrin şərtləri etibarsız sayılırdı. Əməyə görə verilən məvacibin məbləği dövlət tərəfindən əməyin həmin kateqoriyası üçün müəyyən edilən məcburi minimum ödənişdən aşağı olmamalı idi.

1922-ci il avqustun 23-də əlilliyə görə, ailə başçısının ölümü ilə əlaqədar ailə üzvlərinin sosial təminatı, habelə işsizliyə görə sosial təminat məsələləri tənzimləndi. Ailə başçısını itirməyə görə sosial təminat hüququndan vəfat edən fəhlə və qulluqçunun ailə üzvləri başqa yaşayış vasitələri olmadığı halda istifadə edə bilərdilər. AzMİK-nın 1923-cü il 8 mart tarixli dekreti ilə Bakıda əmək mübahisələri üzrə məhkəmə yaradılmış və digər yerlərdə xalq məhkəmələrinin əmək sessiyaları təşkil edilmişdi. Bununla da, əmək mübahisələrinə baxılmasının yeni qaydası – ya barışdırıcı kameralarda və münsiflər məhkəməsində, ya da xalq məhkəmələrinin xüsusi əmək sessiyalarında baxılması müəyyənləşdirildi. Kollektiv müqavilənin tərəfi qismində işçilərin adından çıxış etmək hüququ həmkarlar ittifaqlarına verilmişdi.

İctimai təminatdan ictimai sığortaya keçilməsi müəyyən olundu. Sosial sığorta qaydaları dövlət, ictimai, kooperativ, konsession, icarə, qarışıq, özəl müəssisə, idarə və təsərrüfatlara və fiziki şəxslərə şamil edilirdi. 1925-ci il yanvarın 10-da AzMİK «Fərdi təqaüdlərin təyin edilməsi haqqında əsasnamə» müxtəlif sahələrdə müstəsna xidmətləri olmuş şəxslərə belə təqaüdlərin verilməsini nəzərdə tuturdu.

Torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətin ləğvindən sonra torpaq münasibətlərini tənzimləyən hüquq normaları sisteminin formalaşdırılması və inkişafı geniş vüsət almışdı. 1923-cü ilin 15 iyununda qəbul edilmiş Azərbaycanın Torpaq məəcəlləsi torpaqdan istifadə hüququ, torpağın icarəyə verilməsi, yardımçı muzzdlu əmək, torpaq cəmiyyətləri, ev təsərrüfatı, əmək torpaq istifadəçiliyi qaydaları, torpaq bölgüləri, həyatyanı sahələr, torpaqların ayrılması, şəhər torpaqları və dövlət torpaq əmlakı haqqında normaları, həmçinin yerquruluşu və məskunlaşdırma haqqında məsələləri əks etdirirdi.

Məcəllənin bütün mühüm qaydaları torpağın milliləşdirilməsi faktına istinadən müəyyən edilirdi. Torpaq, yerin təkisi, su və meşələr mülki dövrüyədən tamamilə çıxarıldığı üçün məcəllənin 27-ci maddəsinə uyğun olaraq torpağın milliləşdirilməsinin pozulması ilə nəticələnən bütün əqdlər (alqı-satqı, əvvəlcədən satınalma, bağışlama, miras və girov qoyma) etibarsız hesab olunurdu. Torpaq hər hansı müqavilə münasibətləri əsasında deyil, dövlət idarəetmə orqanları tərəfindən inzibati aktla istifadəyə verilir və geri alınır. Torpaq istifadəçisi özünün torpaqdan istifadə hüququnu hər hansı torpaq cəmiyyətinin tərkibinə daxil olmaqla və ya əlahiddə olaraq həyata keçirə bilirdi. 1924-cü ildə Torpaq məəcəlləsinin 158-ci maddəsinin əsasında qəbul edilmiş «Ehtiyat (boş) dövlət torpaq fondundan istifadə qaydaları haqqında qaydalar»la torpaqlar 9 ilə qədər müddətdə haqq ödənilməklə icarəyə verilə bilirdi. İcarəçi qismində torpaq cəmiyyətləri, kommunalar, artellər, şirkətlər, kooperativlər, xüsusi şəxslər qrupu və ayrı-ayrı şəxslər tanınırdılar.

Cinayət hüququ sahəsində qəbul edilən dekretlər və sistemləşdirilmiş qanun olan məəcəllə respublikada qurulmuş sovet sosialist sisteminin nailiyyətlərini mühafizə etməyə istiqamətlənmişdi. Belə ki, AzMİK tərəfindən

1922-ci il dekabrın 3-də qəbul edilən ilk məcəlləyə görə cinayət «sovet quruluşunun əsasları və fəhlə-kəndli hakimiyyəti tərəfindən kommunizm quruluşuna keçid dövrü müddətinə müəyyən edilmiş hüquq qaydaları üçün təhlükə yaradan hər cür ictimai hərəkət və hərəkətsizlik» kimi xarakterizə edilirdi. Məcəlləyə görə cinayət «sovet quruluşunun əsasları və fəhlə-kəndli hakimiyyəti tərəfindən kommunizm quruluşuna keçid dövrü müddətinə müəyyən edilmiş hüquq qaydaları üçün təhlükə yaradan hər cür ictimai hərəkət və hərəkətsizlik» kimi xarakterizə edilirdi. Əsas və əlavə cəzaların ümumi siyahısında ölüm hökmü nəzərdə tutulmurdu. Ölüm hökmü müstəsna olaraq, yalnız xüsusi hissənin maddələrinin sanksiyasında nəzərdə tutulduğu hallarda, özü də inqilabi tribunalın baxdığı işlər üzrə tətbiq oluna bilərdi. 1923-cü il noyabrın 17-də AzMİK tərəfindən verilmiş «Azərbaycan SSR Cinayət məcəlləsinə dəyişikliklər və əlavələr haqqında» qərarla əməli ictimai-təhlükəli hesab olunduğu halda cinayətə hazırlıq görmüş şəxsə münasibətdə məhkəməyə sosial müdafiə tədbirlərini tətbiq etmək hüququ verilirdi (10, 393-394).

1925-ci il mayın 25-də Azərbaycanda *İslah-əmək məcəlləsinin* qüvvəyə gətirilməsi ilə cəza çəkmə qaydaları ilə bağlı məsələlər bu məcəllə tərəfindən tənzimləndirdi. 1922-ci il CM-ə edilən dəyişiklərin əksəriyyəti – 1924-cü il yanvarın 19-da hökmlərin cəmi üzrə cəza təyininin tətbiqi, 1924-cü il oktyabrın 11-də valideynlik hüquqlarından məhkəmə qaydasında məhrum etmə adlı cinayət tərkibinin CM-ə daxil edilməsi, 1925-ci il avqustun 22-də iqtisadi casusluq adlı yeni cinayət tərkibinin müəyyənləşdirilməsi, oğurluq, quldurluq, xuliqanlıq cinayətlərinin, dövləti və hərbi cinayətlərin, təsərrüfat və idarəetmə qaydaları əleyhinə cinayətlərin tərkibi və sanksiyaları ilə bağlı, eləcə də müxtəlif digər dəyişikliklər məcəllənin yeni hüquqi münasibətlərə uyğunlaşdırılmasından irəli gəlirdi.

Azərbaycanın 16 iyul 1923-cü il tarixli Cinayət prosessual və 17 yanvar 1925-ci il tarixli Mülki prosessual məcəllələri cinayət və mülki mühakimə icraatları sahəsində mühüm prinsipləri əks etdirirdi ki, həmin prinsiplər Konstitusiyanın vətəndaşların müvafiq hüquqlarını nəzərdə tutan müddələrinin sonradan təkmilləşdirilməsi və tərkibinin genişləndirilməsində mühüm rolə malik oldu.

Dövlət hüquq və inzibati hüquq sahəsində, eləcə də hüququn digər sahələri üzrə çoxsaylı qanunvericilik aktlarının qəbulu və inkişaf etməkdə olan sosial-iqtisadi, siyasi, hüquqi və mədəni münasibətlərin tempi respublikanın Əsas Qanunun da müddələrinin dəyişdirilməsinin labüdlüyünü ortaya çıxarırdı. Bu baxımdan da respublikanın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və hüquqi həyatda baş verən yeniliklər 1927-ci il martın 26-da V Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayı tərəfindən ikinci Azərbaycan Konstitusiyasının müzakirə olunaraq təsdiq edilməsi ilə nəticələndi (1, f.379, siy.16, iş 105, v.10). Konstitusiyaya həm struktur, həm də məzmun etibarilə əvvəlki Azərbaycan Konstitusiyasından fərqlənirdi. Belə ki, 5 bölmə, 9 fəsil və 101 maddədən ibarət olan 1927-ci il Konstitusiyasının birinci

bölməsində ifadə olunan ümumi müddələrdə əhatəli olaraq Azərbaycanın ZSFSR və SSRİ-nin tərkibində hüquqi vəziyyəti, ali hakimiyyət orqanları, vətəndaşlarının hüquqları haqqında 17 maddə əks etdirilmişdi (14, №13, m.340). Burada Azərbaycanın ZSFSR-in tərkibindən azad surətdə çıxmaq hüququ (3-cü maddə), Azərbaycan vətəndaşlarının qurultaylarda, məhkəmədə, idarəetmə orqanlarında, respublikanın ictimai həyatında sərbəst olaraq öz ana dilindən istifadə etməsi hüququ (15-ci maddə) təsbit olunurdu. Doğrudur, sonuncu məsələ ilə bağlı 1924-ci ildə qəbul olunmuş dekretə müvafiq norma müəyyən edilsə də, Konstitusiyaya həmin dövrdə dəyişiklik edilməmişdi. İfadə azadlığı, yığıncaqlar və ittifaqlar azadlığı, təhsil hüququ, irqi və milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq vətəndaşların bərabərliyi, həmçinin vətəndaşların vəzifələrini nəzərdə tutan müddəalar da dəyişikliyə məruz qaldı.

1927-ci il Konstitusiyası bütün torpaqların, yerin təkinin, meşələrin, suların, həmçinin fabrik və zavodların, dəmir yolu, su və hava nəqliyyatının və rabitə vasitələrinin fəhlə-kəndli dövlətinin mülkiyyətində olduğunu təsbit etdi. Əsas Qanunun 19-cu maddəsinin «v» və «l» bəndlərinə əsasən respublikanın sərhədlərinin dəyişdirilməsi və respublika vətəndaşlığı haqqında qanunvericilik ittifaq və federasiya qanunvericiliyinə uyğun surətdə Ümumazərbaycan Sovetlər Qurultayının və AzMİK-nin səlahiyyətlərinə aid edildi. Bununla əlaqədar olaraq 1927-ci il may ayının 14-də AzMİK «Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında Əsasnamə» (7, №155) qəbul etdi. SSRİ-nin və ZSFSR-in ali orqanlarının qərarlarının Azərbaycan ərazisində məcburi qüvvəyə malik olmasını nəzərdə tutan xüsusi müddəa (21-ci maddə) Konstitusiyada yer aldı.

Yeni qaydaya görə AzMİK-nın say tərkibi konkret olaraq Konstitusiyada deyil, respublikanın Sovetlər qurultayı tərəfindən müəyyən edilirdi. AzMİK-nın Rəyasət Heyətinin hüquqi vəziyyəti bir qədər əhatəli şəkildə müəyyənləşdirildi. Əvvəlki konstitusiya redaksiyasında onun «ali qanunvericilik, icra və sərəncamverici orqan» (30-cu maddə) kimi statusundan fərqli olaraq, 1927-ci il Konstitusiyası AzMİK-nın Rəyasət Heyətini «qanunverici, sərəncamverici və kontrol edici orqan» adlandırdı (14, m.26). 1925-ci il dəyişikliyindən fərqli olaraq xalq komissarlarının tərkibini 9-dan 11-ə qaldırdı. XKS-nin iclaslarında həlledici səsə Naxçıvan XKS-nin və Dağlıq Qarabağın vilayət sovetinin, Bakı Sovetinin, Dövlət Plan Komitəsinin, Dövlət Siyasi İdarəsinin və Azərbaycan neft sənayesi dövlət birliyinin (Azneftin) sədrləri iştirak edirdi. Hökumətin tərkibinə, həmçinin ZSFSR-in müvafiq xalq komissarlıqlarının müvəkkilləri məşvərətçi və ya həlledici səsə daxil idilər. ZSFSR və SSRİ-nin təşkili ilə əlaqədar əvvəl ləğv edilmiş Maliyyə xalq komissarlığı bərpa olunmuş və Azərbaycan Mərkəzi statistika idarəsi təsis edilmişdi. 1929-1930-cu illərdə Xalq daxili işlər komissarlığı, Xalq ədliyyə komissarlığı, Mərkəzi statistika idarəsi ləğv edildi. XDİK-nin funksiyaları AXTŞ-yə, Ali Məhkəməyə, DSİ-yə və AzMİK-ya, Ədliyyə komissarlığının funksiyaları – Ali Məhkəməyə və respublika prokurorluğuna, MSİ-nin funksiyaları isə Dövlət Plan Komitəsinə həvalə olundu.

Konstitusiyası Naxçıvan və Dağlıq Qarabağ muxtariyyətlərinin hüquqi

vəziyyətinə 7 maddədən ibarət xüsusi fəsil ayırdı (24, 313). Yerli dövlət orqanlarının tərkibi və səlahiyyətləri genişləndirildi. Yerlərdə hakimiyyət orqanlarının üçhəlqəli sistemi təsbitləndi. 1927-ci il mayın 7-də AzMİK «Yerli icraiyyə komitələri və şəhər sovetləri tərəfindən məcburi qərarların verilməsi və onların pozulmasına görə inzibati qaydada cərimələrin tətbiq edilməsi haqqında əsasnamə» (23, 1927, №5, m.135) təsdiq etdi. Bu əsasnaməyə uyğun olaraq şəhər sovetləri və onların rəyasət heyətləri müvafiq ərazi hüdudlarında məcburi qərarlar qəbul etmək hüququna malik oldular. 1928-ci ilin mayında «Dairə icraiyyə komitələri və kənd sovetləri haqqında Əsasnamə»nin qəbul edilməsi nəticəsində onların hüquqları genişləndirildi (7, 23.05.1928). 1928-ci ildə 100-dən artıq iri kənd soveti öz büdcələrini yaratmaq hüququ əldə etdilər. Azərbaycan XKS-nin 1929-cu ilin yanvarında qəbul etdiyi «Kollektiv təsərrüfatların inkişafı haqqında» qərarı (23, 1929, №3, m.62) ilə kolxozlara dövlət torpaq fondundan icarəyə torpaq ayrılması ilə yanaşı, əvəzsiz olaraq inventarların, tikililərin, həmçinin onların ərazisində yerləşən kənd təsərrüfatı təyinatlı yardımçı müəssisələrin verilməsi, dövlət meşə fondundan onların güzəştli şərtlərlə istifadə etməsi nəzərdə tutulurdu.

1929-cu ilin aprelində AzMİK və XKS tərəfindən təsdiq olunan «Kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında Əsasnamə» (23, 1929, №10, m.147) kooperasiya sahəsində hüquq münasibətlərinin inkişafına təkan vermiş oldu.

VI Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayı 8 aprel 1929-cu il tarixli qərarı ilə respublikanın yerli dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanları sistemində müəyyən dəyişikliklər etdi. Respublikanın ərazisi dairələrə, rayonlara (iriləşdirilmiş nahiyələr) və kənd sovetlərinə bölündü. Bunun nəticəsində əvvəlki 13 qəzanın əvəzinə (Naxçıvan MSSR istisna olmaqla) 8 dairə – Bakı, Quba, Lənkəran, Şirvan, Muğan (Salyan), Zaqatala-Nuxa, Gəncə və Qarabağ dairələri yaradıldı. DQMV muxtariyyət hüquqlarını saxlamaqla, Qarabağ dairəsinin tərkibinə daxil edildi. İri nahiyələrin sayı 108-dən 60-a endirildi (1, f.379, siy.16, iş 153, vv.24-25).

AzMİK və XKS-nin 1930-cu il avqustun 8-də verdiyi «Dairələrin ləğvi haqqında» qərarla respublikada dairə bölgüsü ləğv olundu və yeni inzibati-ərazi vahidləri – rayonlar yaradıldı. Rayonların sayı (Naxçıvan MSSR və DQMV-nin rayonları da daxil olmaqla) 63-ə qədər artırıldı. Rayon hakimiyyət orqanlarına dairə icraiyyə komitələrinin səlahiyyətləri verildi. 1931-ci il noyabrın 24-də rayonların birləşdirilməsi prosesi həyata keçirildi. 12 rayon ləğv olundu və 20 rayonun sərhədləri dəyişdirildi (13, 412).

1931-ci ilin mayında AzMİK Rəyasət heyəti «Rayon sovetlər qurultayı və rayonların icraiyyə komitələri haqqında əsasnamə» (23, 1931, №19, m.373) təsdiq etdi. Əsasnaməyə görə rayonda ali dövlət orqanı rayon sovetlər qurultayı, qurultaylararası dövrdə isə rayon icraiyyə komitələri idi. Nümayəndələri müvafiq rayonun kənd və qəsəbə sovetləri, habelə şəhərin yaşayış məskənindən kənarda yerləşən fabrik, zavod, sovxoz və MTS-dən seçilən rayon sovetlər qurultayı qurultayın keçirilməsi dövründə ona rəhbərlik üçün 9-13 nəfərdən

ibarət rəyasət heyətini və mandat komissiyasını formalaşdırırdı. Rayon icraiyyə komitəsi isə qurultay tərəfindən 45 nəfərdən artıq olmamaqla seçilirdi. Onun iclasları iki ayda bir dəfədən az olmamaqla, üzvlərinin yarısından çoxunun iştirakı ilə keçirilirdi. İcraiyyə komitəsi 9 nəfərdən ibarət tərkibdə rəyasət heyətini formalaşdırırdı. Nəzdində 7 bölmənin (sovet quruculuğu və icra nəzarəti, sənaye və təminat, kənd təsərrüfatı, maliyyə-büdcə, xalq təhsili, səhiyyə, əmək) olduğu rayon icraiyyə komitəsinin tərkibinə ümumi, torpaq, maliyyə, plan-statistika şöbələri, rayon fəhlə-kəndli müfəttişliyi, milis və cinayət axtarışı idarəsi və rayon su təsərrüfatı şöbəsi daxil idi. Rayon İK-nın nəzdində təlimatçılar və müfəttişlər fəaliyyət göstərirdilər.

1930-cu ilin noyabrında AzMİK tərəfindən «Rayon icraiyyə komitələrinin nəzdində milli azlıqların işləri üzrə komissiyalar haqqında Əsasnamə»-nin (23, 1931, №1, m.9) qəbulu nəticəsində bütün milli azlıqların iqtisadi və mədəni inkişafına yardım göstərilməsi ilə bağlı vəzifələrin həyata keçirilməsi, onların gündəlik qayğılarının həlli istiqamətində mühüm irəliləyişlərə nail olundu ki, bu da özünün siyasi quruluş formasından asılı olmayaraq Azərbaycanın bir dövlət kimi bütün dövrlərdə apardığı milli siyasətin ümumbəşəri dəyərlərə söykənməsi barədə şəhadətlik edir.

Respublikanın mərkəzi və yerli hakimiyyət və idarəetmə orqanlarında milli kadrların çatışmazlığı baxımından və təhsilli yerli kadrlara olan tələbatın ödənilməsi məqsədilə VI Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayında ümumi təhsilin tətbiq edilməsinin zəruriliyi qeyd edildi. 1930-cu il avqustun 29-da Azərbaycan XKS ümumi icbari təhsilin tətbiq edilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Bundan bir qədər əvvəl isə AzMİK və XKS-nin 1928-ci il iyulun 22-də məcburi qaydada yeni - latın qrafikalı əlifbaya keçilməsi haqqında qərarı verilmişdi.

Azərbaycanda 1927-1928-ci illərdə ümumittifaq miqyasında həyata keçirilən bir çox tədbirlərin – ölkənin sənayeləşdirilməsi və kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlandı. Xalq təsərrüfatının birinci beşillik planında Azərbaycanın da sənayesi və kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsinə dair məsələlər nəzərdə tutulmuşdu. Sənayeləşdirmə və kollektivləşdirmə illərində əməkçi əhalinin geniş təbəqələrinin sovetlərin işində iştiraka daha çox cəlb edilməsi üzrə hökumət tərəfindən konkret tədbirlər həyata keçirilirdi. Bütün bunlar ölkənin Əsas Qanununun da müddələrinin mütəmadi olaraq təkmilləşdirilməsi zərurətini yaradırdı.

1927-ci il Konstitusiyası Azərbaycanda məhkəmə quruluşu və prokurorluğun təşkili sahəsində mövcud dəyişikləri də əks etdirirdi. Belə ki, Konstitusiyanın 3-cü bölməsinin 4-cü fəslində respublikanın Ali Məhkəməsinin hüquqi statusu təsbit edilmişdi. Respublika Prokurorluğunun funksiyasını Ədliyyə xalq komissarlığı yerinə yetirirdi. Eyni zamanda Konstitusiyanın qəbulundan sonrakı dövrdə bu sahədə baş verən yeniliklər nəticəsində 1931-ci ildə Əsas Qanuna müvafiq dəyişikliklər edilmişdi. Belə ki, hələ 1927-ci il iyulun 6-da Azərbaycan SSR MİK və XKS-nin birgə qərarı ilə təsdiq olunmuş «Məh-

kəmə quruluşu haqqında» yeni Əsasnaməyə (23, 1927, №7, m.197) görə məhkəmə orqanları sisteminə xalq məhkəmələri, mühüm işlər üzrə xalq məhkəmələri və Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi daxil idi. Xalq məhkəməsi məhkəmə sistemində yenə də əsas həlqə idi və öz ərazi aidiyyəti üzrə qanunla digər məhkəmə təsisatlarına aid olan işlər istisna olmaqla, bütün cinayət və mülki işlərə baxırdı. Mühüm işlər üzrə xalq məhkəmələrinin üzərinə xalq hakimi və iki iclasçının iştirakı ilə qanunla onun aidiyyətinə daxil edilən işlərə birinci instansiya məhkəməsi qismində baxılması ilə yanaşı, xalq məhkəmələrini və xalq müstəntiqlərini təftiş etmək və təlimatlandırmaq, müdafiəçi kollegiyaları bürosunun və notariat kontorlarının fəaliyyətinə nəzarət etmək, məhkəmə-istintaq işçilərinə münasibətdə intizam icraatı qaldırmaq və s. kimi funksiyalar da qoyulmuşdu.

Mühüm işlər üzrə xalq hakimliyinə sahə xalq hakimi vəzifəsindən aşağı olmayaraq iki ildən artıq əmək stajına malik olan şəxslər bir il müddətinə ədliyyə komissarının təqdimatı ilə AzMİK-nın Rəyasət heyəti tərəfindən təsdiq edilirdilər. Onların vaxtından əvvəl geri çağırılması və ya yerinin dəyişdirilməsi AzMİK-nın Rəyasət heyəti tərəfindən ya onun özünün təşəbbüsü ilə, ya da ədliyyə komissarının təklifi əsasında həyata keçirilirdi.

Ali Məhkəmə əvvəlki kimi, plenumdan, rəyasət heyətindən, cinayət və mülki işlər üzrə məhkəmə və kassasiya kollegiyalarından, həmçinin intizam kollegiyasından ibarət tərkibdə fəaliyyət göstərirdi. Ali Məhkəmənin Naxçıvanda və Dağlıq Qarabağda şöbələri mövcud idi. 1929-cu il sentyabrın 21-də Ali Məhkəmənin Gəncədə də şöbəsi yaradıldı. Həmin ilin iyununda Azərbaycanda 8 dairənin yaradılması ilə əlaqədar mühüm işlər üzrə xalq məhkəmələri ləğv edilərək, hər bir dairədə dairə məhkəməsi təşkil edildi. 13 noyabr 1929-cu il tarixində Bakıda 10 sahə xalq məhkəməsinin birləşdiyi Bakı birləşmiş xalq məhkəməsi yaradıldı. Birləşmiş xalq məhkəməsi həmin ilin dekabrında Gəncədə, 1930-cu ildə isə Nuxada təşkil edildi. Dəyişiklərlə əlaqədar məhkəmə sistemi aşağıdakıları özündə ehtiva etdi: 1) sahə xalq məhkəmələrini və Bakı, Gəncə və Nuxada birləşmiş xalq məhkəmələrini; 2) dairə xalq məhkəməsini; 3) Ali Məhkəməni - Naxçıvanda, Dağlıq Qarabağda və Gəncədəki şöbələri ilə birlikdə.

1929-cu ilin avqustunda dairə məhkəmələrinin ləğvi haqqında məsələ qaldırıldı. Dekabrın 3-də Bakıda və Gəncədə, 1930-cu il oktyabrın 1-də isə bütün dairə xalq məhkəmələri ləğv olundu. Şəhər birləşmiş məhkəmələri saxlanıldı. Dairə məhkəmələrinin yurisdiksiyasına aid edilən işlər, dövləti cinayətlər və törədilməsinə görə güllələnmə cəzasının nəzərdə tutulduğu cinayətlər istisna olmaqla, sahə xalq məhkəmələrinə verildi. Yeni məhkəmə quruluşu haqqında əsasnamənin qəbulundan sonra əvvəllər Bakı və Gəncə mahal xalq məhkəmələrinin nəzdində fəaliyyət göstərən müdafiəçi kollegiyaları əvəzinə respublikanın Ali Məhkəməsinin nəzdində vahid müdafiəçilər kollegiyası təşkil edilmişdi.

1931-ci il yanvarın 14-də AzMİK və XKS «Kənd sovetlərinin nəzdində

kənd məhkəmələrinin təşkili haqqında» qərarı (23, 1931, №6, m.114) ilə həmin məhkəmələr kənd sovetləri tərəfindən məhkəmənin sədri, onun müavini, 10 nəfərdən 25 nəfərədək sayda xalq iclasçısından (sonuncular seçki hüququna malik olan vətəndaşların ümumi yığıncağında seçilir və kənd sovetləri tərəfindən təsdiq edilirdilər) ibarət tərkibdə seçilir və rayon icraiyyə komitələri tərəfindən təsdiq olunurdular ki, bu da məhkəmənin əhaliyə yaxınlaşması, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində geniş əməkçi kütlələrin iştirakı və xırda işlərə baxılması qaydasının sadələşdirilməsi məqsədini güdürdü.

1930-cu ildə Ədliyyə komissarlığının ləğvi ilə əlaqədar onun funksiyalarının bir qismi – məhkəmə kadrlarının seçilib yerləşdirilməsi, onların təlimatlandırılması, həbs yerlərinə ümumi rəhbərlik kimi funksiyaları Ali Məhkəməyə verildi. Ali Məhkəmə bilavasitə AzMİK-ya tabe edildi və onun sədri XKS-nin iclaslarında həlledici səsə malik oldu. Lakin üç ildən sonra – 1933-cü il martın 2-də Ədliyyə komissarlığı yenidən fəaliyyətə başladı və yuxarıda sadalanan funksiyalar Ali Məhkəmədən Ədliyyə komissarlığına ötürüldü. 1933-cü il iyunun 25-də qəbul edilmiş «Ədliyyə xalq komissarlığı haqqında» Əsasnamə (23, 1933, №21, m.197) əvvəlki əsasnamələrdə (1926-cı il 20 fevral, 1927-ci il 7 may və 1929-cu il 20 iyul tarixli əsasnamələrdə) göstərilmiş funksiyalarla yanaşı, əhaliyə hüquqi yardımın göstərilməsi, müdafiəçi kollegiyalarının işinə rəhbərlik və nəzarət, dövlət və kooperativ müəssisə və təşkilatlarının hüquq məsləhətçilərinin və ictimai təşkilatların fəaliyyəti üzərində nəzarət, islah-əmək müəssisələrinə rəhbərlik və onların işinə nəzarət kimi funksiyaları da həyata keçirirdi. Komissarlığın tərkibində məhkəmə-inzibati, qanunvericilik-hüquqi, prokurorluq, notariat şöbələri və işlər idarəsi fəaliyyət göstərirdi.

1927-ci il Əsasnaməsinin 4-cü bölməsi prokurorluğa həsr edilmişdi. Dövlət prokurorluğu əsasnaməyə uyğun olaraq dövlətin adından bütün hakimiyyət orqanları, təsərrüfat müəssisələrinin, ictimai və xüsusi təşkilatların və vətəndaşların fəaliyyətinin qanuniliyinə nəzarət edir, qanunu pozan qərarlara etiraz verir, məhkəmədə dövlət ittihamını müdafiə edir, kassasiya instansiyasında cinayət işləri üzrə rəy verir, qanuna zidd hökm və qərardadlara münasibətdə etirazla çıxış edirdi. Respublika prokuroru qismində ədliyyə komissarı çıxış edirdi. Ədliyyə komissarının iki müavinindən biri respublikanın prokurorluq idarəsinə başçılıq edir, prokurorlardan biri isə Ali Məhkəmənin nəzdində prokuror vəzifələrini (Ali Məhkəmənin prokuroru) yerinə yetirirdi.

8 avqust 1930-cu ildə AzMİK və XKS tərəfindən «Azərbaycan SSR Prokurorluğu haqqında» Əsasnamə (23, 1930, №29, m.483) qəbul edildi. Bu qanuna görə prokurorluq AzMİK-nin nəzdində yaradılır və XKS-nin iclaslarında məşvərətçi səs hüququ qazanırdı. 1933-cü ildə Ədliyyə komissarlığının yenidən təsis edilməsi ilə əlaqədar dövlət prokurorluğu Ədliyyə komissarlığı sisteminə keçirilir. Azərbaycan prokurorluğu bir tərəfdən SSRİ Prokuroruna, digər tərəfdən isə Azərbaycan ədliyyə komissarına tabe idi.

Yuxarıda qeyd olunan məsələlərin bir qismi Konstitusion dəyişikliklərdə də öz inikasını tapırdı. Belə ki, 1927-ci il Konstitusiyasına 1931-ci ildə edilən

dəyişikliklə Əsas Qanunun 4-cü fəslə «Azərbaycan SSR-nin Ali Məhkəməsi və Prokurorluğu» adlandırıldı. Dəyişikliyə görə respublikanın Ali Məhkəməsi və Prokurorluğu AzMİK-nin nəzdində təsis olundular, onların səlahiyyətləri konkretləşdirildi (15, m.50-51). Ali Məhkəmənin sədrinin və respublika prokurorunun XKS-nin iclaslarında həlledici səs hüququ ilə iştirak etmələri müəyyənləşdirilmişdi.

Nəzərdən keçirdiyimiz dövrdə hüququn digər sahələri üzrə də cari qanunvericiliyin dəyişdirilməsinin templəri olduqca yüksək idi və bu tendensiya özünü konstitusiyaya qanunvericiliyində də mütəmadi olaraq göstərirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi (ARDA), fond 379, siy.7; siy.16.
2. Azərbaycan tarixi, 7 cildə, 5-ci cild. Bakı: Elm, 2001, 672 s.
3. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Sənədlər və materiallar. 1918-1920-ci illər. C.B. Quliyevin redaktəsi ilə. Bakı: Elm, 1998, 616 s.
4. Azərbaycan Respublikasının ilk qanun məəcəllələri (1920-1930-cu illər).
5. Алиев А.Г. Конституционное развитие Азербайджанской ССР. Баку: Изд-во Азгосуниверситета, 1976, 163 с.
6. Байкара Н. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi, Bakı: Azərnaşr, 2011, 276 s.
7. Газета «Бакинский рабочий», 1927, №155, 18 июля 1927 г.; 23 мая 1928 г.
8. Декреты Азревкома (1920-1921). Сборник документов. Б., 1988, 496с.
9. İsmayilov X.C. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. Bakı: Nurlan, 2006, 720 s
10. İsmayilov X.C. Azərbaycanın hüquq tarixi. Bakı: Elm və Təhsil, 2015, 572 s.
11. İsmayilov X.C. Azərbaycanda yerli özünüidarəetmənin normativ hüquqi əsasları (genezisi və təkamülü). Bakı: Elm və təhsil, 2011, 496 s.
12. Исмаилов Э. Очерки по истории Азербайджана. М.: Просвещение, 2010, 424 с.
13. История государства и права Азербайджанской ССР (1920-1934 гг.) Баку: Элм, 1973, 552 с.
14. Конституция Азербайджанской ССР 1927 г. СУ Азерб.ССР, 1927, №13, ст.340.
15. Конституция Азерб. ССР 1927 г. в ред.1931 г., ст.50-51.
16. Мəдəтəв Q. Naxçıvanda sovet hakimiyyətinin qələbəsi və Naxçıvan MSSR-nin təşkili. Bakı, 1958, s.153-154.
17. Məlikova M.F., İsmayilov X.C. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasının hüquqi əsasları // Bakı Universitetinin Xəbərləri, sosial-siyasi elmlər seriyası, Bakı, 2012, №, s.5-13.
18. Мильман А.Ш. Ленинское учение о федерации и автономии и национально-государственное строительство в Азерб.ССР. В сб. «В.И.Ленин и вопросы государственного строительства в Азербайджанской ССР». Баку: Изд-во АГУ, 1970, с.88.
19. Мовсумов Д.Г. Советская судебная система в Азербайджане. Баку: Азернешр, 1970, 196 с.
20. XIX əsrin 20-30-cu illərində ibtidai və orta təhsilin inkişafında Azərbaycan ziyalılarının rolu // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2010, №3, s.154-159.
21. Вагабов А.А. Конституция Азербайджанской ССР 1937 г. и ее развитие. Автореф. дисс. канд. юрид. наук. Б., 1968, с.27.
22. Резолюции и постановления съездов Советов Азербайджанской ССР (1921-1937 гг.). Баку, 1961, 548 с.
23. Сборник узаконений Азерб.ССР. 1924, №4; 1927, №5, №7; 1929 г., №3, №10; 1930 г., №29; 1931г., №1, №6, №19; 1933 г., №21.
24. Съезды советов в документах (1917-1937). Т.6, М., 1964, с. 280-302.
25. «IV Азербайджанский съезд Советов». Баку, 1925, с.106-110.
26. Шабанов Ф.Ш. Развитие советской государственности в Азербайджане. М., 1959, 175 с.

КОНСТИТУЦИОННЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ РАЗВИТИЯ СОВЕТСКОГО ПРАВА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Х.Дж.ИСМАЙЛОВ

РЕЗЮМЕ

Становление совершенно новой для Азербайджана советской правовой системы в начале 20-х годов прошлого века было связано с приобретением новой формы и нового содержания политической, социально-экономической сфер общества. Изменения, происходившие в указанных сферах привели к созданию различных новых институтов и норм права, отражающих правовое положение разного рода учреждений и организаций, а также и граждан, что естественно обусловили внесение изменений и дополнений в первую Конституцию Азербайджана, принятой в мае 1921 г. В данной статье обосновывается необходимость конституционных изменений, возникших на основе появления новых властных субъектов, административных учреждений, а также совершенно новых правовых норм, раскрывается суть правовых мероприятий, осуществляемых в сфере реализации такой необходимости, одновременно проводится анализ тех изменений и дополнений, которые вносились в Конституции Азербайджана 1921 и 1927 гг.

Ключевые слова: конституционное законодательство, правовые институты и нормы, правотворчество, выборы, гражданские права, кодекс, закон, изменение, дополнение.

CONSTITUTIONAL CHANGES IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF SOVIET LAW IN AZERBAIJAN

Kh.J.ISMAYILOV

SUMMARY

Formation of a completely new for Azerbaijan Soviet legal system in the early twenties of the last century was associated with the acquisition of a new form and new content of the political, social and economic spheres of society. The changes that took place in these areas led to the creation of various new institutions and norms of law, reflecting the legal status of different institutions and organizations, as well as citizens, which naturally led to the introduction of changes and additions to the first Constitution of Azerbaijan, adopted in May 1921. This article substantiates the need for constitutional changes that emerged on the basis of the emergence of new authorities, administrative institutions, as well as entirely new legal norms, reveals the essence of legal measures, implemented in the sphere of realization of such necessity, while simultaneously analyzing the changes and amendments that were made to the Constitution of Azerbaijan in 1921 and 1927 years.

Key words: the constitutional legislation, legal institutions and norms, lawmaking, elections, civil rights, the code, the law, changes, additions.

UOT 331.106; 349.222; 342.9.07**DÖVLƏT QULLUQÇULARININ KONSTITUSİON ƏMƏK HÜQUQ SUBYEKTLİYİ: ÜMUMNƏZƏRİ VƏ SAHƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ****O.C.MƏMMƏDOV***Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)**oruc_mammadov@mail.ru*

Məqalədə dövlət qulluqçularının konstitusion əmək hüquq subyektivliyinin ümumnəzəri və sahəvi xüsusiyyətləri təhlil edilir. Dövlət qulluqçularının konstitusion əmək hüquq subyektivliyi onun hüquqi statusunun əsas tərkib elementi kimi xarakterizə olunur. Məqalədə göstərilir ki, dövlət qulluqçuları dövlətin konstitusion məqsədlərini və funksiyalarını həyata keçirməklə ümumi konstitusion və sahəvi hüquqi statusa malik olur. Sahəvi xüsusiyyət içərisində dövlət qulluqçularının əmək hüququ xüsusilə fərqlənir. Dövlət qulluğu dövlətin konstitusion məqsədlərini və funksiyalarını özündə ehtiva edən peşəkar fəaliyyətin bir növü olaraq dövlət qulluqçularının əməyinin nəticəsində həyata keçirilir. Vətəndaşların peşəkar dövlət qulluğu fəaliyyətinin əsasını əmək hüquq, fəaliyyət və delikt qabiliyyəti təşkil edir. Dövlət qulluqçuları konstitusion əmək hüququna malik xüsusi statuslu işçi kateqoriyasıdır. Məqalədə dövlət qulluqçularının konstitusion əmək hüquq subyektivliyini özündə ehtiva edən müasir elmi-nəzəri konsepsiyanın formalaşmasına dair mülahizələr ifadə edilir.

Açar sözləri: dövlət qulluğu, dövlət qulluqçusu, hüquqi status, konstitusion əmək hüququ, əmək hüquq subyektivliyi

Problemin aktuallığı. Müasir Azərbaycan hüquq elminin müxtəlif sahələri üzrə təhlili zəruri olan bir sıra aktual məsələləri mövcuddur. Fikrimizcə, hüquq elminin belə sahələrindən biri də dövlət qulluğu hüquq institutudur. Dövlət qulluğu əsasən sosial, siyasi, təşkilati və hüquqi kateqoriya kimi özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə kompleks təsisatdır. Dövlət qulluğunun kompleks təsisat olmasının əsas səbəbi onun konstitusion elementli olmasıdır. Bu element dövlət qulluğuna hüquqi xarakter verir, onun ictimai-hüquqi və fərdi-hüquqi aspektlərini özündə ehtiva edir. Dövlət qulluğu dövlətin konstitusion məqsədlərinin və funksiyalarının həyata keçirilməsində, dövlət hakimiyyətinin və dövlət idarəetməsinin təmin edilməsində, o cümlədən kompleks olaraq dövlət siyasətinin səmərəli həyata keçirilməsində hüquqi təsisat kimi çıxış edir. Qeyd edilən cəhətlər dövlət qulluğunu mürəkkəb tərkib elementli müstəqil hüquq institutu kimi xarakterizə edir. Demək olar ki, dövlət qulluğu hüquq institutu bir sıra hüquq sahələri ilə qarşılıqlı vəhdətdədir və müasir dövrdə müstəqil hüquq sahəsi kimi formalaşmaqdadır. Dövlət qulluğu hüquq institutu hüququn

müxtəlif sahələrinə dair normaları özündə ehtiva edir. Fikrimizcə, bu normalar sisteminin əsasını konstitusiya, inzibati, əmək və sosial təminat hüquq normaları təşkil edir. Dövlət qulluğu peşəkar fəaliyyətin xüsusi növüdür, buna görə də, həmin normalar dövlət qulluğu hüququnda birləşir və hüququn müstəqil sahəsi kimi xarakterizə olunur.

Dövlət qulluğu sahəsində yaranan ictimai münasibətlər konstitusiya statuslu və səlahiyyət həddli subyektlər arasında yaranır. Dövlət qulluğu hüququnun əsas subyektləri dövlət və dövlət qulluqçularıdır. Dövlət qulluqçuları ümumi insan hüquqlarını, konstitusiya vətəndaş hüquqlarını, xüsusi olaraq məmur hüquqlarını özündə birləşdirir. Nəticədə, dövlət qulluqçuları vahid dövlət qulluğu hüquq subyektliyinə malik olur. Heç şübhəsiz ki, dövlət qulluqçuları vətəndaş olaraq bütün konstitusiya hüquqlarına və azadlıqlara, o cümlədən konstitusiya əmək hüquq və azadlıqlarına malikdir. Bu aspekt belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, dövlət qulluqçularının konstitusiya əmək hüquq subyektliyinə dair məsələ elmi-konseptual və təcrübi baxımdan müasir dövrdə öz aktuallığı ilə fərqlənir. Buna görə də, dövlət qulluqçularının konstitusiya əmək hüquq subyektliyinə dair məsələnin elmi-nəzəri və konseptual baxımdan araşdırılmasına, onun konstitusiya bazasının, ümumi və sahəvi xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsinə və müasir elmi konsepsiyanın ifadə edilməsinə böyük zərurət vardır. Bu nöqtəyi-nəzərdən, demək olar ki, dövlət qulluqçularının əməyinin hüquqi tənzimlənməsinin konstitusiya mənsubuyyətinə dair məsələ həm elmi-nəzəri aspekt üzrə, həm də təcrübi baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yuxarıda qeyd edilən cəhətlər seçilmiş mövzunun aktuallığını özündə ehtiva edir və bu sahə üzrə elmi araşdırmanın aparılmasının zəruriliyini şərtləndirir.

Tədqiqatın **məqsədi** dövlət qulluqçularının konstitusiya əmək hüquq subyektliyinin ümumnəzəri və sahəvi xüsusiyyətlərinin elmi-konseptual və konstitusiya əsaslarının müəyyən edilməsindən ibarətdir. Göstərilən məqsədə nail olmaq üçün tədqiqat zamanı qarşıya: dövlət qulluqçularının konstitusiya əmək hüquq subyektliyinə dair nəzəri müddəaları ümumiləşdirmək; dövlət qulluqçularının konstitusiya əmək hüquq subyektliyinin konstitusiya əsaslarını, ümumi və sahəvi hüquqi xüsusiyyətlərini müəyyən etmək, təcrübi problemləri araşdırmaq və müasir elmi-nəzəri konsepsiyanın formalaşmasına dair mülahizələr ifadə etmək kimi **vəzifələr** qoyulmuşdur.

Əsas materialın şərh. Dövlət qulluğu məhz dövlət qulluqçularının konstitusiya əmək hüququnun və peşəkar fəaliyyətinin nəticəsində təmin edilir. Dövlət qulluğu hüquq münasibətlərini əsasən konstitusiya, inzibati, əmək və sosial təminat hüquq normalarının kompleksi tənzim edir və dövlət qulluğu haqqında qanunvericilik sistemini yaradır. Dövlət qulluqçuları dövlətin konstitusiya məqsədlərini və funksiyalarını həyata keçirməklə ümumi konstitusiya status əldə edir, eyni zamanda sahəvi hüquqi statusun daşıyıcısı olur. Bu xüsusiyyət dövlət qulluqçularının hüquqi vəziyyətini və ya hüquqi statusunu müəyyən edən normaların müxtəlif hüquq sahələrinə aid olmasından irəli gəlir.

Sahəvi xüsusiyyət içərisində dövlət qulluqçularının əmək hüququ statusu xüsusilə fərqlənir. Fikrimizcə, dövlət qulluğu dövlətin konstitusion məqsədlərini və funksiyalarını özündə ehtiva edən peşəkar fəaliyyətin bir növü olaraq dövlət qulluqçularının əməyinin nəticəsində həyata keçirilir. Bu amil belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, dövlət qulluqçularının konstitusion əmək hüququna malik olması tam hüquqi və məntiqidir. Demək, dövlət qulluqçuları konstitusiya əmək hüquq subyektiyinə malikdir. Vətəndaşların peşəkar dövlət qulluğu fəaliyyətinin əsasını əmək hüquq, fəaliyyət və delikt qabiliyyəti təşkil edir. Dövlət qulluqçuları konstitusion əmək hüququna malik xüsusi statuslu işçi kateqoriyasıdır. Bu baxımdan dövlət qulluqçularının hüquq subyektiyinə, o cümlədən konstitusion əmək hüquq subyektiyinə dair məsələni özündə ehtiva edən nəzəri və normativ müddəaların araşdırılmasına xüsusi zərurət vardır.

Subyektiv hüququn və hüquqi statusun izahının hüquq nəzəriyyəsində ifadə edilmiş müasir konsepsiyası tədqiq olunan mövzu baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. AMEA-nın müxbir üzvü, prof. M.F.Məlikovanın fikrincə, "subyektiv hüquq şəxsin mümkün ola bilən davranışının dövlət tərəfindən müəyyən edilən və təmin olunan ölçüsü olub, müəyyən hərəkətləri etməkdən və digər şəxsdən müəyyən hərəkətləri yerinə yetirməyi, yaxud onları etməkdən çəkinməyi tələb etməkdən ibarətdir" [12, 306]. Ümumi hüquq və dövlət nəzəriyyəsində qeyd olunur ki, "ictimai münasibət iştirakçılarının malik olduqları hüquqlar birbaşa olaraq ayrılıqda hər bir subyektə (yaxud təşkilata, müəssisəyə) aiddir. Onlar həm də qanun səviyyəsinə yüksəldilmiş dövlət iradəsinin təzahürüdür və daha böyük mənada hüquq normalarıdır. Belə ki, onlar dövlətin təsbit və mühafizə etdiyi mümkün davranışın meyarıdır, miqyasıdır. Müvafiq olaraq subyektiv hüquq adı altında aşağıdakılar anlaşılır: 1) hüquq subyektlərinin mövcud hüquqlarının məcmusu; 2) onların davranışının mümkün meyarı, yaxud öz maraqları daxilində fəaliyyət göstərmək imkanı yaradan azadlıq miqyası; 3) rəsmi tanınan, dövlətin müdafiə və mühafizə etdiyi hüquq və azadlıqlar [16, 165-166]. M.N.Marçenko hüquq subyektlərinin anlayışını şərh edərək yazır ki, "elmi ədəbiyyatda təşəkkül tapmış təsəvvürə görə, hüququn subyektini dedikdə, dövlətin subyektiv hüquqların və hüquqi vəzifələrin daşıyıcısı olmaq qabiliyyətini tanıdığı şəxs, yaxud təşkilat başa düşülür" [27, 645]. A.İ.Quliyevin fikrincə, subyektiv hüquq müəyyən şəxsin (fiziki və ya hüquqi şəxsin) konkret hüququ, yəni müəyyən tərzdə hərəkət etmək və digər şəxslərdən müəyyən hərəkətləri (yaxud hərəkətsizliyi) tələb etmək üçün qanunla təsbit edilmiş imkandır [11, 949-450]. A.A.Bezuqlöv və S.A.Soldatov yazırlar ki, "insanın və vətəndaşın konstitusion-hüquqi statusunu şəxsiyyətin konstitusiyada təsbitini tapmış hüquqlarının, azadlıqlarının və vəzifələrinin sistemi kimi müəyyən edirlər [18, 359]. Prof. Z.A.Əsgərovun fikrincə, "şəxsiyyətin hüquqi statusu kifayət qədər geniş anlayışdır. Buraya insanın həyatda əmələ gələn və müxtəlif amillərin təsiri altında dəyişən, inkişaf edən bütün hüquq və azadlıqları daxildir" [6, 118]. Y.A.Lukaşova hesab edir ki, "dövlət və fərd arasında yaranan mürəkkəb əlaqələr və insanların bir-biri ilə qarşılıqlı

münasibətləri dövlət tərəfindən hüquqi formada – insanın və vətəndaşın hüquqi statusunu təşkil edən hüquqlar, azadlıqlar və vəzifələr formasında təsbit olunur. ... İnsanın və vətəndaşın hüquqi statusu dövlət tərəfindən konstitusiyada və digər normativ-hüquqi aktlarda təsbitini tapan hüquq və vəzifələr sistemi kimi xarakterizə oluna bilər" [29, 91-96]. S.M.Şaxray və A.A.Klişas isə belə hesab edirlər ki, əsas hüquq, azadlıq və vəzifələrdən başqa, vətəndaşların hüquqi statusunun əsaslarının məzmununa onun söykəndiyi prinsiplər də daxildir. Prinsiplər əsasında bütövlükdə şəxsiyyətin hüquqi statusu haqqında mühakimə yürütmək olar. Onlar dövlətlə vətəndaşların arasında onların cəmiyyətdəki yeri ilə bağlı köklü münasibətləri əks etdirir [34, 139]. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsinin müəllifləri hüquqi statusları fəaliyyət sahəsi və hüquq sistemlərinin strukturu kimi meyarlardan asılı olaraq təsnifləşdirirlər. Bu zaman ümumi (beynəlxalq), konstitusion, sahəvi, növ (xüsusi) və fərdi hüquqi statuslar fərqləndirilir [30, 315]. Yuxarıda qeyd olunan ümumnəzəri müddəlar dövlət qulluqçularının hüquqi statusun, o cümlədən onların ümumi, xüsusi və fərdi hüquq subyektivliyinin konseptual əsaslarını təşkil edir.

Əməkşünas alimlər hüquqi statutun mahiyyətinin açıqlanması probleminin həllinə dair bir sıra dəyərli elmi mülahizələr ifadə etmişlər. Onlar işçi statusu qazanmış şəxslərin əmək hüquq subyektivliyinin, o cümlədən əmək hüquqi statusunun tərkib elementlərinin nəzəri bazasını yaratmışlar. Prof. A.M.Qasimovun fikrincə, "adətən, işçilərin subyektiv hüquqları aşağıdakı əlamətlərlə xarakterizə olunur: Birincisi, onlar hər bir subyektiv hüquq (AR hüquq sisteminin hər hansı sahəsinin subyektiv hüququ) kimi mürəkkəb kateqoriyalara aiddir. İkincisi, onlar həmişə əmək hüquq münasibətinin digər tərəfinin vəzifəsi ilə bağlıdır, yəni iddia xassəsinə malikdir. Üçüncüsü, onlar həmişə konkretləşdirilmişdir, yəni sırf şəxsi xarakter daşıyır. Dördüncüsü, onlar işçilərin əməyinin tam müstəqil xarakter daşmasına, asılı əmək olmasına baxmayaraq, işçilər tərəfindən realizə olunarkən nisbi azadlığa malikdir" [9, 188-189]. O.V.Smirnov isə hesab edir ki, əmək hüquq münasibətlərinin məzmununa daxil olan işçilərin subyektiv hüquqları əmək qabiliyyətli vətəndaş olan işçilərin hüquqi statusunun məzmununu təşkil edən realizə olunmuş və konkretləşdirilmiş statut hüquqları, yəni onların əmək, istirahət, sağlam və təhlükəsiz əmək şəraiti və s. hüququdur [31, 141]. Y.B.Xoxlov yazır ki, subyektiv hüququn sferası hüquq münasibəti kateqoriyası ilə bilavasitə bağlıdır. Məhz hüquq münasibəti çərçivəsində, bir qayda olaraq, konkret subyektiv hüququn daşıyıcısı olan şəxsin qismində subyektiv hüquq yaranır və bu hüququn realizəsi, ancaq hüquq münasibəti çərçivəsində mümkündür [32, 99]. A.S.Paşkovun və B.F.Xrustalyevin fikrincə, hüquqi status ictimai həyatın bütün cəhətlərini deyil, yalnız dövlətdən şəxsiyyətin hüquqi vəziyyətinin əsaslarını müəyyən edən prinsipial tərəflərini tənzimləyir. Hüquqi status hüquq subyektivliyinin daimi xassəsidir və ona yalnız vətəndaşlığın itirilməsi onun hüquq subyektivliyinin məhdudlaşdığını göstərən ayrılmaz xassələri əlavə edilə bilər. Belə xassələrə hüquq qabiliyyəti, fəaliyyət qabiliyyəti və şəxsiyyətin cəmiyyətdə hər bir şəxsə verilən müəyyən sosial

nemətlərə olan əsas hüquqları, habelə bütün vətəndaşların üzərinə qoyulan əsas vəzifələri aiddir [28, 74-76]. Müəlliflərin irəli sürdükləri vətəndaşlıq xassəsi dövlət qulluqçuları üçün, xüsusilə birbaşa xarakterik olan cəhətdir. Dövlət qulluqçusu statusunun əldə edilməsi və ona xitam verilməsinin ən başlıca amillərindən biri məhz vətəndaşlıq meyarıdır.

A.N.Qolovastikova yazır ki: "hüquqi status dedikdə, fərdin cəmiyyətdəki hüquqi vəziyyətini müəyyən edən, ona bütün hüquq sahələrinin normalarının realizəsi prosesində yaranan hüquq münasibətlərinin subyektivi kimi verilən fərdin hüquqlarının, azadlıqlarının və vəzifələrinin məcmusu başa düşülür" [22, 275]. R.O.Xalfina hesab edir ki, hüquqi statusun başlıca elementləri üç qrupa ayrılı bilər: Birincisi, dövlətin və onun orqanlarının bütün fəaliyyəti sayəsində vətəndaşa təminat verilən müxtəlif sosial nemətlər verilir. Belə nemətlərə başlıca olaraq, konstitusiyalarda təsbitini tapmış sosial-iqtisadi hüquqlar və konstitusional vəzifələr aiddir. İkincisi, hüquqi statusun elementlərinin yaranmasının əsasında, həmçinin konstitusiyanın (konstitusion hüquqların) dayandığı real hüquq münasibətlərindəki hüquq və vəzifələr təşkil edir. Üçüncüsü, hüquqi statusun elementini hüquq subyektivi təşkil edir [33, 123-128]. Y.S.Əsgərlinin fikrincə, hüquqi statusun başlıca və müəyyənedici tərkib elementləri əsas (bütün vətəndaşlar üçün ümumi olan) hüquqlar, azadlıqlar və vəzifələr, həmçinin ümumi hüquq subyektivi [7, 129]. Əmək hüququ üzrə görkəmli alimlərdən K.N.Qusov, V.N.Tolkunova və A.M.Qasimov oxşar mövqedən çıxış edərək qeyd edirlər ki: "əmək hüququnun subyektivi hüquqi statusu həmin subyektivi əmək qanunvericiliyində təsbitini tapmış əsas hüquqi vəziyyətidir. Onların fikrincə, hüquqi statusun tərkibinə aşağıdakı elementlər daxildir: a) əmək hüquq subyektivi (əmək hüquq fəaliyyət qabiliyyəti və delikt qabiliyyəti); b) əsas (statut) əmək hüquq və vəzifələri; c) əmək hüquq və vəzifələrinin hüquqi təminatları (ümumi və xüsusi); ç) əmək vəzifələrinin pozulmasına görə qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş məsuliyyət" [23, 63; 9, 141]. L.Y.Ginsburq əmək hüquq münasibətlərinə girən vətəndaşın statusunu təhlil edərək hüquqi statusun üç elementini fərqləndirir: ümumi qabiliyyət, yaxud "ümumiyyətlə hüquq qabiliyyəti" və sahəvi əmək hüquq qabiliyyəti. Müəllif nəticə etibarilə işçinin hüquqi statusuna aşağıdakıları daxil edir: 1) ümumi hüquq qabiliyyəti; 2) əmək hüququ və işləmək vəzifəsi; 3) digər sosial-iqtisadi hüquq və vəzifələr [21, 208].

Prof. A.M.Qasimov və Ə.Ə.Mustafayeva hesab edirlər ki, hazırda işçilərin çoxsaylı subyektiv hüquqları və vəzifələri müxtəlif hüquqi formalarda, yaxud hüquq mənbələrində təsbitini tapdığından, onlar fərqli hüquqi əhəmiyyətə, ümumilik dərəcəsinə malikdir. Obrazlı surətdə ifadə etsək, onları "özünə-məxsus piramida" şəklində təqdim etmək olar. Bu zaman belə piramidanın bünövrəsini vətəndaşların AR Konstitusiyasında təsbitini tapmış statut hüquqları, habelə işçilərin AR ƏM-də təsbitini tapmış əmək hüquqları təşkil edir [10, 119-120]. Qeyd olunan konstitusion hüquqlar istənilən növ dövlət qulluqçusunun hüquqi statusunun, o cümlədən məxsusi olaraq konstitusion əmək hüquqlarının ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir. İ.K.Dmitriyeva yazır ki, şəxsiyyətin

hüquqi (konstitusion) statusu ilə təsbit olunmuş hüquq, azadlıq və vəzifələrin realizəsinin ümumi təminatları əsas götürülməklə hüquq elmində və əmək hüququ elmində hamı tərəfindən qəbul edilmiş təsnifat əsasında vətəndaşların əmək hüquqlarının təminatlarını iki qrupa ayırmaq olar. Birincisi, əmək hüquqlarının həyata keçirilməsinin (realizəsinin) təminatları və ikincisi, əmək hüquqlarının müdafiəsinin təminatları. Onun fikrincə, birinci qrupa vətəndaşlara əmək sahəsində verilmiş hüquqlarını və vəzifələrini həyata keçirməsini təmin etməsinə kömək göstərən hüquqi vasitə, üsul və şərtlər daxildir. İkinci qrupa vətəndaşların əmək hüquqlarının müdafiəsinin mexanizm və üsullarını təşkil edən təminatlar daxildir [24, 29].

Yuxarıda qeyd edilən ümumnəzəri müddəalar dövlət qulluqçularının konstitusion əmək hüquq subyektliliyinin ümumi və sahəvi xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir. Ümumidən xüsusiyyətdə doğru prinsipinin əsas elementləri, demək olar ki, dövlət qulluqçularının hüquqi statusunun müəyyən edilməsi üçün əsas meyarlar kimi çıxış edir. Dövlət qulluqçularının konstitusion əmək hüquq subyektliliyini müəyyən edən bir sıra əsaslı normativ müddəalar qanunvericilikdə təsbit edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin (bundan sonra AR ƏM) 1-ci maddəsinə ("Azərbaycan Respublikasının əmək qanunvericiliyi sistemində daxil olan normativ hüquqi aktlar") əsasən "Azərbaycan Respublikasının əmək qanunvericiliyi sistemi: bu Məcəllədən; Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunlarından; müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyəti çərçivəsində qəbul etdiyi normativ hüquqi aktlardan; əmək, sosial-iqtisadi məsələlərlə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının bağladığı və ya tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən ibarətdir" [2].

Dövlət qulluqçularının hüquq subyektliliyinə dair normalar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında, Əmək Məcəlləsində, Dövlət qulluğu haqqında Qanunda, bütövlükdə isə dövlətin konstitusion məqsədlərinin və funksiyalarının həyata keçirilməsi sahəsində yaranan ictimai münasibətləri tənzim edən dövlət qulluğu haqqında qanunvericilikdə təsbit ediləndir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci (Bərabərlik hüququ), 35-ci (Əmək hüququ), 36-cı (Tətil hüququ), 37-ci (İstirahət hüququ), 38-ci (Sosial təminat hüququ), 55-ci (Dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ), 56-cı (Seçki hüququ) və digər maddələrində ümumi və ya xüsusi prinsiplər əsasında təsbit edilmiş müddəalar dövlət qulluqçularının əmək hüquq subyektliliyinin konstitusion əsaslarını müəyyən edir. Ədəbiyyatda haqlı olaraq qeyd olunur ki, "Konstitusion hüquqlar, azadlıqlar və vəzifələr vətəndaşların hüquqi statusunun özəyini təşkil edərək, əsas (baza) qismində çıxış edir, bütün sahəvi hüquqlar, vəzifələr üçün müəyyənədi, həlledici olub, müəyyən tarixi dövrdə onların inkişafının əsas istiqamətlərini verir" [20, 88-89]. Prof. Ə.H.Rzayev haqlı olaraq yazır ki, dövlət qulluğunun əsas prinsipləri Azərbaycan Respublikasının konstitusiya prinsipləri ilə müəyyən edilir. ... dövlət qulluqçusunun peşəkar fəaliyyətinin kökündə əmək fəaliyyəti dayanır [14, 202]. A.M.Ab-

dullayevin və F.T.Nağıyevin fikrincə, bütün dövlət qulluqçuları hüququn subyektləri sayılır və aydın məsələdir ki, onların müəyyən hüquq və vəzifələri mövcuddur. İlk növbədə, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə təsis edilmiş insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları, başqa normativ-hüquqi aktlarla müəyyən edilmiş digər hüquq və vəzifələr, eyni zamanda, dövlət vəzifəsini tutduğu andan o, xüsusi dövləti-xidməti münasibətlərin subyektii olur; ona xüsusi hüquq və vəzifələr verilir və bunların yerinə yetirilməsinə görə üzərinə məsuliyyət qoyulur [3, 76].

Dövlət qulluqçularının konstitusion əmək hüquq subyektliyinə dair əsas müddəalar Konstitusiyanın Əmək hüququ adlanan 35-ci maddəsində təsbit edilbdir. Həmin maddədə göstərilir ki, "Əmək fərdi və ictimai rifahın əsasıdır. Hər kəsin əməyə olan qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özünə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yeri seçmək hüququ vardır. Heç kəs zorla işlədilər bilməz. Əmək müqavilələri sərbəst bağlanılır. Heç kəs əmək müqaviləsi bağlamağa məcbur edilər bilməz. Məhkəmə qərarı əsasında şərtləri və müddətləri qanunla nəzərdə tutulan məcburi əməyə cəlb etmək, hərbi xidmət zamanı səlahiyyətli şəxslərin əmrlərinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar işlətmək, fəvqəladə vəziyyət və hərbi vəziyyət zamanı vətəndaşlara tələb olunan işləri gördürmək hallarına yol verilir. Hər kəsin təhlükəsiz və sağlam şəraitdə işləmək, heç bir ayrı-seçkilik qoyulmadan öz işinə görə dövlətin müəyyənləşdirdiyi minimum əmək haqqı miqdarından az olmayan haqq almaq hüququ vardır. İşsizlərin dövlətdən sosial müavinət almaq hüququ vardır. Dövlət işsizliyin aradan qaldırılması üçün bütün imkanlarından istifadə edir" [1].

AR ƏM preambulasında deyilir ki, "Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 35-ci maddəsinə əsasən əmək fərdi və ictimai rifahın əsasıdır. Hər kəsin əməyə olan qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özünə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yeri seçmək hüququ vardır.

Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsində: müvafiq hüquq normaları ilə əmək münasibətlərində işçilərin və işəgötürənlərin əmək, sosial, iqtisadi hüquqları və bu hüquqlarla bağlı müvafiq təminatların minimum səviyyəsi; Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının ikinci bölməsində nəzərdə tutulan əmək, istirahət, təhlükəsiz və sağlam şəraitdə işləmək hüququnun, habelə digər əsas insan hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi prinsipləri və qaydaları; Azərbaycan Respublikasının bağladığı və ya tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə, Beynəlxalq Əmək Təşkilatının konvensiyalarına və digər beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq əmək münasibətlərinin yaranması, dəyişdirilməsi, onlara xitam verilməsi və bu münasibətlərin iştirakçılarının hüquqlarının mühafizəsi sahəsində işçilərin, işəgötürənlərin, habelə müvafiq dövlət hakimiyyəti orqanlarının hüquqlarını, vəzifələrini tənzim edən normalar təsbit edilir" [2]. Bu normalar hər kəsin o, cümlədən də dövlət qulluqçularının konstitusion əmək hüququna dair müddəaları özündə ehtiva edir. Konstitusion normalarda əmək hüququ üçün mühüm olan əməyin azadlığı prinsipi təsbit edilmişdir. Bu prinsip dövlət qulluqçularına da istisnasız olaraq şamil edilir.

Prof. A.M.Qasimovun fikrincə, əməyin azadlığı hər kəsin azad surətdə seçdiyi, yaxud hər kəsin azad surətdə razılaşdığı əməyə olan qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özünə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yeri seçmək hüququ da daxil olmaqla, əməklə bağlı olan bütün ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsini xarakterizə edən sahələrarası prinsipdir [9, s.118].

Prof. Ə.İ.Əliyev haqlı olaraq yazır ki, "əmək hüququ - təkə sosial hüquq və azadlıqların bütün kompleksinin əsasını təşkil edən təbii və fundamental insan hüquqlarından biri deyil, həm də bütün hüquq və azadlıqlar sistemində əsas tərkib hissələrdən bidirir" [5, 162]. Prof. A.M.Qasimov və Ə.Ə.Mustafayeva yazırlar ki, "əmək hüququnun fəaliyyət sahəsini müəyyən edərək ən mühüm meyarlar sırasına, heç şübhəsiz, əmək hüquq normalarının bilavasitə təsir göstərdikləri subyektlər dairəsi, yaxud vətəndaşlar dairəsi də aiddir" [10, 34]. Müəlliflər daha sonra qeyd edirlər ki, "əmək sahəsi ictimai varlığın universal sahəsidir, buna görə də təsadüfi deyil ki, əmək hüququnda iştirakçıların, yaxud subyektlərin dairəsi kifayət qədər genişdir. Birincisi, subyektlərin dairəsi kifayət qədər çoxsaylıdır, ikincisi, o, yetərincə rəngarəngdir" [10, 36]. Müəlliflərin fikirləri ilə tam mənasında razılaşmaqla qeyd etmək lazımdır ki, əmək hüququnun subyektlər dairəsində dövlət qulluqçuları xüsusi yer tutur, özünəməxsus konstitusion əmək hüquq subyektinə malikdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 55-ci maddəsində ("Dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ") təsbit edilədir ki, "Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ vardır. Bu hüququ onlar bilavasitə və ya nümayəndələri vasitəsilə həyata keçirə bilərlər. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları dövlət orqanlarında qulluq etmək imkanına malikdirlər. Dövlət orqanlarının vəzifəli şəxsləri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları sırasından təyin edilirlər. Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər dövlət qulluğuna qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada qəbul edilə bilərlər" [1]. Qeyd olunan konstitusion normalar belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, vətəndaşlar dövlət qulluğunu özünə fəaliyyət növü seçməkdə tam sərbəstdirlər. Bu sərbəstlik vətəndaşların konstitusion əmək hüququnun əməyin azadlığı prinsipindən irəli gəlir. Dövlət qulluğu əmək hüququ çərçivəsində sərbəst seçim əsasında vətəndaşlar tərəfindən həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 35-ci və 55-ci maddələri vətəndaşların iki konstitusion hüququnun - əmək hüququnun və dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququnun həyata keçirilməsi imkanlarını özündə ehtiva edir. Eyni zamanda bu konstitusion normalar dövlət qulluqçularının əmək münasibətlərinin dövlət idarəetmə və əmək müqaviləsi münasibətləri sistemində birləşdirir, dövlət qulluğu hüquq münasibətlərinin tərkib elementləri kimi çıxış edir. Vətəndaşlar Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 55-ci maddəsində təsbit edilmiş dövlətin idarə olunmasında bilavasitə iştirak etmək hüququnu həyata keçirərkən 35-ci maddədə təsbit edilmiş əmək hüququnu həyata keçirmə formalarından, başqa sözlə əmək fəaliyyətinin növlərindən birini - dövlət qulluğunu seçmiş olur. Fikrimizcə, bu iki konstitusion hüququ mahiyyət etibarını ilə

aşağıdakı kimi ifadə etmək olar. Vətəndaş dövlətin idarə olunmasında bilavasitə iştirak etmək hüququnu həyata keçirmək üçün əməyə olan qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özünə dövlət qulluğunu fəaliyyət növü kimi seçir, peşəkar əmək fəaliyyətinin xüsusi növü ilə məşğul olur, dövlət hakimiyyət və dövlət idarəetmə orqanlarını özünə iş yeri seçir. Bununla da, vətəndaşlar dövlət qulluğu fəaliyyəti ilə məşğul olurlar [13, 131-132].

Fikrimizcə, Azərbaycanda dövlət qulluğu siyasətinin konstitusion mahiyyətini aşağıdakı konstitusion normalarla ifadə etmək olar. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 12-ci maddəsinin birinci hissəsində təsbit edilibdir ki, "İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir. Bu Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir" [1]. Bu müddəalar belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, dövlət qulluğu siyasəti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə müəyyən edilmiş dövlətin ali məqsədinin bilavasitə həyata keçirilməsinə xidmət edir. Fikrimizcə, dövlət qulluğunun konstitusion mahiyyətinin bu cür şərhli bir çox mübahisəli məsələlərin həllinə, o cümlədən, vətəndaşların maraqlarını müdafiə etməyə yönəldilmiş dövlət qulluğu hüququnun təsirini təmin etməyə, dövlət hakimiyyəti və dövlət idarəetmə strukturları üzərində sosial nəzarətin real olaraq həyata keçirilməsinə, xalq hakimiyyətinin bərqərar edilməsinə geniş imkan verir. C.A.Süleymanov xalq hakimiyyətinin tənzimi sahəsində müstəqil Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının fərqli xüsusiyyətlərindən biri kimi göstərir ki, "konstitusiya sosial hakimiyyətin bir növü kimi "xalq hakimiyyəti"nin mövcudluğu faktını bəyan etməklə məhdudlaşmır. Əsas Qanunda xalq hakimiyyətinin suveren xarakteri ifadə olunur" [15, 29].

Dövlət qulluqçularının hüququ statusunu müəyyən edən normalar müxtəlif hüquq sahələrinə aid müddələrdən ibarətdir. Dövlət qulluqçuları peşəkar əmək fəaliyyətinin bir növü kimi dövlət qulluğunu seçməklə konstitusion əmək hüququnu realizə etmiş olurlar.

Dövlət qulluğu haqqında Azərbaycan Respublikasının 21 iyul 2000-ci il tarixli Qanunu qəbul edilmişdir [4]. Fikrimizcə, bu Qanunu Azərbaycan Respublikasında dövlət qulluğu sahəsində yaranan ictimai münasibətləri qismən sistemləşdirilmiş şəkildə, tam da olmasa əsasən vahid hüquq normaları vasitəsilə tənzim edən baza normativ hüquqi akt hesab etmək olar. Həmin Qanun dövlət qulluğu hüquq institutunun əsas istiqamətlərini və bu sahədə yaranan ictimai münasibətləri tənzim etmə metodlarını özündə ehtiva edir. Dövlət qulluğu haqqında Qanunun məqsədi Azərbaycan Respublikasında dövlət qulluğu sahəsində dövlətlə dövlət qulluqçuları arasında yaranan münasibətləri və dövlət qulluqçularının hüquqi vəziyyəti ilə bağlı məsələlər tənzimləməkdən ibarətdir (maddə 1) [4]. Dövlət qulluğu haqqında Qanunun 2-ci maddəsinə müvafiq olaraq "Dövlət qulluğu Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və digər qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq dövlətin məqsədlərinin və funksiyaları-

nın həyata keçirilməsi sahəsində dövlət qulluqçularının öz vəzifə səlahiyyətlərini yerinə yetirməsidir" [4]. Bu normalar dövlət qulluqçularının konstitusion əmək hüquq subyektliyini özündə təsbit edən əsas göstəricilərdən biridir. Belə ki, dövlətin konstitusion məqsədləri və funksiyaları dövlət qulluqçularının konstitusion əmək hüququnun realizəsi nəticəsində təmin edilir.

Dövlət qulluqçusunun hüquqi statusu dövlət orqanı ilə dövlət qulluğuna qəbul edilən vətəndaş arasında yaranan hüquqi münasibətin xarakterini özündə əks etdirir. Şəxsiyyətin hüquqi vəziyyəti cəmiyyətin sosial-iqtisadi və siyasi təbiəti nəzərə alınmaqla yalnız konkret-tarixi şəraitdə düzgün başa düşülə bilər. Hüquqi status şəxsiyyətin azadlığının real sərhədlərini, onun hüquqlarının, vəzifələrinin, qanuni maraqlarının və digər hüquqi imkanlarının həcmi özündə ehtiva edir. Hüquqi status problemi - ilk əvvəl, şəxsiyyətin siyasi-hüquqi aspektdə problemdir, şəxsiyyətin həqiqi dərk edilməsinin, onun cəmiyyətdə rolunun və yerinin anlamı isə, S.A.Yampolskayanın qeyd etdiyi kimi, hər zaman hüquq elmi üçün bu və ya digər hüquq konsepsiyasının metodoloji yararlılığının və siyasi münasibliliyinin bir növ "indikatoru" kimi çıxış edir [35, s.15]. Hüquqi status çoxaspektli kateqoriyadır. Hüquqi statusda sintezləşdirici mənşəyin rolunda eyni zamanda müxtəlif cür çıxış edən şəxsin özü ifadə olunur. O, ictimai münasibətlərin, müxtəlif sosial fəaliyyətin iştirakçısı olaraq, şüura, iradəyə, intellektə malik, qarşısına müəyyən məqsədlər qoyan, onların həyata keçirilməsinə malik olan, bir çox maraqları - şəxsi, ictimai, kollektiv maraqları sintezləşdirən və reallaşdıran subyektdir. Hüquqi statusun geniş şərh sosial, siyasi və hüquqi mənşələrin orqanik birləşmələrini nəzərdə tutur, bu kateqoriya obyektiv olaraq cəmiyyətin və dövlətin inkişafının müəyyən əldə olunmuş səviyyəsini obyektiv şəkildə özündə ehtiva edir. İnsan hüquqları haqqında beynəlxalq aktlarda, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində, hüquq tətbiqi təcrübəsində bu anlayışlar eyni mənalı anlayışlar kimi tətbiq olunur, eyni zamanda elmi dövriyədə bu problemə dair müxtəlif nöqtəyənəzlərin mövcud olmasına baxmayaraq, demək olar ki, həmin anlayışların arasında heç bir əsaslı fərq qoyulmur. "Status" sözünün özü latın dilindən tərcümədə "vəziyyət, hal" mənasını ifadə edir. Hüquqi status, həmçinin müəyyən növlərə bölünən ümumiləşdirilmiş anlayış kimi nəzərdən keçirilməlidir: ümumi və ya konstitusion status; spesifik ictimai münasibətlərə girmiş müəyyən fiziki şəxslər qruplarının xüsusi statusu; konkret fiziki şəxsin fərdi hüquqi statusu [19, 17]. Bu mövqelər dövlət qulluqçularını ümumi, xüsusi və fərdi hüquqi statusa malik subyekt kimi xarakterizə etməyə əsas verir. Həm nəzəri, həm də normativ müddəalara əsaslanaraq, real həyata istinadən, demək olar ki, dövlət qulluqçuları ümumi, xüsusi və fərdi hüquqi statusa malik hüquq subyektidir.

Hər bir fiziki şəxs ümumi və ya konstitusion statusa malikdir. Azərbaycan Respublikası vətəndaşı kimi fiziki şəxsin ümumi və ya konstitusion statusu mahiyyətinə görə baza statusdur. O, statikliyi ilə seçilir, xalqın iradə ifadəsi (referendum), dövlətin və qanunvericinin izni olmadan dəyişdirilə bilməz. Konstitusion statusun özəyi kimi Azərbaycan Respublikasının Konstitu-

siyasında təsbit edilmiş əsas hüquqlar, azadlıqlar və vəzifələr çıxış edir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 71-ci maddəsinə əsasən "Konstitusiyada təsbit edilmiş insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını gözləmək və qorumaq qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının borcudur. İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsini heç kəs məhdudlaşdırma bilməz. Hər kəsin hüquq və azadlıqları bu Konstitusiyada və qanunlarda müəyyən edilmiş əsaslarla, habelə digərlərinin hüquq və azadlıqları ilə məhdudlaşır. Hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılması dövlət tərəfindən gözlənilən nəticəyə mütənasib olmalıdır" [1]. Konstitusiyada təsbit edilmiş hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılmasında mütənasiblik prinsipinin mahiyyətinə dair məsələ h.e.d. M.K.Abdullayev tərəfindən geniş təhlil edilmişdir. Müəllifin fikrincə, mütənasiblik prinsipinə tək cə məhdudluğu müəyyənləyən qanunlarda deyil, həm də bu qanunların tətbiqi zamanı icra və məhkəmə orqanlarının fəaliyyətində də riayət edilməlidir [17, 125].

Fikrimizcə, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında təsbit edilmiş dövlətin və şəxsiyyətin qarşılıqlı münasibətlər sistemində daxil olan struktur elementlərinə aşağıdakıları daxil etmək olar: 1) dövlət hakimiyyətinin xalqa mənsubluğu üzrə hüquq münasibətləri; 2) xalq hakimiyyətinin həyata keçirilməsi üzrə hüquq münasibətləri; 3) xalqın suverenlik hüququnun həyata keçirilməsi üzrə hüquq münasibətləri; 4) dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsi üzrə hüquq münasibətləri; 5) dövlət hakimiyyəti və idarəetmə üzrə hüquq münasibətləri; 6) vətəndaşlıqla əlaqədar yaranan hüquq münasibətləri (vətəndaşlığın olması fiziki şəxsin tam hüquq subyektliliyinin əsas şərti, o cümlədən, dövlət qulluğuna qəbulun əsas şərtlərindən biridir); 7) şəxsiyyətin hüquqi statusunun ümumi prinsipləri: ümumilik, bərabərlik, bilavasitə təsir, dövlət tərəfindən təminat və hüquqi müdafiə; 8) əsas hüquqlar, azadlıqlar və vəzifələr; 9) vətəndaşların hüquq və azadlıqları; 10) hüquq və azadlıqlara dair məhdudluqlar.

Hüquq subyektinin ümumi (konstitusion) hüquqi statusunun xarakteristikasını verərkən qeyd etmək lazımdır ki, ümumi hüquqi statusa malik olmağın əsas təminatı vətəndaşlıqdır, yəni insanın konkret dövlətlə siyasi-hüquqi əlaqəsidir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının "Vətəndaşlıq hüququ" adlanan 52-ci maddəsində təsbit ediləndir ki, "Azərbaycan dövlətinə mənsub olan, onunla siyasi və hüquqi bağlılığı, habelə qarşılıqlı hüquq və vəzifələri olan şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşdır" [1]. Vətəndaşlıq institutunun normaları vətəndaşlığın əldə olunmasının şərtlərini və qaydasını müəyyən edir, onlar isə öz növbəsində şəxsiyyətin hüquqlarının və azadlıqlarının istifadəsi, qanunla müəyyən edilmiş vəzifələri icra etməsi üçün hüquqi əsas kimi çıxış edirlər. Dövlətin ərazisində daimi yaşayış - onun şəxsiyyətlə əlaqəsinin ən davamlı növüdür. Vətəndaşın hüquqi statusu onu yalnız öz hüquqlarının qanunsuz müdaxilədən qorunmasına deyil, həmçinin onların reallaşmasında dövlətin fəal dəstəyinə arxalanan subyekt kimi müəyyən edir.

Dövlətin müəyyən etdiyi konstitusion status kifayət qədər statikdirsə, fiziki şəxsin xüsusi və fərdi statusu əksinə, dinamik və hərəkətlidir, bu status

subyektin özlərinin istəyi, yaxud onların əmək və ictimai fəaliyyətlərində dəyişikliklərin baş verməsinə görə dəyişə bilər. Demək, ümumi konstitusion hüquqi statusu təşkil edən ünsürlər daimidir, xüsusi və fərdi statusu müəyyən edən ünsürlər isə - dəyişəndirlər. Bu amil Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının bərabər hüquqluluq prinsiplərini pozmur. Bu və ya digər şəxslərdə müəyyən güzəştlər və imtiyazlar ola bilər və deməli, onların xüsusi hüquqi statusu (məsələn, əlillər, uşaq analar, ailə vəzifələri olan şəxslər, on səkkiz yaşadək şəxslər, dövlət qulluqçuları, deputatlar və s.) vardır. Subyektin hüquqi statusuna, həmçinin yaş, cins, peşə, vəzifə və s. kimi amillər də təsir edir.

AR ƏM-in 5-ci maddəsinin 2-ci hissəsində təsbit ediləndir ki, "Bu Məcəllə dövlət qulluqçularına, habelə prokurorluq, polis və digər hüquq-mühafizə orqanlarının qulluqçularına onların hüquqi statusunu tənzimləyən normativ hüquqi aktlarla müəyyən olunmuş xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla şamil edilir. Bu normativ hüquqi aktlarda həmin qulluqçuların əmək, sosial və iqtisadi hüquqları bütünlüklə əhatə olunmayıbsa, bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş müvafiq normalar onlara tətbiq edilir" [2]. Dövlət qulluğu haqqında Qanunun 34-cü maddəsində isə təsbit ediləndir ki, "Bu Qanunda və ona uyğun qəbul edilmiş qanunvericilik aktlarında tənzimlənməyən dövlət qulluğu keçmə ilə bağlı digər məsələlər Azərbaycan Respublikasının əmək qanunvericiliyi ilə tənzimlənilir [4]. Bu normalar dövlət qulluğu keçməni əmək münasibətlərinin tərkib hissəsi kimi xarakterizə edir, eyni zamanda əmək qanunvericiliyinin ümumi, dövlət qulluğu haqqında qanunvericiliyin isə xüsusi normalar sisteminə malik olduğunun göstəricisidir. Deməli, xüsusi hüquqi status kimi əmək hüququnun predmetini təşkil edən və onun özəyi olan ictimai əmək münasibətlərinə girmiş hər bir subyektin əmək hüquqi statusu fərqlənə bilər. Dövlət qulluqçularının əmək hüquqi statusu bir tərəfdən ümumi statuslu işçi kateqoriyasından fərqlənir, digər tərəfdən isə dövlət qulluğunun növündən, dövlət orqanlarının və dövlət qulluqçularının təsnifatından asılı olaraq dəyişir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, əmək hüquqi status əmək hüququna hüququn müstəqil sahəsi kimi aid edilən sahəvi statusdur. Bununla yanaşı, əmək hüquqi statusu sahəvi və müvafiq işçinin əlavə hüquq və vəzifələrə malik olması və yaxud müəyyən hüquq və vəzifələrdən məhrum edilməsi kimi xüsusiyyətləri əks etdirən xüsusi statusa bölünür. Dövlət qulluqçuları bu tip əlamətləri özündə ehtiva edən, konstitusion əmək hüququ statusuna malik işçi kateqoriyasıdır. Beləliklə, dövlət qulluqçuları ümumi konstitusion statusa və Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, əmək qanunvericiliyi, dövlət qulluğu haqqında qanunvericiliklə müəyyən edilmiş xüsusi əmək hüququ statusa, şəxsiyyət olaraq fərdi hüquqi statusa malikdirlər. N.Ş.Hüseynovanın fikrincə, dövlət qulluğuna qəbul olanadək ümumi vətəndaş statusuna malik olan şəxs dövlət qulluğuna daxil olduğu andan etibarən dövlət qulluqçusu statusu əldə edir. Bu statusla əlaqədar olaraq o, yeni hüquqlar, vəzifələr, səlahiyyətlər əldə etdiyi kimi, bir sıra məhdudlaşdırıcı üzləşir [8, 139].

Dövlət qulluğunun həyata keçirilməsi onun növündən asılı olmayaraq

dövlət qulluqçusunun müəyyən növ hüquqi münasibətlərə girməsini nəzərdə tutur. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar: 1) dövlət qulluqçusunun dövlətin konstitusion məqsədlərinin və funksiyalarının həyata keçirilməsi üzrə dövlətlə yaranan münasibətləri dedikdə, konstitusion hüquq münasibətləri başa düşülür; 2) dövlət qulluqçusunun öz peşəkar fəaliyyəti üzrə dövlət orqanı və ya dövlət orqanının rəhbəri ilə yaranan münasibətləri dedikdə, əmək hüquq münasibətləri anlaşılır; 3) dövlət qulluqçusunun dövlət hakimimiyyəti və idarəetmə səlahiyyətlərinin (öz səlahiyyətləri daxilində müəyyən qanuni göstərişlərin və sərəncamların verilməsi, üçüncü şəxslər üçün icrası məcburi olan qərarların qəbulu, davranış qaydalarının müəyyən edilməsi və s.) icrası ilə bağlı üçüncü şəxslərlə - idarə, müəssisə və təşkilatlarla və ya vətəndaşlarla yaranan münasibətləri dedikdə, inzibati hüquq münasibətləri başa düşülür; 4) dövlət qulluqçusunun sosial hüquqi müdafiəsi ilə bağlı yaranan münasibətləri dedikdə isə sosial təminat hüquq münasibətləri anlaşılır.

Dövlət qulluğu vətəndaşın konstitusion əmək hüququnu həyata keçirmək üçün əməyə olan qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özünə seçdiyi fəaliyyət növüdür. Nəzəriyyədə haqlı olaraq qeyd olunur ki, "dövlət qulluğu - dövlət idarələrində xidmətdir. Dövlət qulluğu vətəndaşların konstitusion əmək hüququnun realizasiya formasıdır. O, müəyyən qulluqçu kateqoriyası vasitəsilə həyata keçirilir və onlar üçün dövlət aparatında ödənc müqabilində iş başlıca peşədir" [16, 382].

Ümumilikdə dövlət qulluqçularının hüquqi statusu faktiki olaraq özündə aşağıdakı üç əsas elementi birləşdirir: 1) hüquq subyektivliyi; 2) subyektiv hüquq və vəzifələr; 3) subyektiv hüquqların təminatları. Qeyd edilən kateqoriyalar istənilən hüquq subyektinin strukturunu daha dəqiq, konkret şəkildə göstərməyə imkan verir. Bu elementlər dövlət qulluqçularının konstitusion əmək hüququ statusunun da tərkib elementidir.

Dövlət qulluqçularının hüquqi statusu dövlət qulluğuna qəbul edilən vətəndaşla dövlət orqanının rəhbəri arasında yaranan çoxaspektli münasibətin xarakterini özündə ehtiva edir. Dövlət qulluqçularının hüquqi statusunu bu mövqedən də nəzərdən keçirmək zəruridir. Qanunvericiliklə müəyyən edilmiş şərtlərə cavab verən Azərbaycan Respublikasının hər bir vətəndaşı dövlət qulluğuna qəbul üzrə bərabər konstitusion hüquqa malikdirlər.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyanda təsbit ediləndir ki: "Dövlət, irqindən, etnik mənsubiyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir. İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, etnik, dini, dil, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır" (maddə 25, üçüncü hissə), "Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları dövlət orqanlarında qulluq etmək imkanına malikdirlər" (maddə 55, 2-ci hissə), "Dövlət, dövlət qulluqçuları ilə birlikdə, dövlət qulluqçularının qanuna zidd hərəkətləri

və hərəkətsizliyi nəticəsində insan hüquq və azadlıqlarına dəymiş ziyana görə və onların təminatının pozulmasına görə mülki məsuliyyət daşıyır" (maddə 68, 4-cü hissə) [1]. Müqayisə üçün qeyd etmək olar ki, Rusiya Federasiyasının Konstitusiyasının 32-ci maddəsinin 4-cü hissəsində deyilir ki, "Rusiya Federasiyasının vətəndaşları dövlət qulluğuna bərabər buraxılış hüququna malikdir" [26].

O.B.Zaytseva dövlət qulluqçularının əmək hüquq subyektivliyini Rusiya Federasiyasının qanunvericiliyi əsasında təhlil edərək yazır ki, "Rusiya Federasiyasında "Rusiya Federasiyasının dövlət qulluğu sistemi haqqında" 25 aprel 2003-cü il tarixli 58 №-li Federal Qanunun, həmçinin "Rusiya Federasiyasının mülki dövlət qulluğu haqqında" 7 iyul 2004-cü il tarixli 79 №-li Federal Qanunun qəbul edilməsi eyni zamanda bərabər şəkildə həm ictimai-hüquqi, həm də fərdi-hüquqi xarakterə malik olan dövlət qulluğunda qulluq münasibətlərinin hüquqi təbiətinin mübahisəli problemlərini şərtləndirdi. İctimai-hüquqi və imperativ aspekt faktiki olaraq dövlət qulluqçularını əmək müqaviləsi əsasında əmək fəaliyyətini həyata keçirən digər işçilər kateqoriyasından ayırır, lakin eyni zamanda peşəkar (qulluq) fəaliyyəti əmək münasibətlərinin bütün əlamətlərinə malikdir və mülki dövlət qulluqçuları üçün əmək kitabçalarının açılmasını tələb edir, bütün konstitusion əmək hüquqlarını aid edir və nəticə kimi, fərdi hüquqi aspekt, həmçinin mülki dövlət qulluqçularının fəaliyyətində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [25, 481].

Fikrimizcə, dövlət qulluqçularının konstitusion əmək hüquq subyektivliyi dedikdə, qanunla müəyyən edilmiş qaydada dövlət qulluğuna qəbul, müvafiq hüquq və vəzifələri həyata keçirmək, hüquqi məsuliyyət daşımaq qabiliyyəti başa düşülür. Dövlət qulluqçularının konstitusion əmək hüquq subyektivliyinin tərkib elementlərini aşağıdakı meyarlar üzrə xarakterizə etmək olar:

1) vətəndaşlıq meyarı - Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarının dövlət qulluqçusu statusu almaq hüququ vardır. Belə ki: 1) Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ vardır. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları dövlət orqanlarında qulluq etmək imkanına malikdirlər. Dövlət orqanlarının vəzifəli şəxsləri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları sırasından təyin edilirlər. Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər dövlət qulluğuna qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada qəbul edilə bilərlər. 2) Azərbaycan Respublikasının seçkilərdə iştirak etmək hüququna malik olan hər bir vətəndaşı qanunla müəyyən edilmiş qaydada Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı seçilə bilər. 3) Azərbaycan Respublikasının ərazisində 10 ildən artıq daimi yaşayan, seçkilərdə iştirak etmək hüququna malik olan, o cümlədən ağır cinayətə görə məhkum olunmayan, başqa dövlətlər qarşısında öhdəliyi olmayan, ali təhsilli, ikili vətəndaşlığı olmayan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilə bilər. 4) Azərbaycan Respublikasının vitse-prezidenti vəzifəsinə seçkilərdə iştirak etmək hüququna malik olan, ali təhsilli, başqa dövlətlər qarşısında öhdəliyi olmayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşı təyin edilir. 5) Azərbay-

can Respublikasının Baş naziri, Baş nazirin müavini, nazir, digər mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı rəhbəri vəzifəsinə seçkilərdə iştirak etmək hüququna malik olan, ali təhsilli, başqa dövlətlər qarşısında öhdəliyi olmayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşı təyin edilir. 6) Seçkilərdə iştirak etmək hüququna malik olan, ali hüquq təhsilli və hüquqşünas ixtisası üzrə 5 ildən artıq işləyən Azərbaycan Respublikası vətəndaşları hakim ola bilərlər.

2) yaş meyarı - 16 yaşına çatmış vətəndaşların dövlət qulluğuna qəbul edilmək hüququ vardır, dövlət qulluqçusunun dövlət qulluğunda olmasının yaş həddi 65-dir.

3) təhsil meyarı - müvafiq vəzifənin tələblərinə uyğun peşə hazırlığına malik olmaq. Belə ki: 1) İnzibati vəzifə iddiasında olan şəxsin müvafiq ali təhsili olmalıdır. Həmin şəxsin başqa ali təhsili olduqda, o, ixtisasını dəyişdirib iddiasında olduğu inzibati vəzifənin profilini öyrənməlidir. 2) Yardımcı vəzifə iddiasında olan şəxsin tam orta təhsili olmalıdır. 3) ... ali təhsilli, ... Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilə bilər. 4) Azərbaycan Respublikasının vitse-prezidenti vəzifəsinə ... ali təhsilli, ... Azərbaycan Respublikası vətəndaşı təyin edilir. 5) Azərbaycan Respublikasının Baş naziri, Baş nazirin müavini, nazir, digər mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı rəhbəri vəzifəsinə ... ali təhsilli, ... Azərbaycan Respublikası vətəndaşı təyin edilir. 6) ... ali hüquq təhsilli və hüquqşünas ixtisası üzrə 5 ildən artıq işləyən Azərbaycan Respublikası vətəndaşları hakim ola bilərlər.

4) dövlət qulluqçusunun hüquq subyektliliyinin mühüm şərtlərindən biri də onun səhətinin psixofizioloji vəziyyətinin səviyyəsidir. Barəsində tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiqinə dair məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş qərarının olması dövlət qulluğuna qəbul hüququnu məhdudlaşdıran amillərdəndir. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, Dövlət qulluğu haqqında Qanunun 27.2-ci maddəsində dövlət qulluğuna qəbulu məhdudlaşdıran amillərin siyahısı verilmişdir. Həmin maddə ilə müəyyən edilmişdir ki, hər hansı şəxs dövlət qulluğuna aşağıdakı hallarda qəbul edilə bilməz: onun fəaliyyət qabiliyyətinə malik olmaması və ya məhdud fəaliyyət qabiliyyətinə malik olması məhkəmənin qərarı ilə təsdiq edilərsə; məhkumluğu ödənilməmiş və ya götürülməmiş; bilavasitə tabeliyində və ya nəzarəti altında işləyəcəyi dövlət qulluqçusu ilə yaxın qohumluq və ya qudalıq (ər-arvadlar, onların valideynləri, qardaşları, bacıları, övladları) əlaqəsi olduqda; barəsində tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiqinə dair məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş qərarı olarsa; qanunvericiliklə müəyyən edilmiş başqa hallarda.

5) dövlət dili meyarı - Azərbaycan Respublikasının dövlət dilini bilmək dövlət qulluqçusu olmaq üçün zəruri tələblərdən biridir. Azərbaycan Respublikasının dövlət dilini sərbəst bilən vətəndaşlarının dövlət qulluğuna qəbul edilmək hüququ vardır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 21-ci maddəsi ilə müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir.

Nəticə etibarilə qeyd etmək olar ki, dövlət qulluqçusu ümumi, xüsusi və

fərdi statusa malik hüquq subyektidir. Onların hüquqi vəziyyəti bütün vətəndaşların dövlət qulluğuna qəbul üzrə konstitusiya hüququnun həyata keçirilməsinə imkan verən xüsusi hüquqi statusa malik olduğunu özündə ehtiva edən xüsusi qanunvericiliklə müəyyən olunur. Dövlət qulluqçularının hüquqi statusu xüsusi qanunlarla konkretləşdirilən xüsusiyyətləri ilə seçilir, lakin bununla belə faktiki olaraq dövlət qulluqçuları əmək müqaviləsi əsasında işləyən işçi kimi konstitusiya əmək hüquqlarına malik xüsusi statuslu işçi kateqoriyasıdır.

Nəticə. Aparılmış elmi təhlillərin nəticəsi olaraq aşağıdakıları ifadə etmək olar. Dövlət qulluqçuları dövlətin konstitusiya məqsədlərini və funksiyalarını həyata keçirməklə ümumi konstitusiya və sahəvi hüquqi statusa malikdir. Sahəvi xüsusiyyət içərisində dövlət qulluqçularının əmək hüququ xüsusi ilə fərqlənir. Dövlət qulluğu dövlətin konstitusiya məqsədlərini və funksiyalarını özündə ehtiva edən peşəkar fəaliyyətin bir növü olaraq dövlət qulluqçularının əməyinin nəticəsində həyata keçirilir. Vətəndaşların peşəkar dövlət qulluğu fəaliyyətinin əsasını əmək hüquq, fəaliyyət və delikt qabiliyyəti təşkil edir.

Bir sıra normalar dövlət qulluğu keçməni əmək münasibətlərinin tərkib hissəsi kimi xarakterizə edir, eyni zamanda əmək qanunvericiliyinin ümumi, dövlət qulluğu haqqında qanunvericiliyin isə xüsusi normalar sistemə malik olduğunu göstərir. Deməli, xüsusi hüquqi status kimi əmək hüququnun predmetini təşkil edən və onun özəyi olan ictimai əmək münasibətlərinə girmiş hər bir subyektin əmək hüquqi statusu fərqlənə bilər. Dövlət qulluqçularının əmək hüquqi statusu bir tərəfdən ümumi statuslu işçi kateqoriyasından fərqlənir, digər tərəfdən isə dövlət qulluğunun növündən, dövlət orqanlarının və dövlət qulluqçularının təsnifatından asılı olaraq dəyişir.

Əmək hüquqi status sahəvi və müvafiq işçinin əlavə hüquq və vəzifələrə malik olması və yaxud müəyyən hüquq və vəzifələrdən məhrum edilməsi kimi xüsusiyyətləri özündə ehtiva edən xüsusi statusa bölünür. Dövlət qulluqçuları bu tip əlamətləri özündə əks etdirən, konstitusiya əmək hüquqi statusa malikdir. Beləliklə, dövlət qulluqçuları ümumi konstitusiya statusa, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, əmək qanunvericiliyi, dövlət qulluğu haqqında qanunvericiliklə müəyyən edilmiş xüsusi əmək hüquqi statusa, şəxsiyyət olaraq fərdi hüquqi statusa malikdir.

Dövlət qulluğu vətəndaşın konstitusiya əmək hüququnu həyata keçirmək üçün əməyə olan qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özünə seçdiyi fəaliyyət növüdür. Fikrimizcə, dövlət qulluqçularının konstitusiya əmək hüquq subyektliyi dedikdə, qanunla müəyyən edilmiş qaydada dövlət qulluğuna qəbul, müvafiq hüquq və vəzifələri həyata keçirmək, hüquqi məsuliyyət daşımaq qabiliyyəti başa düşülür. Dövlət qulluqçularının konstitusiya əmək hüquq subyektliyinin tərkib elementlərini xarakterizə edən əsas meyarlara aşağıdakıları aid etmək olar: vətəndaşlıq; yaş; təhsil; psixofizioloji vəziyyət; dövlət dili və s.

Dövlət qulluqçularının hüquqi statusu vətəndaşların dövlət qulluğuna qəbul üzrə konstitusiya hüququnun həyata keçirilməsinə imkan verən, məxsusi hüquqi statusa malik olduğunu özündə ehtiva edən xüsusi qanunvericiliklə

müəyyən olunur. Buna görə də, dövlət qulluqçularının hüquqi statusu xüsusi qanunlarla konkretləşdirilən xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Faktiki olaraq dövlət qulluqçuları əmək müqaviləsi əsasında işləyən işçi kimi konstitusion əmək hüquqlarına malik xüsusi statuslu işçi kateqoriyası kimi çıxış edir.

Yuxarıda qeyd olunanlar belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, dövlət qulluqçuları konstitusion əmək hüquq subyektliyinə malikdir. Dövlət qulluqçuları peşəkar əmək fəaliyyətinin bir növü kimi dövlət qulluğunu seçməklə konstitusion əmək hüququnu realizə edir. Dövlətin konstitusion məqsədləri və funksiyaları dövlət qulluqçularının konstitusion əmək hüququnun realizəsi nəticəsində təmin edilir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2016, 92 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2017, 304 s.
3. Abdullayev A.M., Nağıyev F.T. İnzibati hüquq. Dərslük. Bakı: Qanun, 2008, 800 s.
4. Dövlət qulluğu haqqında Azərbaycan Respublikasının 2000-ci il 21 iyul tarixli 926-IQ nömrəli Qanunu / Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2001, №01, maddə 1
5. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslük. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2013, 506 s.
6. Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ. Dərslük. Bakı: Bakı Universiteti, 2006, 698 s.
7. Əsgərli Y.S. Əmək hüququ elmində hüquqi status, hüquqi vəziyyət və əmək hüquq subyektliyi kateqoriyaları / Keçid dövründə Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 13-cü buraxılış. Bakı, 2005, s.129-135
8. Hüseynova N.Ş. Dövlət qulluğu və kadr siyasəti. Monoqrafiya. Bakı: Adiloğlu, 2013, 476 s.
9. Qasimov A.M. Əmək hüququ: Dərslük. Bakı: Letterpress, 2016, 840 s.
10. Qasimov A.M., Mustafayeva Ə.Ə. Əmək hüququnun subyekt kimi işçinin hüquqi statusu. Monoqrafiya. Bakı: Qanun, 2015, 200 s.
11. Quliyev A.İ. Hüquq ensiklopediyası. Bakı: Qanun, 2007, 1108 s.
12. Məlikova M.F. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi: Dərslük. Bakı: Maarif, 1988, 383 s.
13. Məmmədov O.C. Dövlət qulluğu peşəkar əmək fəaliyyətinin xüsusi növü kimi: hüquqi modeli // Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri. Elmi hüquq jurnalı, 2017, №1, s.128-141
14. Rzayev Ə.H. Dövlət qulluğunun hüquqi əsasları. Bakı: Elm, 2011, 480 s.
15. Süleymanov C.A. Azərbaycanın konstitusiya tarixində xalq hakimiyyətinin hüquqi tənzimi // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası, 2014, №1, 21-31
16. Ümumi hüquq və dövlət nəzəriyyəsi. Dərslük / V.V.Lazarevin redaktorluğu ilə. Bakı: Qanun, 2007, 491 s.

Rus dilində:

17. Абдуллаев М.К. Ограничение прав и свобод человека в международном праве (проблемы теории и практики). Монография. Баку, Эльм и Техсил, 2015, 301 с.
18. Безуглов А.А., Солдатов С.А. Конституционное право России: Учебник: В 3 т. Т.1. М., Профобразование, 2001, 800 с.
19. Витрук Н.В. Правовой статус личности: содержание, виды и тенденции в развитии // В кн.: Проблемы правового статуса субъекта права. Калининград, 1976, с.16-17
20. Витрук Н.В. Правовой статус личности в СССР. М.: Юрид. лит., 1985, 176 с.
21. Гинцбург Л.Я. Социалистическое трудовое правоотношение. М.: Наука, 1977, 309 с.
22. Головистикова А.Н. Конституционное право России: Учебник. М.: Эксмо, 2006, 864 с.
23. Гусов К.Н. Толкунова В.Н. Трудовое право России: Учебник. М.: Проспект, 2006, 496 с.

24. Дмитриева И.К. Гарантии трудовых прав граждан Российской Федерации. Применение трудового законодательства / Гарантии реализации прав граждан в сфере труда и социального обеспечения. Практика применения трудового законодательства и законодательства о социальном обеспечении: Материалы международной научно-практической конференции / Под ред. акад. К.Н.Гусова. М.: Проспект, 2006, (680 с.), с.6-31
25. Зайцева О.Б. Трудовая правосубъектность гражданских государственных служащих // Lex Russica (Русский закон), 2007, № 3, с.480-497
26. Конституция Российской Федерации. М.: Юридическая литература, 2017, 64 с.
27. Марченко М.Н. Проблемы общей теории государства и права: Учебник. М.: Проспект, 2009, 768 с.
28. Пашков А.С., Хрусталев Б.Ф. Обязанность трудиться по советскому праву. М.: Юрид. лит., 1970, 197 с.
29. Права человека: Учебник / Отв. ред. Е.А.Лукашева. М., Норма-Инфра-М, 2001, 579 с.
30. Теория государства и права: Учебник / Отв. ред. В.Д.Перевалов. М.: Норма, 2007, 496 с.
31. Трудовое право: Учебник / Н.А.Бриллиантова, О.Н.Волкова, Н.Г.Гладков и др.; под ред. О.В.Смирнова, И.О.Снигиревой. М.: Проспект, 2013, 624 с.
32. Трудовое право России: Учебник / Под ред. С.П.Маврина, Е.Б.Хохлова. М.: Норма-Инфра, 2013, 608 с.
33. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении. М.: Юрид. лит., 1974, 351 с.
34. Шахрай С.М., Клишас А.А. Конституционное право Российской Федерации. М.: ОЛ-МА Медиа Групп, 2010, 656 с.
35. Ямпольская Ц.А. Общественная организация - право - личность // Советское государство и право. 1976, №3, с.15-22

КОНСТИТУЦИОННАЯ ТРУДОВАЯ ПРАВОСУБЪЕКТНОСТЬ ГОСУДАРСТВЕННЫХ СЛУЖАЩИХ: ОБЩЕТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ОТРАСЛЕВЫЕ ОСОБЕННОСТИ

О.Дж.МАМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются общетеоретические и отраслевые особенности конституционной трудовой правосубъектности государственных служащих. Конституционная трудовая правосубъектность государственных служащих характеризуется как основной составной элемент его правового статуса. В статье указывается, что: государственные служащие, осуществляя цели и функции государства, обладают общеконституционным и отраслевым правовым статусом. Среди отраслевых особенностей особо отличается трудовое право государственных служащих. Государственная служба, являясь одним из видов профессиональной деятельности, содержащая в себя конституционные цели и функции государства, осуществляется посредством труда государственных служащих. Основу профессиональной государственной служебной деятельности составляют трудовое право, дееспособность и деликтоспособность. Государственные служащие являются рабочей категорией с особым статусом, обладающая конституционным трудовым правом. В статье были выдвинуты положения о формировании современной научно-теоретической концепции, содержащей в себе конституционную трудовую правосубъектность государственных служащих.

Ключевые слова: государственная служба, государственный служащий, правовой статус, конституционное трудовое право, трудовая правосубъектность

**CONSTITUTIONAL LABOUR LAW SUBJECTIVITY OF CIVIL SERVANTS:
GENERAL THEORETICAL AND SECTORAL FEATURES**

O.J. MAMMADOV

SUMMARY

The article analyzes general theoretical and sectoral features of constitutional labour law subjectivity of civil servants. Constitutional labour law subjectivity of civil servants is characterized as the main element of its legal status. The article states that civil servants have the general constitutional and sectoral legal status by implementing the constitutional purposes and functions of the state. Labour law of civil servants especially differs among sectoral features. Civil service is carried out as a result of labor of civil servants as a type of professional activity which includes the constitutional purposes and functions of the state. The basis of professional civil service activity of citizens consists of labour right, activity and delict ability. Civil servants are the category of workers with a special status that have constitutional labour rights. In the article are expressed the considerations on the formation of modern scientific and theoretical concept containing the constitutional labour law subjectivity of civil servants.

Key words: civil service, civil servant, legal status, constitutional labour right, labour law subjectivity

İQTİSADİYYAT**UOT 321(091)****ƏMƏLİYYAT-AXTARIŞ HÜQUQ MÜNASİBƏTLƏRİNİN
MƏZMUNU VƏ BƏZİ SPESİFİK CƏHƏTLƏRİ****E.Q.NƏBİYEV*****Bakı Dövlət Universiteti
nebiyevbay@gmail.com***

Məqalədə əməliyyat-axtarış hüquq münasibətlərinin hüquqi əsasını təşkil edən qanunvericilik aktlarına toxunulur, bu münasibətlərin bəzi özünəməxsus cəhətləri araşdırılır, belə cəhətlərin həmin münasibətlərin hüquqi təbiətindən irəli gəlməsi və onların xarakterinə və məzmununa öz təsirini göstərməsi qeyd olunur. “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” AR Qanunu əsasında sözügedən hüquq münasibətlərinin obyektinə nəzər salınır, həmin münasibətlərə daxil olan tərəflərin subyektiv hüquq və vəzifələri təhlil olunur və bu səpkidə səciyyəvi cəhətlər göstərilir, subyektiv hüquqların və yuridik vəzifələrin qarşılıqlı əlaqədə çıxış etməsi vurğulanır.

Açar sözlər: əməliyyat-axtarış fəaliyyəti, hüquq münasibətləri, əməliyyat-axtarış hüquq münasibətləri, subyektiv hüquqlar, yuridik vəzifələr, əməliyyat-axtarış tədbirləri.

Hüququn bütün sahələrində olduğu kimi əməliyyat-axtarış hüququnda da hüquq münasibətləri nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edən mühüm məsələlərdən biridir. Davranışın hüquqi tənzimlənməsi mexanizmində mühüm rol oynayan bu spesifik münasibətlər pozitiv hüquq normaları əsasında əməliyyat-axtarış fəaliyyəti (bundan sonra ƏAF - E.N.) çərçivəsində yaranır. Dövlət fəaliyyətinin bu istiqamətinin hüquqi əsasını hüquq mühafizə və xüsusi xidmət orqanları sistemini, onların məzmunu və qaydasını, vəzifəli şəxslərin hüquq və səlahiyyətlərini müəyyən edən və tənzimləyən qanunvericilik aktları təşkil edir. ƏAF çərçivəsində hüquq münasibətləri ilə əhatə olunan subyektiv hüquq və vəzifələr əməliyyat-axtarış və müəyyən qədər prosessual qanunvericiliklə nəzərdə tutulur.

Bu növ hüquq münasibətləri bir sıra özünəməxsus cəhətləri ilə səciyyələnir və bu özünəməxsusluq bu münasibətlərin hüquqi təbiətindən irəli gələrək onların xarakterinə və məzmununa öz təsirini göstərir. AR-nın 28 oktyabr 1999-cu il tarixli “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanununda bu yönümdə müxtəlif subyektlər arasında yaranan hüquq münasibətləri tənzimlənilir. Bunlar dövlət orqanları, onların vəzifəli şəxsləri, əməliyyat-axtarış funksiyala-

rının realizəsində iştirak edən və bu fəaliyyətin həyata keçirilməsinə cəlb olunmuş şəxslərdir.

Əməliyyat-axtarış hüquq münasibətləri (bundan sonra ƏAH münasibətləri - E.N.) bu gün yaranmamışdır. Hüquq münasibətindən bəhs edən L.S.Yaviç onun faktiki münasibətlərin hüquqi formasının spesifik əlaməti olduğunu göstərərək tarixi xarakter daşdığını bildirmişdir (12,34). Bu münasibətlər qədim dövrdə yaranmış və təkamül yolu ilə bütün tarixi mərhələlərdən keçmişdir. Bu dövrdən başlayaraq ƏAF-in, onun ayrı-ayrı növlərinin əlamətlərinə təsadüf olunur ki, bu da belə yönümdə faktiki münasibətlərin yarandığını göstərir. Hələ qədim dövrdə bu hüquq münasibətləri normativ göstərişlər forması almış təbii hüquq və münasibətlərdən, adət və ənənələrdən irəli gəlmişdir. Məhz bu da insanların, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyinin təmin olunması zərurəti ilə bağlı olmuşdur.

Məlumdur ki, insanların hüquq və azadlıqları qanunla qorunur. Onların qeyri-qanuni məhdudlaşdırılması və ya pozulması isə məsuliyyətə səbəb olur. Odur ki, dövlət orqanları, səlahiyyətli şəxslər bu yönümdə öz fəaliyyətini həyata keçirdiyi zaman belə hüquq münasibətlərində olarkən insanların hüquq və azadlıqlarının sərhədlərini bilməli və onları keçməməlidirlər. Öz növbəsində bu hüquqlardan müvafiq vəzifələr (başqa insanlara, cəmiyyətə, dövlətə zərər vurmamaq vəzifəsi) irəli gəlir. Göründüyü kimi, dövlət fəaliyyətinin digər növləri kimi ƏAF də insanların təbii hüquqlarının təmin olunmasına yönəlmişdir.

A.V.Kudryavtsevin qeyd etdiyi kimi, göstərilən fəaliyyətin imkanlarından istifadə etmədən həmin hüquqların effektiv müdafiəsi mümkünsüzdür (7, 57). ƏAF həyata keçirilən zaman onun subyektini üçün müəyyən olunmuş qadağalar həmin sərhədləri bildirməklə əməliyyat-axtarış hüquq münasibətlərinin mövcudluğunu göstərir. Məs., şəxsin razılığı olmadan onun barəsində məlumatların toplanılması qadağandır. Əsas insan və vətəndaş hüquqlarından biri olan bu müddəə AR Konstitusiyasının 32-ci maddəsində, eləcə də “İnformasiya əldə etmək haqqında” AR Qanununun 6.2-ci maddəsində təsbit olunmuşdur.

Bunu “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanunun 13-cü maddəsinin 1-ci hissəsindən də sezmək olar. Burada deyilir ki, “Qanunla mühafizə edilən yazışma, telefon, poçt-teleqraf və digər rabitə üsulları ilə ötürülən məlumatların sirrinin qorunması, eləcə də mənzil toxunulmazlığı ilə əlaqədar əməliyyat-axtarış tədbirlərinin tətbiqinə, ancaq cinayət hazırlayan, cinayət törətməyə sui-qəsd edən, cinayət törədən, həmçinin məhkəmə, istintaq və ya təhqiqat orqanlarından gizlənən, cəza çəkməkdən boyun qaçıran şəxslər barədə məlumat toplamaq, habelə oğurlanmış əmlakı tapmaq, dəlillərin gizlədilməsinin və məhv edilməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə tətbiq edilən tədbirlər nəticəsində əldə olunmuş məlumatların cinayət işi üzrə sübut ola biləcəyini və axtarılan şəxslərin tutula biləcəyini güman etmək üçün kifayət qədər əsas olduğu halda icazə verilir.” Bu müddəə həmin sərhədi aydın şəkildə göstərir.

Səlahiyyət baxımdan ƏAH münasibətlərində ƏAF-in subyektini müəyyən qədər qarşı tərəfdən üstün olsa da qanun onun səlahiyyətlərinin həddini müəy-

yən edir və bununla qarşı tərəfin qanuni mənafeələrini qoruyur. Belə ki, Qanunun 8-ci maddəsi ƏAF-in subyektlərinin səlahiyyət həddini göstərərək onlara bu səlahiyyətlərin icrası zamanı insanların həyatını, sağlamlığını, əmlakını və qanuni mənafeələrini təhlükə altına alan hərəkətlərə yol verməsini; hər hansı bir şəxsi qanun pozuntularına təhrik etməsini; zor işlədilməsini, hədələməsini və şantaj etməsini, habelə insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını, qanunla müdafiə olunan mənafeələrini məhdudlaşdıran digər qanunsuz hərəkətlərə əl atmasını; səlahiyyətindən kənara çıxan tədbirləri həyata keçirməsini qadağan edir.

Qanunun 16-cı maddəsinin VI hissəsində vəzifələrdən biri kimi açılmamış cinayətlər üzrə insanların təhlükəsizliyinə və ya istintaqa ziyan vura biləcək əməliyyat-axtarış tədbirləri (bundan sonra ƏAT - E.N.) nəticəsində əldə edilmiş məlumatların yayılmasının yolverilməzliyi təsbit olunur. Bu maddədən həm insanların bir sıra konstitusion hüquqlarını, həm də istintaqın maraqlarını sezmək olar. Burada hər kəsin təhlükəsiz yaşamaq hüququ, şəxsi toxunulmazlıq hüququ, hər kəsin şəxsi və ailə həyatının sirrini saxlamaq hüququ, ibtidai istintaq məlumatlarını yaymamaq vəzifəsi təsbit olunur. Sonuncu hala əməl olunmaması cinayət məsuliyyəti yaradır (AR CM-nin 300-cü maddəsi).

ƏAF-in subyektlərinin vəzifələri sırasında bu fəaliyyət növünü həyata keçirərkən konspirasiya qaydalarına riayət edilməsi üçün müvafiq tədbirlər görmək (6-cı maddənin 6-cı bəndi), öz qulluq mövqeyinə görə məxfi məlumatlara və ya xüsusi icazə tələb edən işlərə buraxılan şəxsləri yoxlamaq (həmin maddənin 7-ci bəndi) vəzifələrini göstərmək olar. “Əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən orqanlar və onların vəzifəli şəxsləri fiziki və hüquqi şəxslərdən onların qanuni tələblərinin sözsüz yerinə yetirilməsini tələb etmək hüququna malikdirlər və bu yazılı və ya şifahi şəkildə ifadə oluna bilər və mütləq yerinə yetirilməlidir” (4,193).

Həmin Qanunun 5-ci maddəsinin III hissəsində, 8-ci maddəsinin 4-cü bəndində, 13 maddəsinin III hissəsində ƏAF-in subyektlərinin səlahiyyətlərinin həddi göstərilir, bununla bağlı qadağalar sadalanır və qeyd olunur ki, bu vəzifəni həyata keçirən subyektlər və şəxslər həmin orqanların səlahiyyətlərindən kənara çıxma bilməz. Qanunda sadalanan və təsbit olunan insanların hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsini müvafiq vəzifəli şəxslər təmin etməlidir. ƏAF-in subyektləri öz vəzifələrini həyata keçirərkən səlahiyyətlərini aşmamalı, sui-istifadə hallarına yol verməməli, qarşı tərəfin hüquqlarını pozmamalı, onlarla nəzakətli davranmalıdır. Sadalanan tələblərdən hər hansı biri pozulduğu təqdirdə qarşı tərəf şikayət etmək hüququ əldə edir ki, bu da ƏAH münasibətlərinin məzmunundan irəli gəlir.

Həmin kontekstdə davranış modeli ilə bağlı məsələyə nəzər salmaq vacibdir. İnsanların qarşılıqlı hərəkətlərini əks etdirən hüquq normaları müəyyən hüquq münasibətlərinin modelini müəyyən edir (11, 288). Əməliyyat-axtarış qanunvericiliyindən görmək olar ki, sözügedən münasibətlərin məzmununu onun iştirakçılarının davranışı təşkil edir. Bu davranış modelini “Əməliyyat-

axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanundan sezmək olar. A.V.Kudryavtsevin qeyd etdiyi kimi, “belə davranış hüquq normasının tələblərindən kənara çıxırsa o zaman ictimai münasibətin özü də öz modelindən - hüquq münasibətindən kənara çıxır ” (7,56). ƏAH münasibətlərinin modelinin strukturu iki tərəfin və müxtəlif şəxslərin iştirakını tələb edir. Belə hüquq münasibətlərinin subyektləri arasında hüquqi əlaqənin olması zəruri əlamətdir. Burada hakimiyyət münasibətləri hüquq münasibətləri ilə çulğalaşmış şəkildə yan-yanı mövcuddur ki, bu da həmin hüquq münasibətlərinin səciyyəvi cəhətlərindən biridir.

Sözügedən Qanunda tərəflərin qarşılıqlı hərəkətləri onların hüquq və vəzifələrində öz ifadəsini tapır. Başqa sözlə desək, bu hüquq münasibətlərində subyektiv hüquqlar və yuridik vəzifələr qarşılıqlı əlaqədə çıxış edir. “Hüquq münasibətlərində subyektiv hüququn olması hüquqi vəzifələrin də olmasını nəzərdə tutur” (8, 306). ƏAH münasibətlərinin vəzifələrlə əlaqəli olmasını həm də onda görmək olur ki, ƏAF-in vəzifələrinin yerinə yetirilməsi (cinayətin qarşısının alınması, hazırlanan cinayətlərin aşkar edilməsi və açılması və s.) ilə qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olunur və bu münasibətlərə xitam verilir.

Konkret subyektiv hüquqlar və yuridik vəzifələr hüquq normalarından irəli gəlir və norma ilə nəzərdə tutulmuş hipoteza (şərt və ya şərtlər) olduqda onlar həyata keçirilir. Əgər hansısa tərəfin üzərinə müəyyən vəzifə qoyulursa həmin tərəf ona əməl etməlidir. Əks təqdirdə qarşı tərəf şikayət etmək hüququna malikdir. Məs., “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanunun 8-ci maddəsinin 3-cü bəndində ƏAF-in subyektivinə zor işlətmək, hədələmək, şantaj etmək və s. qadağandır. Belə qadağa pozulduqda qarşı tərəf şikayət etmək hüququna malik olur. Bu da həmin növ hüquq münasibətlərində tərəflərin hüquq və vəzifələrini göstərir.

Tərəflərin hüquq və vəzifələrini sözügedən Qanunun 16-cı maddəsinin II və III hissələrindən də müəyyən etmək olar. Belə ki, II hissədə göstərilir ki, “Əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsi nəticəsində əldə edilmiş məlumatlar bu tədbirlərin məqsədlərinə uyğun olmadıqda onların aşkar edilməsi və ya hüquqi və fiziki şəxslərin əleyhinə istifadə edilməsi qadağandır.” Səlahiyyətli şəxslər üçün qoyulan bu qadağa onların müvafiq vəzifəsini, qarşı tərəfin isə müvafiq hüququnu (hüquqları pozulduqda şikayət etmək hüququnu) şərtləndirir. Həmin maddənin III hissəsi isə qarşı tərəfin hüquqlarından bəhs edərək göstərir ki, “Şəxs haqqında xüsusi texnikanın köməyiylə əldə edilmiş məlumat açıqlandıqda həmin şəxs bu məlumatın qanunsuz əldə edilməyinə və ya əməliyyat-axtarış tədbirinin həyata keçirilməsində xüsusi texnikanın tətbiqinə icazə alınmasına əsaslanaraq ifadələrindən imtina və məhkəməyə şikayət edə bilər”.

Tərəflərin qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş öz hüquq və vəzifələrinə ciddi əməl olunmasını təmin edən idarədən kənar (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Milli Məclis, Nazirlər Kabineti) və idarədaxili nəzarət növləri də mövcuddur. ƏAF-in subyektləri tərəfindən qanunların icrasına prokuror nəzarəti nəzərdə tutulmuşdur (Qanunun 20-ci maddəsi).

Qanunla ƏAF-in subyektinin üzərinə müəyyən qadağaların qoyulması (4-cü maddənin 1-ci hissəsinin 1-ci və 2-ci bəndləri, həmin maddənin 2-ci və 3-cü hissələri, 8-ci maddəsi) və bir sıra maddələrdə (4-cü maddənin 1-ci hissəsinin 1-ci bəndində, həmin maddənin 2-ci hissəsində, 6-cı maddədə, 16-cı maddənin 2-ci hissəsində və s.) onların vəzifələrinin sadalanması əslində qarşı tərəfin hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasına yönəlmişdir. Belə ki, 4-cü maddənin 1-ci hissəsinin 2-ci bəndində insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminatlarına toxunularaq göstərilir ki, “hər hansı şəxsin razılığı olmadan onun şəxsi həyatının toxunulmazlığına, o cümlədən şəxsi və ailə həyatının sirtinə, habelə onun şərəf və ləyaqətinə dair əldə edilmiş məlumatları yaymaq qadağandır”.

Bunu həm də Qanunun 4-cü maddəsinin IV hissəsindən də sezmək olar. Burada deyilir ki, “əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektinin hərəkəti nəticəsində hüquq və azadlıqları pozulmuş hər bir şəxs həmin əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin subyektinin tabe olduğu yuxarı orqanın rəhbərinə, prokurora və ya məhkəməyə şikayət etmək hüququna malikdir.” Qanunverici bu norma ilə ƏAF-in subyektlərindən insanların hüquq və azadlıqlarına diqqətlə yanaşmağı, onları pozمامağı tələb edir. Göründüyü kimi subyektlərin davranışı, onların hüquq və vəzifələri həmin münasibətlərin məzmununu təşkil edir.

Bu xüsusda ilk növbədə əməliyyat-axtarış hüquq münasibətlərinin obyektinə nəzər salmaq lazımdır. Obyekt qismində ƏAF-in vəzifələrinə aid məsələlər çıxış edir. Məlum olduğu kimi, müəyyən hərəkətləri etmək və ya hərəkətlərdən çəkinmək hüquq münasibətlərinin obyektini hesab olunur. Hərəkətlər hüquq münasibətlərində həm bu münasibətlərin məzmununu kimi, həm də hüquq münasibətlərinin obyektini qismində çıxış edir (8, 307). Məhz bu, ƏAF-in subyektinin qarşısında duran vəzifəsindən irəli gələn hərəkətləri tələb etmək hüququ ilə bağlıdır. Belə halda ƏAF-in səlahiyyətli subyekti qarşı tərəfdən qanunla müəyyən olunmuş müəyyən hərəkətləri (göstərişlərinə tabe olmaq hərəkətlərini) tələb edə bilər. Qarşı tərəfin hərəkətləri də bu münasibətlərin obyektini ola bilər. Məs., ƏAH münasibətləri şəxsin məhkəmə, istintaq və təhqiqat orqanlarından gizlənməsi, cəza çəkməkdən boyun qaçırması və b. bu kimi hərəkətləri əsasında yaranır. Burada bir tərəfin (ƏAF-in səlahiyyətli subyektinin) hərəkətləri Qanunda nəzərdə tutulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsinə, qarşı tərəfin hərəkətləri isə əksinə - məsuliyyətdən, cəza çəkməkdən boyun qaçırmasına yönəlmişdir. Göründüyü kimi, müəyyən fəaliyyətdə, davranışda ifadə olunan hüququn subyektlərinin hərəkətləri hüquq münasibətlərinin obyektini sayıla bilər.

Bununla əlaqədar hüquqi ədəbiyyatında əməliyyat-axtarış prosesinin obyektini kimi fiziki şəxslərin göstərilməsi və onlarla subyektlər arasında müəyyən əlaqələrin yaranması fikri ilə tam razılaşmaq olmur (9,52). Əgər söhbət əməliyyat-axtarış hüquq münasibətlərindən gedirsə, yuxarıda qeyd olunduğu kimi hüquq münasibətlərində iki əsas tərəf mövcuddur, bu münasibətlərin obyektini isə hüquq münasibətlərinin obyektini haqqında nəzəri yanaşmalarla həmahənglik təşkil edir. Bu xüsusda prof. M.Məlikovanın qeyd etdiyi kimi, hüquq münasibətlərinin obyektini “elə maddi, mənəvi və başqa sosial nemətlərdir ki, həmin

münasibətlərin iştirakçılarının subyektiv hüquq və vəzifələri onların mühafizəsinə, yaxud istifadəsinə yönəlmişdir” (8, 306).

Göründüyü kimi, əməliyyat-axtarış qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş tərəflərin hüquq və vəzifələri ƏAF-lə sıx əlaqədədir. Bu qanunvericiliyin müddəalarından görmək olur ki, əməliyyat-axtarış hüquq münasibətləri ilk növbədə mühafizəedici xarakter daşıyır. Mühafizəedici hüquq münasibətlərinin spesifik cəhəti onun xüsusi yönümündə (cəmiyyətin, dövlətin və ya vətəndaşların mənafeələrinin mühafizəsində), onların iradəvi xarakterinin özünəməxsusluğunda (hüquqpozma törədənin iradəsinə təsirində), subyekt tərkibində (səlahiyyətli və tabeli, zərərçəkən və təqsirli tərəflər) ifadə olunur (10, 219). Subyektiv hüquqa malik olan səlahiyyətli şəxs hüquq norması ilə qarşı tərəfin üzərinə qoyulmuş yuridik vəzifənin yerinə yetirilməsini tələb edə bilər.

Belə ki, ƏAF-in məzmunu cinayətkarlığa qarşı mübarizə aparən ƏAF-ın subyektlərinin fəaliyyətindən, bu fəaliyyətin həyata keçirilməsi ilə bağlı tənzimlənən, yaranan, davam edən və ya xitam olunan, eləcə də əməliyyat-axtarış qanunvericiliyi ilə mühafizə olunan və təmin edilən ictimai münasibətlərdən ibarətdir. Bu da onu göstərir ki, əməliyyat-axtarış hüquq münasibətlərinin yaranmasına səbəb olan hallar, faktlar ƏAF-in vəzifələri ilə birbaşa bağlıdır (hazırlanan və törədilən cinayətlərin qarşısının alınması, törədilmiş cinayətlərin aşkar edilməsi və açılması, cinayətləri hazırlayan, törədən və ya törətmiş şəxslərin müəyyən edilməsi, məhkəmə, istintaq və təhqiqat orqanlarından gizlənən, cəza çəkməkdən boyun qaçıran və ya itkin düşən şəxslərin axtarılması), onun vəzifələrindən irəli gəlir (naməlum meyitlərin şəxsiyyətinin müəyyən edilməsi). Məs., baş vermiş cinayət barədə qonşular, qohumlar, dostlar arasında sorğu keçirilməsi ƏAT olaraq məhz bu münasibətlər çərçivəsində həyata keçirilir.

“Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanunda ƏAF-in subyektlərinin hüquqları təsbit olunur. ƏAF-in səlahiyyətli subyektləri öz xidməti funksiyasını həyata keçirməklə ƏAH münasibətlərinə daxil olur. Belə ki, Qanunun 10-cu maddəsinin IV hissəsinin 1-ci bəndi ƏAF-in subyektlərinə şəxsin telefon danışıklarına qulaq asmaq, poçt, teleqraf və digər göndərişlərini yoxlamaq, texniki vasitə kanallarından və digər texniki vasitələrdən informasiyanı çıxarmaq, habelə insanların güdülməsi kimi hüquqlar verir. 2-ci bənddə göstərilir ki, müəyyən olunmuş hallarda (bu hallar sadalanır) ƏAF-in subyektləri yaşayış binalarına, habelə digər qapalı tikililərə, gurgulara və torpaq sahələrinə baxış keçirə bilərlər. Qanunun 21-ci maddəsində əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsi zamanı qanunçuluğun pozulmasına görə məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdur. Burada bir tərəfdən, səlahiyyətli subyektlərin hüquqları göstərilir (məs., ƏAF zamanı fiziki və hüquqi şəxslərin yaşayış və qeyri-yaşayış binalarından və otaqlarından, nəqliyyat vasitələrindən və digər əmlakından istifadə etmək hüququ), digər tərəfdən isə onların sui-istifadə hallarının (məs., zor işlətmək, hədələmək, şantaj etmək hallarının) qarşısı alınır.

Qanunda, həmçinin ƏAF-in subyektlərinin vəzifələrinə xüsusi diqqət

verilir. Bunu bir sıra normalardan görmək olar. Belə ki, 4-cü maddənin V hissəsi müəyyən qaydalara və şərtlərə əməl etməklə ƏAF-in subyektinin üzərinə əməliyyat-qeydiyyat işinin məzmunu ilə şikayətçini tanış etmək vəzifəsi qoyur. ƏAF-in subyektinin bu vəzifəsi qarşı tərəfin əməliyyat-qeydiyyat işinin məzmunu ilə tanış olmaq hüququna malik olmasından irəli gəlir. Bu da tərəflər arasında müvafiq hüquqi əlaqələrin yaranmasını nəzərdə tutur.

Beləliklə, əməliyyat-axtarış qanunvericiliyi tərəflərin subyektiv hüquqları və vəzifələrini müəyyən etməklə onlar arasında hüquqi əlaqənin olduğunu bildirir ki, bu da əməliyyat-axtarış hüquq münasibətlərinin yaranmasını şərtləndirir. Deyilənləri əsas götürərək, əməliyyat-axtarış hüquq münasibətlərini faktiki münasibətlərin hüquqi forması kimi pozitiv hüquq normaları əsasında yaranan, dövlət tərəfindən mühafizə olunan, iştirakçıları qarşılıqlı subyektiv hüquq və yuridik vəzifələrə malik olan spesifik ictimai münasibətlər kimi xarakterizə etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. AR Konstitusiyası. B.: Ədliyyə Nəşriyyat Evi, 2009.
2. AR Cinayət Məcəlləsi "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı B., 2000, 352 s.
3. "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti" haqqında AR Qanunu //www.e.qanun.az
4. Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin əsasları. Mühazirələr toplusu. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2008, 372 s.
5. "İnformasiya əldə etmək haqqında" AR Qanunu //www.e.qanun.az
6. Курс лекций по общей теории права / Под общ. ред. В.К. Бабаева. Н.Новгород: Нижегород. ВШ МВД РФ, 1993, 544 с.
7. Кудрявцев А.В. Оперативно-розыскные правоотношения: сущность и юридическое своеобразие. /Вестник Владимирского Юридического Института. 3(8) 2008, с. 55-60.
8. Məlikova M.. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi. Bakı, 1988, 379 s.
9. Основы оперативно-розыскной деятельности. Учебник для юридических вузов. Издание второе, исправленное и дополненное. Под общей ред. В.Б.Рушайло. Санкт-Петербург, 2000, 720 с.
10. Радько Т.Н. Теория государства и права: Учебник для бакалавров. М.: Проспект. 2012, 496 с.
11. Теория государства и права. Л.: Ленинградский университет, 1982, 382 с.
12. Явич Л.С. Право и общественные отношения. М.: Юрид.лит., 1971, 152 с.

СОДЕРЖАНИЕ И НЕКОТОРЫЕ СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ЧЕРТЫ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНЫХ ПРАВООТНОШЕНИЙ

Е.Г.НАБИЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье затрагиваются законодательные акты, составляющие правовую основу оперативно-розыскных правоотношений, рассматриваются некоторые специфические черты этих правоотношений, которые вытекают из их правовой природы и оказывают влияние на характер и содержание этих правоотношений. На основе Закона «Об оперативно-розыскной деятельности» АР обращается внимание на объект оперативно-розыскных правоотношений, анализируются субъективные права и обязанности сторон,

вступающих в эти правоотношения и в этом контексте указываются на некоторые особенности и взаимодействие субъективных прав и юридических обязанностей.

Ключевые слова: оперативно-розыскная деятельность, правоотношения, оперативно-розыскные правоотношения, субъективные права, юридические обязанности, оперативно-розыскные мероприятия.

CONTENT AND SOME SPECIFIC FEATURES OF LEGAL OPERATIONS

E.Q.NABIYEV

SUMMARY

In the article, legislative acts which constitute the basis of legal operational search relations was mentioned and some specific features of this legal relations, which is made from the legal nature and affects the format and content if these relations also was reviewed.

On basis of the Law of the Republic of Azerbaijan “Operational search performance”, in the article attention was paid on the object of legal operational search relations, subjective rights and responsibilities of the parties which engage with these legal relations was analyzed. In addition, some features and interaction of subjective rights and legal responsibilities were described.

Key words: operational search performance, legal relations, legal operational search relations, subjective rights, legal responsibilities, operational search activity

UOT 334.021:35

**MİLLİ İSTEHSALIN VƏ İXRACIN DÖVLƏT HƏVƏSLƏNDİRMƏ
SİSTEMİNİN FORMALAŞDIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ
VƏ ONUN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ****A.M.MƏHƏRRƏMOV, Q.N.QAFARLI***Bakı Dövlət Universiteti**amagerramov@gmail.com, qalib.qafar@gmail.com*

Məqalədə milli iqtisadiyyatın qarşısında duran əsas problemlərdən hesab olunan məcmu tələbin təmin olunması məsələsi araşdırılmış. Məcmu tələbin yerli və ya xarici məhsullar hesabına təmin olunmasının səbəbləri, eyni zamanda müsbət və mənfi cəhətləri diqqətə çatdırılmışdır. Burada milli məhsulun rəqabətə davamlı səviyyədə istehsalının məcmu tələbin təmin olunmasına, eyni zamanda ölkənin ixrac potensialının yüksəldilməsinə verəcəyi töhfə göstərilmişdir. İxracın stimullaşdırılması siyasəti qarşısında duran məqsədlər göstərilmişdir. Tədqiqat işində qeyd olunan istiqamətdə ölkəmizdə həyata keçirilən dövlətin stimullaşdırıcı tədbirləri öyrənilmiş, onların təhlili aparılmaqla yanaşı nəticədə müəllif tərəfindən dövlətin həvəsləndirmə tədbirlərinin beynəlxalq normalara əsasən təkmilləşdirilməsi məqsədilə təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: milli istehsal, ixrac potensialı, dövlətin iqtisadi siyasəti, ixracın stimullaşdırılması, rəqabətqabiliyyətli məhsul

Ölkə daxili tələbatın maksimum səviyyədə ödənilməsi milli iqtisadiyyatın qarşısında duran əsas məqsədlərdən biridir. Bu məqsədin həyata keçirilməsi isə daxili imkanlar hesabına, yəni milli məhsulun istehsalı nəticəsində baş verirsə ölkə iqtisadiyyatı bu prosesdən daha çox gəlir və səmərə əldə etmiş olur. Hazırda dünya iqtisadiyyatının təcrübəsində əhalinin tələbatlarının ödənilməsi prosesi həm yerli istehsal hesabına eyni zamanda idxal hesabına həyata keçirilir. İstər ölkələrarası ticarətin strukturuna baxsaq, istərsə də xarici ticarət haqqında nəzəriyyələrə diqqət yetirsək görürük ki, məcmu tələbin sırf milli istehsal hesabına təmin olunması nəinki sərfəli deyil, eyni zamanda qeyri-mümkündür. Çünki ölkələrin təbii-coğrafi mövqeyi, tarixi inkişaf prosesi, eləcə də sosial iqtisadi vəziyyətləri, beynəlxalq səviyyədə əmək bölgüsünün dərinləşməsinə gətirib çıxarmış, nəticədə isə ölkələr arasında “məcburi” surətdə əmtəələrin idxal və ixracı meydana gəlmişdir. Belə olan halda ölkə iqtisadiyyatında bəzi məhsulların idxal hesabına əldə olunması normal qəbul olunur. Bu baxımdan dövlətlər daima bu məsələləri diqqət mərkəzində saxlayır və lazımı

tənzimləmə siyasətini həyata keçirirlər. Yəni ölkə üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən məhsulların əldə olunmasını milli istehsal hesabına təmin olunmasını həyata keçirməli, həmin məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması istiqamətində müvafiq tədbirlər görməlidir. Çünki insanların əsas istehlakına aid olan məhsulların milli istehsal vasitəsilə təmin olunması ölkə iqtisadiyyatının tam müstəqil formada mövcud olmasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu isə özünü qlobal və regional iqtisadi böhranlar kontekstində daha dolğun büruzə verir.

Hər bir ölkə özünün iqtisadi müstəqilliyini təmin etmək, işsizlik problemini aradan qaldırmaq, valyuta ehtiyatlarını artırmaq, bütövlükdə iqtisadi inkişaf səviyyəsini yüksəltmək məqsədilə milli məhsulların rəqabətə davamlı səviyyədə istehsal olunmasına dair müvafiq siyasət həyata keçirir. Milli istehsalın dövlət tərəfindən dəstəklənməsi qeyd olunduğu kimi, yerli tələbatı lazımı səviyyədə təmin edilməsi ilə yanaşı, istehsalçıları bu sahədə ixtisaslaşmağa, dünya bazarına rəqabətqabiliyyətli məhsul ixrac etməyə əsaslı kömək göstərir.

Milli istehsalın dövlət tərəfindən dəstəklənməsi onun rəqabətqabiliyyətliliyinin artmasına və nəticədə milli brendin formalaşmasına bilavasitə təsir edir ki, bu istiqamətdə hər bir ölkə öz inkişaf xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müvafiq metoddan istifadə edir. Milli brendin formalaşması və dünya bazarındakı dayanıqlı formada mövcud olması ölkənin iqtisadi maraqlarının reallaşması ilə yanaşı eyni zamanda siyasi maraqları ilə də üst-üstə düşür. Belə ki, milli səviyyədə qəbul olunan brend anlayışının mikro səviyyədə mövcud olan brend anlayışı ilə müqaisə etsək görərik ki, mikro səviyyədə formalaşan brend daha çox bir firmanın maraqlarına cavab verir. Milli brend isə daha böyük bazarı əhatə etməklə yanaşı, onun əsas məqsədləri ölkəyə maliyyə axınlarını artırmaq, ölkənin beynəlxalq müstəvidə, eləcə də beynəlxalq siyasi arenada müsbət imicini formalaşdırmaqdır.

Dövlət milli istehsalın, eyni zamanda ixracatın həvəsləndirilməsi məqsədilə daxildə bir sıra tədbirlər həyata keçirməklə yanaşı xarici iqtisadi siyasətdə də lazımı vasitələrdən istifadə edir. Hər bir dövlətin xarici iqtisadi siyasətində, xarici ticarət siyasəti prioritet istiqamət hesab edilir. Xarici ticarət siyasətinin reallaşdırılması isə qeyd olunan məqsədlərin icra olunmasına xidmət edir: a) milli bazarda mövcud çatışmazlıqların təmin olunması; b) iqtisadi artımın təmin olunması; c) yerli istehsalçıların xarici bazarlarda möqələrinin möhkəmləndirilməsi; d) yerli istehsalçıların xarici rəqabətdən qorunması; e) daxili iqtisadi sabitliyin təmin olunması; f) dövlət büdcəsinin gəlirlə təmin olunması; g) sosial, iqtisadi və siyasi maraqların təmin olunması. Xarici ticarət siyasətində qeyd olunan məqsədlərin yerinə yetirilməsi isə dövlətin tarif tənzimləmə və qeyri-tarif tənzimləmə vasitələri ilə həyata keçirilir. Xarici ticarətin tənzimlənmə alətləri isə idxalın məhdudlaşdırılmasına və ya ixracın stimullaşdırılmasına xidmət edir.

Dövlətlərin xarici ticarət siyasətlərinin müəyyənlişməsinə beynəlxalq səviyyədə, eləcə də regionda baş verən iqtisadi, siyasi və fəvqəl təbii proseslərin

inkişafı dünya bazar konyukturunun əsaslı surətdə dəyişməsi xüsusilə təsir göstərir. Bu baxımdan ölkəmizdə son illərdə dövlətin xarici ticarət siyasətinin müəyyənləşdirilməsində həmin proseslərin inkişafı bu siyasətə əsaslı təsir göstərmişdir. Belə ki, dünya bazarında neft qiymətlərinin qısa müddət ərzində 5 dəfəyə qədər aşağı enməsi dünya iqtisadiyyatında irimiqyaslı böhran olmasına gətirib çıxarmışdı. Eyni zamanda bu proses Azərbaycan iqtisadiyyatına da müəyyən qədər təsirini göstərmiş, belə ki, 2004-cü il ilə müqaisədə 2014-cü ildə ixracatda rəqabətqabiliyyətli əmtəə ilə təmin olunma 56-dan 23-ə enmişdir. 2004-2014-cü illərdə hər il orta hesabla qeyri-neft ixracatının həcmi 17% artsa da, neft ixracından 16 dəfə aşağı olmuşdur. Aşağı neft qiymətləri səbəbindən cari hesablar balansında yaranmış gərginlik manatın məzənnəsinə təzyiqi artırmış və 2015-ci ildə milli valyuta devalvasiyaya uğramışdır [1]. Qeyd olunduğu kimi həmin dövrdə baş verən proseslərin əsas səbəbi ölkə ixracatının əsas hissəsinin neft məhsulları təşkil etməsi və öz növbəsində neftin dünya bazar qiymətinin aşağı enməsi olmuşdur. Belə olan halda Azərbaycan iqtisadiyyatında əsaslı islahatların aparılacağı yeni bir dövr gözlənməkdə idi. 29 yanvar 2016-cı ildə ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin ölkə gənclərinin bir qrupu ilə görüşündə söylədiyi fikir mövcud vəziyyəti xarakterizə etməklə yanaşı planlaşdırılan islahatları işarə etmişdir: “Hesab edirəm ki, bu gün ölkəmiz üçün yeni dövr başlayır. Əminəm ki, bu dövr də uğurlu olacaqdır. Bu, postneft dövrüdür. Postneft dövrü bizim hesablamalarımıza görə 2040-cı ildən sonra başlamalı idi. Ancaq neftin qiymətinin kəskin düşməsi nəticəsində artıq biz postneft dövründə yaşayırıq. Əlbəttə ki, iqtisadi sahədə ciddi islahatların aparılmasına çox böyük ehtiyac var. Bu islahatlar başlayıb və dərinləşəcək.” “Qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 yanvar 2016-cı il tarixli 1713 nömrəli Sərəncamı və “Qeyri-neft məhsullarının ixracının təşviqi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1 mart 2016-cı il tarixli 811 nömrəli Fərmanı bu istiqamətdə islahatların həyata keçirilməsi üçün hüquqi bazanın yaradılmasına sirayət edirdi. Bu hüquqi aktlar hökumət qarşısında xarici iqtisadi fəaliyyətin ixracın stimullaşdırılması nöqtəyi-nəzərindən tənzimlənməsinin yeni layihəsinin yaradılmasını əks etdirirdi. Belə ki, Nazirlər Kabineti qeyd olunan müddət ərzində a) kənd təsərrüfatı və emalı məhsullarına ixracla bağlı geri ödəmə dəstəklərinin verilməsi mexanizmini; b) xarici ölkələrə ixrac missiyalarının təşkil edilməsinə, xarici bazarların araşdırılması və marketinq fəaliyyətinə, “Made in Azerbaijan” brendinin xarici bazarlarda təşviqinə, yerli şirkətlərin ixracla bağlı xarici ölkələrdə sertifikat və patentlərin alınmasına, ixracla əlaqəli tədqiqat-inkişaf proqram və layihələrinə çəkilən xərclərin dövlət büdcəsi hesabına ödənilən hissəsi və ödənilmə mexanizmini; c) Qeyri-neft məhsullarının ixracı ilə məşğul olan şəxslərə ixrac təşviqinin ödənilməsi qaydasını; d) İxrac təşviqi şamil olunacaq qeyri-neft məhsullarının xarici iqtisadi fəaliyyətin mal nomenklaturası üzrə siyahısını; e) Məhsulların növündən asılı olaraq ixrac təşviqinin baza məbləğinə tətbiq olunacaq əmsalla-

rını müəyyən etmək tapşırılmışdır. Həmçinin İqtisadiyyat Nazirliyinə ixrac yönümlü məhsul istehsalçıları üçün nəzərdə tutulan kreditlərə əlavə güzəştlərin verilməsi üçün mövcud qanunvericilikdə müvafiq dəyişikliyin edilməsi ilə bağlı təkliflərin verilməsi, potensial ixrac bazarları ölkələrində logistika mərkəzlərinin yaradılması ilə bağlı təkliflərin verilməsini, eləcə də ixrac məlumat bazasının (elektron portal) formalaşdırılmasını təmin etmək həvalə edilmişdi [2, 3]. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1 mart 2016-cı il tarixli 811 nömrəli Fərmanının 3.1-ci bəndinin icrasını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən qəbul olunmuş 6 oktyabr 2016-cı il № 401 Qərara əsasən ixrac təşviqi Azərbaycan Respublikası ərazisində və mənşəyi ölkəmizə məxsus olan məhsullara aid olunmaqla, ixrac təşviqinin məbləği isə 3% baza məbləğinə ixrac olunan qeyri-neft məhsullarının növündən asılı olaraq, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilən əmsallar tətbiq olunmaqla hesablanır və ödənilir [6].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 5 oktyabr 2016-cı il, № 1063 Fərmanı xarici ölkələrə ixrac missiyalarının təşkilini, xarici bazarların araşdırılması və marketinq fəaliyyətini, "Made in Azerbaijan" brendinin xarici bazarlarda təşviqini, yerli şirkətlərin ixracla bağlı xarici ölkələrdə sertifikat və patent almasını, ixracla əlaqəli tədqiqat-inkışaf proqram və layihələrinə çəkilən xərclərin dövlət büdcəsi hesabına ödənilən hissəsinin müəyyənləşdirilməsi və ödənilmə mexanizminin tənzimlənməsini həyata keçirən növbəti normativ hüquqi akt idi [4]. Qeyd olunan Fərmanın 6.1-ci bəndinin icrası məqsədilə Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən qəbul olunan 18 oktyabr 2016-cı il, № 16 Qərara əsasən ixracatçıların xarici ölkələrdə təşkil edilən sərgi və yarmarkalarda iştirakının seçilməsi meyarları qəbul olunmuş, eyni zamanda nazirlik tərəfindən xarici ölkələrə ixrac missiyalarının təşkilinə başlanmışdır [7].

2017-ci ildə milli istehsalın və ixracın stimullaşdırılması istiqamətində dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində potensial ixracatçıların Almaniya, Əfqanıstan, Pakistan, Qətər, Qazaxıstan, Macarıstan, Çin, Rusiya, BƏƏ və Səudiyyə Ərəbistanı olmaqla 10 ölkəyə 10 ixrac missiyası təşkil edilmiş, "Gulfood", "Worldfood Moscow" və "Anuga" kimi beynəlxalq əhəmiyyətli ərzaq sərgilərində, həmçinin "Prowein" və "Hong Kong International Wine & Spirits Fair" beynəlxalq şərab sərgilərində yerli şirkətlərin vahid ölkə stendi altında iştirakı təmin olunmuşdur. 2017-ci il ərzində müvafiq qanunvericiliyə əsasən qeyri-neft məhsullarının ixracına görə yerli sahibkarlara 2,7 milyon manatdan çox ixrac təşviqi ödənilmişdir [12]. Qeyd edək ki, il ərzində təşkil olunmuş ixrac missiyalarının nəticəsi olaraq, müvafiq ölkələrdə keçirilən sərgi və yarmarkalarda şəkər, qənnadı məmulatları, müxtəlif növ şərablar, spirtli içkilər, mineral sular, meyvə-tərəvəz, meyvə şirələri, ət və ət məhsulları, çay, dondurma, şokolad, bal, süd və süd məhsulları, kosmetologiya, kimya məhsulları, tekstil, tikinti materialları, maşınqayırma sənayesi və səhiyyə sahəsində fəaliyyət göstərən ixracatçı şirkətlər iştirak etmiş, həmin ölkələrdə

yerli distributorlarla, potensial müştərilərlə görüş keçirilmiş, eyni zamanda istehsal texnologiyaları ilə bağlı qarşılıqlı razılıqlar əldə olunmuşdur. Dövlət tərəfindən ixracata göstərilən dəstəkləyici tədbirlər nəticəsində, ixrac missiyalarının təşkil olunmasından qısa müddət keçməyinə baxmayaraq artıq yerli istehsalçılar şərab, nar şirəsi, meyvə-tərəvəz, şəkər, bal, çay kimi məhsulların ixracını məhz həmin razılışmalara əsasən etmişdirlər.

Həmçinin qeyd edək milli istehsalın və ixracın dövlət tərəfindən dəstəklənməsi siyasəti yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, xarici ölkələrdə ölkəmizin və yerli ixracatçıların iqtisadi-ticarət maraqlarının daha dolğun qorunması və təmsil edilməsi, yerli məhsulların xarici ölkələrin bazarlarına çıxışının genişləndirilməsi, ixracın stimullaşdırılması ilə bağlı tədbirlərin tətbiqində səmərəliliyin və təsərrüfat subyektləri arasında işgüzar əlaqələrin qurulmasında çevikliyin artırılması məqsədilə “Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən səfirlik və konsulluqlarında ticarət nümayəndələrinin təyin edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 yanvar 2017-ci il, № 1217 Fərmanı bu istiqamətdə dövlət tərəfindən atılan növbəti addım idi. Fərmana əsasən Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdə olan səfirlik və konsulluqlarında, İqtisadiyyat Nazirliyi tabeliyində fəaliyyət göstərən ticarət nümayəndəlikləri yaradılmışdır [5]. İlk ticarət nümayəndəsi Rusiya Federasiyasına, daha sonra isə Çin, BƏƏ və Mərkəzi Avropa üzrə də ticarət nümayəndələri təyin olunmuşdur. Bunun əsas səbəblərindən biri ölkəmizin qeyri-neft sektoru üzrə istehsal olunan məhsullarının ixracının 35%-i (553 milyon ABŞ dolları) məhz Rusiya Federasiyasına olunması, qeyd olunan digər dövlətlərin isə ölkəmizin xarici ticarət siyasətində prioritet istiqamət kimi müəyyənləşdirməsidir [8]. Ticarət nümayəndələri ilə yanaşı, ticarət evləri də Azərbaycan istehsalı olan məhsulların xarici bazarlarda reallaşması ilə bağlı öz missiyalarını həyata keçirməkdədirlər. Qabaqcıl ölkələr qeyri-sabit iqtisadi şəraitdə əmtəə və xidmətlərin beynəlxalq ticarətində yaranan defisitə aradan qaldırılmasında ticarət evləri modelinin tətbiq olunmasından geniş istifadə edir. Çünki ticarət evləri əmtəə və xidmətlərin geniş diapazon üzrə xarici ticarət əməliyyatlarının həyata keçirilməsində, elmi-texniki əməkdaşlığı, istehsalın beynəlxalq kooperasiyasını, beynəlxalq maliyyə-kredit əməliyyatlarını, eləcə də mövcud bazarın marketinq tədqiqatlarını, satışdan əvvəl və sonrakı xidmətləri, anbar və saxlama xidmətlərini, nəqliyyat-fraxt xidmətlərini, malların ekspertizası, gömrük xidmətləri bununla yanaşı məxsus olduğu ölkənin ixracatçılarının təklifləri əsasında digər fəaliyyətləri də həyata keçirə biləcək formada təşkil olunur. Azərbaycan da həmçinin ticarət evlərinin milli istehsal və ixracata göstərəcəyi faydalardan istifadə etmək məqsədilə, bir sıra ölkələrdə ticarət evlərinin yaradılması istiqamətində müvafiq dövlət qurumları tərəfindən tədbirlər həyata keçirilir. Belə olan halda Belarus ilə Azərbaycan arasında geniş spektrli ticarət fəaliyyəti, eyni zamanda bu münasibətlərin perspektiv inkişafı nəticəsində qeyd olunan ölkədə Azərbaycan ticarət evinin yaradılması ilə nəticələnmişdir. Eyni zamanda bu qəbildən hesab olunan Rusiya, Ukrayna və Latviya

kimi ölkələrdə də Ticarət evlərinin yaradılması istiqamətində görülən tədbirlər artıq tamamlanma ərafəsindədir. Bununla yanaşı digər ölkələrlə də xarici ticarət döriyyəsinin dinamikasından asılı olaraq ticarət evlərinin açılması dövlətin bu istiqamətdə apardığı iqtisadi siyasətə daxildir.

Müqaisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, dövlət tərəfindən milli istehsalın və ixracın dəstəklənməsi istiqamətində tətbiq olunan tədbirlər öz nəticəsini milli iqtisadiyyatda, valyuta ehtiyatlarının artmasında, xüsusilə də tədiyyə balansının əsaslı şəkildə dəyişməsində göstərmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin statistik məlumatlarına əsasən 2017-ci il üzrə məlumatlara əsasən ölkəmizdə ixracın həcmi 13811,62 milyon ABŞ dolları, idxalın həcmi 8782,01 milyon ABŞ dolları, xarici ticarət saldosu 5029,61 milyon ABŞ dolları olmuşdur. Həmin göstəricilər 2016-cı ilin ilk ayı üçün müvafiq olaraq “9143,27” “8532,44” “610,83” milyon ABŞ dolları olmuşdur. Qeyd olunan məlumatlara əsasən Azərbaycan Respublikası xarici ticarət döriyyəsinin həcmi 2017-ci il üçün, 2016-cı ilin analoji dövrü ilə müqaisədə 27,82% eyni zamanda ixracın həcmi isə 51.05% artmışdır [9, 10]. Bununla yanaşı, ölkəmizdə yüngül, yeyinti və digər sənaye sahələrində, həmçinin kənd təsərrüfatı sferasında mövcud olan potensial imkanlar hesabına milli istehsalın və ixracatın daha da artırılmasına nail oluna bilər. Həmin sahələrdə rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsal olunması dövlətin strateji məhsullara olan tələbatının ödənilməsində, idxaldan asılılığın və valyuta itkilərinin qarşısının alınmasında, habelə valyuta ehtiyatlarının həcmiminin artırılması ilə nəticələne bilər. Bu nöqtəyi-nəzərdən qeyd olunan sferalarda istehsal olunan məhsulların ixrac potensialını stimullaşdırmaqla bağlı dövlət siyasətini davam etdirmək və ixracatda dövlət dəstəyini daha da artırmaq məqsədilə aşağıdakı təklifləri irəli sürürük:

1. İxrac yönümlü məhsul istehsal edən hüquqi şəxslərin mənfəət vergisindən, əmlak vergisindən, torpaq vergisindən eyni zamanda həmin subyektlərin öz fəaliyyətlərini həyata keçirmələri üçün məcburi ödədikləri vergilərin dövlət tərəfindən qismən və ya bütövlükdə azad olunmaları təmin olunsun;

2. Həmin müəssisələrin kommunal xidmət haqlarının aşağı endirilməsi təşkil olunsun. Çünki, bəzi kommunal xidmətlərin səviyyəsi əhali qurupu ilə müqaisədə hüquqi şəxslər üçün bir neçə dəfə çox olması (məs.: Əhali bir kub metr su təchizatının tarifi 35 qəpik, qeyri-əhali üzrə bir kub metr üçün 1 manat. Tullantı sularının axıdılması xidmətlərinin tarifləri əhali üçün bir kub metr üçün 15 qəpik, qeyri-əhali üzrə 1 manat səviyyəsində təsdiq olunub [11]) onların fəaliyyətlərinə bir çox hallarda mane olur, bəzi hallarda ixrac yönümlü məhsul istehsalını həyata keçirmək istəyən sahibkarların fəaliyyətə başlamasına əngəl törədir;

3. İxracla bağlı tədqiqat-inkişaf proqram və layihələrin reallaşmasının vergilərdən azad olunması, eyni zamanda layihələrə çəkilən xərclərin müəyyən hissəsinin dövlət büdcəsi hesabına ödənilməsi müəyyən olunsun;

4. Bildiyimiz kimi, ölkəmizin hər iqtisadi-coğrafi rayonu fərqli əmtəələ-

rin istehsalı və ixracı üzrə ixtisaslaşmışdır. Bu nöqteyi-nəzərdən hər bölgədə qeyd olunan proseslərlə bağlı yarana biləcək problemlərin vaxtında araşdırılması və aradan qaldırılması üçün dövlət tərəfindən bölgələrdə müvafiq qurumların tabeliyində mərkəzlər yaradılsın. Həmin mərkəzlərdə yerli ixracatçılarla mütəmadi görüşlər keçirilsin, onların problemləri və təklifləri aidiyyatı üzrə mərkəzi qurumlara çatdırılsın;

5. Dövlət tərəfindən təşkil olunan ixrac missiyalarının keyfiyyətinin artırılması məqsədilə, ixrac missiyalarında iştirak edən şirkətlərin fəaliyyəti nəzarətdə saxlanılsın, belə ki, əvvəlki missiyalarda fəaliyyəti qənaətbəxş hesab olunmayan firmalar yeniləri və daha çox perpektiv imkanları olan şirkətlər ilə əvəz olunsun;

6. Dövlət tərəfindən ixrac missiyalarının təşkil olunması ilə yanaşı, ölkə daxilində yerli firmaların iştirakı ilə təşkil olunmuş sərgi və yarmarkalar təşkil olunmaqla, burada xarici ölkə bazarlarından potensial alıcı şirkətlərin iştirak etməsi təmin olunsun. Beləliklə də daha çox yerli şirkətlərin öz məhsullarını xarici alıcılara təqdim etməsi həyata keçirilsin;

7. Yüksək ixtisaslı iqtisadçı kadrların ölkəmizdə və xaricdə yetişdirilməsinə diqqət yetirilməsi. Xüsusilə də onların bir neçə xarici dil bilmələrinə diqqət yetirilməlidir. Çünki onların gələcəkdə məqsədyönlü fəaliyyəti ölkəmizin xarici ticarət münasibətlərinin inkişafında, milli məhsulların xarici ölkələrdə sərgi və yarmarkalarda təmsil olunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edə bilər. Eyni zamanda istər ixracatçıların, istərsə də bu istiqamətdə dövlət orqanlarında çalışan şəxslərin menecerlik qabiliyyətinin, marketing və xarici dil biliklərinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə dövlət tərəfindən mütəmadi seminar və kursların keçirilməsinə diqqət yetirilsin.

Qeyd olunan proseslərin (vergi və ödənişlərdən azadolma, layihələrin müəyyən hissəsinin maliyyələşməsi) ilk baxışda dövlət büdcəsinin maliyyə itkilərinə məruz qalması kimi görünə bilər. Lakin bu təkliflərin həyata keçirilməsi gələcəkdə ölkədə işsizlik probleminin aradan qaldırılmasında, valyuta ehtiyatlarının artırılmasında, bütövlükdə iqtisadi inkişafın təmin olunmasında daha əlverişli rol oynaya bilər. Çünki nəzərə alsaq ki, məşğulluğu təmin etmək, valyuta ehtiyatlarını artırmaq, eləcə də ölkənin dünya miqyasında müsbət imicini formalaşdırmaq üçün tədbirləri bütövlükdə dövlət məsrəfləri əsasında həyata keçirmək daha əlverişsiz olar, nəinki bu tədbirləri həyata keçirən sahibkarlara stimullaşdırıcı imkanlarla təmin etmək.

ƏDƏBİYYAT

1. Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il № 1138 Fərmanı. <http://e-qanun.az/framework/34254>
2. “Qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 yanvar 2016-cı il tarixli 1713 nömrəli Sərəncamı. <http://www.e-qanun.az/framework/31869>
3. “Qeyri-neft məhsullarının ixracının təşviqi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan

- Respublikası Prezidentinin 1 mart 2016-cı il tarixli 811 nömrəli Fərmanı.
4. “Xarici ölkələrə ixrac missiyalarının təşkilinə, xarici bazarların araşdırılması və marketinq fəaliyyətinə, “Made in Azerbaijan” brendinin xarici bazarlarda təşviqinə, yerli şirkətlərin ixracla bağlı xarici ölkələrdə sertifikat və patent almasına, ixracla əlaqəli tədqiqat-inkişaf proqram və layihələrinə çəkilən xərclərin dövlət büdcəsi hesabına ödənilən hissəsinin müəyyənəndirilməsi və ödənilmə mexanizminin tənzimlənməsi Qaydası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 5 oktyabr 2016-cı il, № 1063 Fərmanı. <http://www.president.az/articles/21297>
 5. “Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən səfirlik və konsulluqlarında ticarət nümayəndələrinin təyin edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 yanvar 2017-ci il, № 1217 Fərmanı <http://www.e-qanun.az/framework/34692>
 6. “Qeyri-neft məhsullarının ixracı ilə məşğul olan şəxslərə ixrac təşviqinin ödənilməsi Qaydası”nın, “İxrac təşviqi şamil olunacaq qeyri-neft məhsullarının xarici iqtisadi fəaliyyətin mal nomenklaturası üzrə Siyahısı”nın və “Məhsulların növündən asılı olaraq ixrac təşviqinin baza məbləğinə tətbiq olunacaq Əmsallar”ın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 6 oktyabr 2016-cı il № 401 Qərarı. <http://www.e-qanun.az/framework/33870>
 7. “Xarici ölkələrdə təşkil edilən sərgi və (və ya) yarmarkalarda ixracatçıların fərdi qaydada iştirakına dair qərarın qəbul edilməsi Meyarları”nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin Kollegiyasının 18 oktyabr 2016-cı il, № 16 Qərarı. <http://www.e-qanun.az/framework/33984>
 8. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin 2018-ci il Yanvar №1(10) İxrac İcmalı http://iqtisadiislahat.org/store//media/documents/ixrac_icmali/2018/yanvar/Export_Review_2018-1.pdf
 9. Azərbaycan Respublikası Xarici Ticarətinin Gömrük Statistika, Hesabat dövrü: 01.01.2017 – 31.12.2017. http://customs.gov.az/modules/pdf/pdf/56/FILE_AA28EF-712081-B355C1-37724A-E40246-2FAAF8.pdf
 10. Azərbaycan Respublikası Xarici Ticarətinin Gömrük Statistika, Hesabat dövrü: 01.01.2016 – 31.12.2016. http://customs.gov.az/modules/pdf/pdf/29/FILE_82AA10-3D95DC-B6BD16-2BC4C5-AD9199-C474C7.pdf
 11. Azərbaycan Respublikası Tarif (qiymət) Şurasının 2016-cı il 13 may tarixli 6 nömrəli qərarı. <http://www.tariffcouncil.gov.az/?/az/resolution/view/151/>
 12. İqtisadiyyat Nazirliyinin Rəsmi internet saytı http://www.economy.gov.az/index.php?option=com_content&view=article&id=5383:mia22122017&catid=8:news&Itemid=263&lang=az

НАПРАВЛЕНИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СИСТЕМЫ ПОДДЕРЖКИ НАЦИОНАЛЬНОГО ПРОИЗВОДСТВА И ЭКСПОРТА И ПЕРСПЕКТИВЫ ЕЕ РАЗВИТИЯ

А.М.МАГЕРРАМОВ, Г.Н.ГАФАРЛЫ

РЕЗЮМЕ

В статье исследована одна из основных проблем национальной экономики – задача обеспечения совокупного спроса. Особо отмечаются причины обеспечения совокупного спроса за счет местных и зарубежных продуктов, а также подчеркивается значимость национальных товаров в обеспечении совокупного спроса на конкурентоспособном уровне и в то же время в увеличении экспортного потенциала. В статье показаны также задачи, стоящие перед политикой стимулирования экспорта, изучены осуществ-

ляемые государством стимулирующие меры. В результате проведенного анализа даны рекомендации относительно стимулирующих мер в соответствии с международными стандартами.

Ключевые слова: национальное производство, экспортный потенциал, экономическая политика государства, стимулирование экспорта, конкурентоспособный продукт.

**DIRECTIONS OF FORMATION OF THE STATE SYSTEM OF ENCOURAGEMENT
OF NATIONAL MANUFACTURE AND EXPORT AND PROSPECTS
OF ITS DEVELOPMENT**

A.M.MAHARRAMOV, G.N.GAFARLI

SUMMARY

The article examines one of the main problems facing the national economy - the task of providing aggregate demand. Particularly noted are the reasons for ensuring aggregate demand at the expense of local and foreign products, as well as their positive and negative features. Here, the importance of national goods in ensuring aggregate demand at a competitive level is noted. The tasks facing the policy of stimulating exports are shown. The stimulating measures carried out by the state have been studied, as a result of the author's analysis, recommendations for stimulating measures in accordance with international standards have been provided.

Key words: national production, export potential, state economic policy, export promotion, competitive product.

UOT 339.9; 339.9:061(100)

**TƏNZİMLƏNƏN BAZAR İQTİSADİYYATI
KONSEPSİYASININ ƏSASLARI**

H.H.ASLANOV
Bakı Dövlət Universiteti,
dosent1966@mail.ru

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi sistemində dövlət ictimai maraqların qorunmasını təmin etməyə çalışır. Bazar iqtisadi sistemində iqtisadiyyatın idarə edilməsi dövlətin iştirakı konsepsiyasına əsaslanır. Məlumdur ki, bütün iqtisadi sistemlərdə dövlət iqtisadiyyata müdaxilə edir. Bu müdaxilə bir qayda olaraq, bazarın çatışmazlıqlarının aradan qaldırılmasına yönəldilir. Dünya iqtisadi ədəbiyyatlarında bazar iqtisadi sisteminə dövlətin müdaxiləsinin yeri, rolu, məqsədləri və inkişafına dair çoxlu müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bununla belə, dünya təsərrüfatının inkişafının konkret şəraitindən asılı olaraq alimlərin baxışları köklü şəkildə fərqlənir. Məqalədə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinə dair müxtəlif baxışlar öyrənilmişdir.

Açar sözlər: tənzimlənen iqtisadiyyat, dövlət müdaxiləsi, bazar sistemi, məcmu tələb, məcmu təklif, makroiqtisadi tənzimləmə

Müasir dövrdə də dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi problemi ciddi müzakirə predmeti olaraq qalmaqdadır. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi sistemində dövlət ictimai maraqların qorunmasını təmin etməyə çalışır. Bazar iqtisadi sistemində iqtisadiyyatın idarə edilməsi dövlətin iştirakı konsepsiyasına əsaslanır.

Məlumdur ki, bütün iqtisadi sistemlərdə dövlət iqtisadiyyata müdaxilə edir və bu müdaxilə bir qayda olaraq, bazarın çatışmazlıqlarının aradan qaldırılmasına yönəldilir. Bu çatışmazlıqlara: xarici effektlər probleminin bazar tərəfindən nəzərə alınmaması, haqsız rəqabətin olması və inhisarlaşma; işsizlik, inflyasiya; makroiqtisadi qeyri-sabitlik; sosial ədalət probleminə bazarın biganə olması; ölkə regionlarının kəskin diferensiasiyası və s aiddir. Bu baxımdan, iqtisadi proseslərin tarazlığını təmin etmək üçün iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi zəruridir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda bazar iqtisadi sisteminə dövlətin müdaxiləsinin yeri, rolu, məqsədləri və inkişafına dair çoxlu fikirlər verilmişdir. Bununla belə iqtisadiyyatın inkişafının konkret şəraitindən asılı olaraq nəzəri baxışlar köklü şəkildə fərqlənir.

Məlumdur ki, bazar iqtisadiyyatında bazar prinsipləri işləməsə, rəqabətli

bazar yaranmayacaqdır. Ona görə də dövlətin iqtisadiyyatda rolundan danışarkən, bazar iqtisadiyyatının fəlsəfi prinsiplərinə diqqət yetirmək vacibdir. Dövlətin ölkə iqtisadiyyatının idarə edilməsində rolu yalnız tənzimləmə funksiyası olmalıdır. Yəni dövlət iqtisadiyyatın subyektləri üçün "oyun" qaydalarının yaradılması və ondan hamının eyni dərəcədə istifadəsinin mexanizmlərini təklif etməli, iqtisadi qurumlar arasında rəqabətli mühitin yaradılması üçün hakim rolunu oynamalıdır. Obrazlı ifadə etsək, iki komandanın yarışdığı futbol oyununda dövlət hakim rolunda çıxış etməli və münasibətləri fiskal, monetar, qanunvericilik və s. alətlər vasitəsilə tənzimləməlidir. Belə demək mümkünsə, dövlət sadəcə, elə infrastruktur yaratmalıdır ki, bu iqtisadiyyat üçün əlverişli olmaqla, həmçinin iqtisadi subyektlər üçün də çəkici və cəlbedici olsun. Bu zaman infrastruktur üçün tələb olunan maliyyə mənbəyi kimi dövlət investisiyalarından istifadə edilə bilər. Deməli, dövlətin iqtisadi fəaliyyəti digər iqtisadi subyektlərin iştirakı üçün infrastruktur yaratmaqdan ibarət olmalıdır [1, 74].

İqtisadiyyatın normal tənzimlənməsi və səmərəli fəaliyyəti üçün dövlətin hüquqi təminatı və müdafiəsi sahəsindəki işi onun başlıca funksiyası kimi çıxış edir. Heç də təsadüfi deyildir ki, İ.Kant göstərir ki, "İqtisadiyyat ədalətli yox, səmərəli olmalıdır". Dövlət səmərəli bazar iqtisadiyyatını təmin etmək üçün mülkiyyət inhisarçılığını aradan qaldırmaq, özəlləşdirmə, xüsusi sahibkarlıq, sosial iqtisadi inkişafa stimül yaradan vergi sisteminin tətbiq edilməsi, maliyyə-kredit sisteminin normal tənzimlənməsi, bazar infrastrukturunun yaradılması, xarici iqtisadi əlaqələrin düzgün təşkili, əhalinin sosial müdafiəsi, ətraf mühitin və ekoloji vəziyyətin sağlamlaşdırılması, idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi və s. sahələr üzrə müvafiq qanunlar işləyib hazırlamalı və qəbul etməlidir.

K.Marksın da dövlətin iqtisadiyyatda roluna özünəməxsus baxışları vardır. O, özünün "Kapital" əsərində yazır: "İri istehsalçılar tərəfindən kapitalın bölüşdürülməsi sinfi mübarizənin kəskinləşməsinə gətirib çıxarır. Ona görə də dövlətin hər zaman belə proseslərə müdaxiləsi zəruridir".

Qeyd edək ki, XX əsrin 20-ci illərinin sonu, 30-cu illərin əvvəllərində Qərbi Avropa ölkələrini, ABŞ-ı, eləcə də bütün kapitalist dünyasını bürümüş böhranlar, bu ölkə iqtisadçılarını bir növ şok vəziyyətinə salmışdı. Belə ki, ölkələrin iqtisadiyyatı elə bir vəziyyətə düşmüşdü ki, təkə istehsal olunmuş məhsulların reallaşmaması ilə yanaşı, işsizlik sürətlənmiş, inflyasiya səviyyəsi görünməmiş dərəcədə qalxmışdır. Ən aparıcı kapitalist ölkələri hesab olunan ABŞ, Böyük Britaniya və Almaniyada istehsalın səviyyəsi sürətlə aşağı enmiş, işsizlərin sayı gündən-günə çoxalmışdı.

Klassik nəzəriyyəni rəhbər tutmuş iqtisadçıların əksəriyyəti mövcud vəziyyətin müvəqqəti xarakter daşdığını göstərir, lakin iqtisadiyyatın böhranlı vəziyyətə düşməsinə və "Böyük tənəzzül"ün əsl səbəblərini izah edə bilmirdilər. Belə ki, bəzi iqtisadçılar bunun səbəbini tələbin səviyyəsinin həddən aşağı düşməsi ilə, bəziləri ifrat istehsalın baş verməsilə, digərləri kapital qoyuluşunun, həcmnin aşağı düşməsi ilə, eləcə də vergi-kredit sisteminin mütərəqqi rolunun azalması ilə izah edirdilər.

Cəmiyyətin aparıcı işgüzar adamları, sahibkarlar, biznesmenlər vəziyyətin çıxış yolu barədə aramsız düşünürdülər. Çünki işsizlik kapitalist dünyasını tamam bürümüşdü. Halbuki, bu dövrdə sosialist sisteminin aparıcı dövləti olan SSRİ-də işsizlik tamamilə aradan qaldırılmışdı. Əslində böhran iqtisadi sferadan çıxıb ölkələrin siyasi, ideoloji, sosial sahələrini də bürüyürdü. Belə bir şəraitdə elə bir nəzəriyyəyə ehtiyac duyulurdu ki, o iqtisadi böhranların aradan qaldırılması yollarını göstərməklə, ölkələrdə mövcud olan bazar sisteminin daha əsaslanmış şəkildə fəaliyyət göstərməsinə imkan yaratmış olsun. Belə bir vaxtda görkəmli ingilis iqtisadçısı Con Meynard Keynsin (1886-1946) 1936-cı ildə Londonda dərc etdirmiş olduğu "Məşğulluq, faiz və pulun ümumi nəzəriyyəsi" əsəri sözün əsl mənasında iqtisad elmində böyük inqilab etmiş oldu. Bu əsər ona böyük şöhrət gətirməklə ilk dəfə olaraq Qərbi Avropa ölkələrində, eləcə də ABŞ-da dövlət səviyyəsində iqtisadiyyatın sabitləşməsinin nəzəri-metodoloji əsasını qoydu. Bununla əlaqədar olaraq, qeyd edə bilərik ki, Con Meynard Keynsin ideyası altında formalaşmış makroiqtisadi nəzəriyyə, məhz bu baxımdan əhəmiyyətlidir.

Keynsin tədqiqatının əsas mahiyyəti iqtisadiyyata dövlətin ardıcıl müdaxiləsidir. Tədqiqatın ilkin məqsədi iqtisadiyyatda məcmu tələbin tənzimlənməsi sayılır. Keynsçilik dövlət tənzimini tam müdafiə edir və ona hər hansı bir məhdudiyət qoymurdu.

Keynsin iqtisadi təliminin əsaslarını belə ifadə etmək olar:

- körtəbii bazar mexanizminin qiymətləndirilməsi və dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin səbəbləri;
- dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin məqsədinin formalaşdırılması;
- iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin forma və metodlarının istiqamətinin müəyyən edilməsi [2, 97].

ABŞ prezidenti Ruzvelt 1933-cü ildə Keynsə yazdığı maktubunda göstərir: "Ortodoksal iqtisadi siyasətdən ümumi qəti tədbirlərə keçmək lazımdır". Lakin belə tədbirlərə fəvqəladə hallarda əl atmaq lazım gəlirdi. Sonda məlum oldu ki, doktrina nəinki böhrandan çıxmaq üçün təməl daşı olmuşdur, habelə kapitalist sisteminin gələcək inkişaf təmayülünü müəyyən etmişdir. Bu haqda Keyns özü yazmışdır: "Klassik nəzəriyyə ümumi hal üçün qəbul edilə bilməz, çünki onun baxdığı iqtisadi situasiya xüsusi hal üçün yaradılır. Bu xüsusi vəziyyət cəmiyyətin iqtisadi mənafeleləri ilə çox vaxt üst-üstə düşmür və ciddi pozuntulara gətirib çıxarır.

Çox vaxt Keynsin təlimini qıtlıq maliyyələşdirilməsi də adlandırırlar. Belə ki, dövlət xərclərinin artırılması qiymətli kağızlarla qapanır, bu isə sonda iqtisadiyyata pozitiv təsir göstərərək ümumi tələbat və məşğulluğun artmasına səbəb olur.

Neoklassiklər kimi bu istiqamətin iqtisadçıları da bazar iqtisadiyyatının tərəfdarı olub, göstərirdilər ki, tələb-təklif münasibətlərini, mənfəət və sərbəst qiymətləri bazar təşkil edir. Lakin keynsçilərdə bazar mexanizminin qiymətləndirilməsi fərqlidir. Buna görə də iqtisadiyyatda dövlətin iştirakının rolu və

funksiyaları da fərqli xüsusiyyətə malikdir.

Keyns və onun ardıcılıarı dövlət və bazarla tənzimlənən iqtisadi sistemin nizamlı konsepsiyasını - "oyun qaydalarını" yaratmışlar. Bu sistemi bəzi hallarda "keynsin qarışıq iqtisadiyyatı" da adlandırırlar. Bazar sisteminin müsbət cəhətlərini qeyd edərək keynsçilər göstərirdilər ki, bazar - cəmiyyətin iqtisadi inkişaf tarixinin yaratdığı qəribəliklərə malik olan ictimai institutdur [3, 117].

Bazar sistemi fəvqəladə dinamiklikdir, yenilikləri qəbul edərək onlar üçün geniş meydan açır, tələbin elastikliyinə tez uyğunlaşır. Lakin keynsçilər onu da qeyd edirdilər ki, bazar mexanizmi həmişə hər şeyi həll etmək iqtidarında deyil və onun mənfi tərəfləri də mövcuddur:

1) Bazar daxilən sabit deyildir, ona tsiklik təkrar istehsal xasdır. Çünki bəzən yüksək tərəqqidən sonra tənəzzülün baş verməsi qaçılmaz olur;

2) Bazar sistemi sosial nəticəyə biganədir. Çünki bazarda sərvət və gəlir hökmlənir. Ancaq bunların mövcudluğu əmtə və xidmətlərin əldə edilməsinə imkan verə bilər. Bu və ya digər səbəbdən sərvəti olmayanlar istehsal edə bilmədikləri üçün bazar mexanizmi vasitəsilə mənfəət də əldə edə bilmirlər. Həmçinin sərvəti olanlar və istehsal edənlər də müəyyən problemlərlə rastlaşırlar. Onlar bütün sərvətə malik olub, gəlir əldə etsələr də, özləri heç nə istehsal etməzlər və gəlirləri çox zaman əməksevərliyi və ixtisasından asılı olmayaraq bazar mexanizminin səmərəli fəaliyyəti ilə müşayiət olunur. Buna görə də keynsçilər qeyd edirlər ki, gəlirlərin bölgüsü cəmiyyətin sosial ədalətliyi ilə deyil, bazar qüvvələrinin fəaliyyəti ilə şərtlənir. Bu isə sosial ədalət prinsipinə biganəliyə gətirib çıxarır;

3) Bütün nemət və xidmətlər bazar sistemi ilə qiymətləndirilə bilməz. Bu sıraya ictimai nemətlər adlanan əmtəələr də daxildir. Məsələn, milli müdafiə sistemi, ictimai asayişin qorunması, hava proqnozu, milli təhlükəsizlik, küçələrin işıqlandırılması, fundamental elmi-tədqiqat işlərinin nəticələri, ətraf mühitin çirkləndirilməsi tədbirləri və s. Bu sahələrdə bazar sistemi effektiv fəaliyyət göstərə bilmir. Bu səbəbdən "Bazarın iflası"nı dəf etmək üçün dövlətin aktiv müdaxiləsi zəruridir. Bu zaman dövlət "hərtərəfli stabilləşdirici" funksiyasını yerinə yetirir. O, bazarın həll edilməz məsələlərini araşdırır, boşluqları doldurur.

Beləliklə, ümumi konsepsiyalar əsasında keynsçilər qarışıq iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin forma və metodlarını işləyib hazırlamışlar.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi təcrübəsində daha çox qəbul edilən konsepsiyalar iqtisadi konyuktura və iqtisadi artım nəzəriyyələri sayılır.

Keynsin təlimini dərinlən dərk etmək üçün klassik nəzəriyyənin ümumi müddəasını izah etmək lazımdır. Bu baxışları şərti olaraq iki istiqamətə ayırmaq mümkündür.

Birinci istiqamət klassik istiqamətdir ki, bazar sisteminin avtomatik özünü-tənzimləmə xüsusiyyətinin olduğuna əsaslanır.

İkinci istiqamət keynsçi istiqamətdir ki, yüksək işsizlik səviyyəsində bazar sisteminin uzun müddət durğunluq halında ola bilməsinə əsaslanır.

Klassik istiqamət uzun müddət, 1929-1933-cü illər böhranına qədər

iqtisadi inkişafda hakim olmuşdur. Klassiklər "Sey qanunu"na əsaslanaraq göstəridilər ki, bazar tələb və təklifin tarazlığını avtomatik olaraq tənzim edir və bu halda cəmiyyətdə dərin iqtisadi böhranlar ola bilməz.

Klassiklər qiymət, əmək haqqı, faiz dərəcəsinin çevikliyi qeyd edərək göstəridilər ki, məcmu təklif ümumi milli məhsulun potensial səviyyəsində şaquli xətdir. Daha doğrusu, qiymət və əmək haqqının dəyişməsi tələblə təklif arasında balanslılığı təmin edir. Qiymətin aşağı salınması əmək haqqının azalmasına səbəb olsa belə, bununla tam məşğulluğu təmin etmək mümkündür. Tələbin azalması ilə qiymət səviyyəsinin aşağı düşməsi ümumimilli məhsulun azalması demək deyildir. Yəni istehsal olunan bütün məhsul başqa qiymətlə olsa da satılacaqdır. Beləliklə, məcmu tələbin azalması, məşğulluğun və ÜMM-in azalmasına yox, yalnız və yalnız qiymətin aşağı düşməsinə səbəb ola bilər.

Klassik istiqamətə görə, makroiqtisadi inkişaf, ancaq qiymət səviyyəsinə təsir göstərə bilər. Makroiqtisadi sahədə dövlətin iqtisadi siyasətini klassiklər məhz bu cür şərh edirdilər [4, 232].

Əgər klassik məktəb tərəfdarları qiymət, əmək haqqı və faiz dərəcəsinin qısamüddətli dövrdə çevikliyi qeyd edirdilərsə, keynsçilər onun nəinki qısamüddətli dövrdə, hətta ortamüddətli dövrdə də dəyişmədiyini göstəridilər.

Keyns göstəridi ki, klassiklər işsizliyin hansı yolla azaldılmasını şərh edə bilməmişlər. Keyns makroiqtisadi tənzimlənmənin mahiyyətini qiymət və əmək haqqına nisbətən çevik olan gəlirlərin dəyişilməsi ilə xərclərin idarə edilməsinin dövlət tənzimlənməsində görürdü.

Qiymət və əmək haqqının qeyri-çevikliyi Keyns belə izah edirdi: "Həmkarların inkişafı 3 illik kollektiv müqavilələrin bağlanmasında gətirib çıxarmışdır. Həmin müqavilələrdə həyat səviyyəsinin yüksəlməsi ilə əlaqədar əmək haqqı dərəcəsinin dəyişilməsi razılaşıdırılır. Dövlət bu prosesə müdaxilə edərək yaşayış minimumunu müəyyən edir, gəlirlərin indeksləşdirilməsini aparır. Bəzi qiymət növlərinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi də onların çevikliyi azaldır. Müəssisələr də bir-biri ilə uzunmüddətli müqavilələrlə bağlıdırlar və bazar situasiyasının dəyişilməsi ilə qiymət səviyyəsinin çevikliyi üst-üstə düşür. Bəzi firmalar dövlət güzəştlərinə malik olduqları üçün bazar situasiyasının dəyişilməsi onlarda qiymətin çevikliyinə səbəb olmur. Bütün bunların hamısı qiymətlərin çevikliyi gecikdirir".

Keyns göstərmişdir ki, dövlət bazar iqtisadiyyatına təsir göstərə bilər, bunun üçün onun əlində kifayət qədər iqtisadi alət vardır. Lakin XX əsrin sonlarında inhisarçı kapitalın meydana gəlməsi və onun təbii proseslərə təsiri klassiklərin nəzərdə tutduqları makroiqtisadi tarazlığın pozulması, dövlətin qiymətin əmələ gəlməsinə tez-tez müdaxiləsini zəruriləşdirdi [5, 147].

Belə məlum oldu ki, klassik yanaşmaya əsasən tələbin təklifə uyğun gəlməsi, ümumiyyətlə, cəfəngiyatdır. Çünki cəmiyyət həmişə iqtisadi artıma can atır, deməli onun yığıcı olmalıdır. Keyns bunu belə izah edir: "Cəmiyyət həmişə yığıcı meyillidir. Bu baxımdan o, istehsal etdiyi dəyərin müəyyən hissəsini yığıcı kimi saxlayır, deməli pulu istehlak dövriyyəsinə çıxarır.

İstehlak dövriyyəsinə pulun çıxarılması isə tələbi azaldır. Tələbin azalması ödənilməmiş təklifi, yəni satılmamış məhsulu artırır, bu da ifrat istehsal səbəb olur. İfrat istehsal isə böhrana gətirib çıxarır". Buna görə də Keyns ümumi tələbin tənzimlənməsi tezisini irəli sürür və bunu iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin başlanğıc nöqtəsi kimi qəbul edir.

Keynsin təlimi yığımla investisiyanın və faiz normasının qarşılıqlı əlaqəsini, qiymətin rolunu əks etdirir. Təbbin təkliflə üst-üstə düşmədiyi halda, qiymət aşağı və yuxarı ola bilər. Belə halda alıcı da gözləmə mövqeyi tutacaq və onun yığıma meyilliyi artacaqdır. Bu zaman təklifi artırmağa çalışan istehsalçılar investisiyaya müraciət edəcəklər, istehsalı genişləndirərək təklifi artırırlar, nəticədə qiymətlər aşağı düşəcək, alıcılar yığımı azaldıb istehlakı artırırlar. Bu proses tsiklik olaraq davam edəcəkdir. Deməli, prosesin nizamlı olması üçün dövlət tənzimlənməsi zəruridir.

Bu məsələyə digər tərəfdən də yanaşıla bilərik. Belə ki, bazarda təklif tələbi üstələyə də bilər. Bu isə neqativ haldır. Bu zaman dövlət bazarı tənzimləmək üçün "korrektirovka" funksiyasını yerinə yetirməlidir.

Keynsin nəzəriyyəsi belə bir psixoloji prinsipə də əsaslanır ki, əhalinin gəlirinin artması uyğun olaraq istehlakın artması demək deyildir. Gəlirin artması ilə əhalinin müəyyən hissəsi yığıma meyilli olur, yəni investisiya resursunu artırır. Belə halda dövlətin funksiyası istehlakla əlavə istehlakın və ya istehsalın genişləndirilməsini tənzim etməkdir.

Öz nəzəri müddəalarında Keyns əsasən makroiqtisadi təhlilə - milli gəlir, məşğulluq, məcmu tələb və məcmu təklif, həmçinin investisiya kateqoriyalarına əsaslanır. Keyns A.Smitin "görünməz əl" anlayışına da tənqidi yanaşaraq göstərir ki, ayrı-ayrı adamların varlanması, hətə cəmiyyətin varlanması demək deyildir. Əksinə onların arasında ziddiyyətlər meydana gələ bilər ki, bu da böhran yarada da bilər.

Bazar iqtisadiyyatının üstünlüyünü qeyd edən keynsçilər onun özünü-tənzimləmə mexanizminə malik olmasını göstərirdilər. Onların fikrincə, inzibati iqtisadiyyatda irəliləyişlərə nail olmaq olar, lakin bu daha böyük xərc tələb edir. Keynsçilər israrlıdırlar ki, bazar heç də hər şeyi həll etmək iqtidarında deyil, belə ki:

-Bazar iqtisadiyyatı daxilən dəyanətli deyildir. O, tsiklik xarakterə malikdir. Bəzi global məsələlərin həllinə dövlətin müdaxiləsi zəruridir. Lakin dövlət həddi ötməməlidir.

-Bazar münasibətləri tənzimlənməyə tələbin tənzimlənməsi əsas götürülməlidir. Çünki resurslar məhduddur.

-İnflyasiyanın normal həddi olmalıdır. İnflyasiyasız bazar mümkün deyildir.

-Qiymət artımı müəyyən hallarda istehsalın həcminə təsir göstərir. Bütün xidmət və sərəvətlər bazar iqtisadiyyatında tam qiymətləndirilə bilməz. Məsələn, ictimai sərəvət, hava proqnozu. Buna görə də dövlət müəyyən qiymətlərin tənzimlənməsində iştirak etməlidir.

-İşsizliyin normal səviyyə həddi olmalıdır.

-Rəqabəti nizamlamaq üçün antiinhisar qanunlarının tələblərinə əməl olunmalıdır.

İqtisadiyyatın makro səviyyədə tənzimlənməsi əsasında onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi sahəsində bütün bazar sistemli ölkələr üçün ən uğurlu nəzəriyyə, Keynsin irəli sürmüş olduğu proqram oldu.

Keynsin makroiqtisadi tənzimlənmə sahəsindəki irəli sürmüş olduğu proqramdan əsasən aşağıdakı istiqamətləri qeyd etmək lazımdır:

1. Faiz dərəcələrinin tənzimlənməsi ilə pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsi;

Keynsin fikrincə, kreditlər üçün alınan faiz dərəcələrinin azaldılması ilə kredit alanların sayının artmasına olan meyil güclənər və kreditlərin dəyəri ilə kapital qoyuluşlarından gözlənilən mənfəət arasındakı fərq - kapitalın son səmərəliliyi yüksələr. Beləliklə, sahibkarlar pul vəsaitlərini qiymətli kağızlara deyil, istehsalın yüksəldilməsinə yönəldər. Lakin faiz dərəcələrinin aşağı salınmasını yeganə yol hesab etməyən Keyns göstərirdi ki, praktiki olaraq elə bir vəziyyət yarana bilər ki, pul kütləsi təklifinin artımı ilə faiz dərəcələrinin aşağı salınması dayanar. Bununla da likvidlik tələsi yaranar. Yəni ucuz kreditlər üçün nəzərdə tutulan faiz dərəcələrinin həddindən artıq aşağı olması pul sahiblərini daha ehtiyatlı hərəkət etməyə sövq edər.

2. Bütçə siyasəti.

Səmərəli tələbin baş verməsi üçün, eləcə də onun stimullaşdırılması üçün Keyns dövlət xərclərinin artırılmasını təklif edirdi. Xərclərin tərkibində əsasən dövlət investisiyasının və əmtəələrin alınması üçün dövlət sifarişinin verilməsinin başlıca yer tutması nəzərdə tutulurdu. Eyni zamanda vergilərin də məbləğinin azaldılması təklif olunurdu. Lakin xərclərin yüksəldilməsi ilə vergilərin azaldılması prinsipində üstünlüyü Keyns bütçənin xərc hissəsinə verirdi. Beləliklə də o hesab edirdi ki, bütçənin xərc hissəsinin artımını gələcəkdə yeni vergiyə cəlb olunma mənbələri ilə ödəmək yolu ilə təmin etmək olar. Bu zaman yeni vergilərin mənbəyi istehsalın genişləndirilməsi və məşğulluğun artırılması olacaqdır [6, 95].

Tələbin səmərəliliyinin artırılması ilə əlaqədar dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləməsi sahəsində iki siyasəti - pul-kredit və bütçə istiqamətlərini fərqləndirən Keyns, üstünlüyü ikinciyyə verirdi. O göstərirdi ki, istehsalın aşağı düşdüyü şəraitdə pul-kredit siyasətinin əsasında duran faiz dərəcəsi iqtisadiyyata heç bir müdaxilə edə bilmir. Deməli, belə şəraitdə əsas diqqət faiz dərəcələrinin aşağı düşməsinə deyil, bütçənin xərclənməsinə yönəldilməlidir. Dövlətin elə xərclərini artırmaq lazımdır ki, onlar firmalarda investisiyalaşmanı stimullaşdırırlar.

Keynsin irəli sürdüyü tənzimləmə proqramından belə nəticəyə gəlmək olar ki, mənfəət normasının yüksəldilməsi üçün faiz səviyyəsinin aşağı həddini saxlamaqla, dövlət xərclərini investisiya olunmaq istiqamətində yüksəltmək və bu əsasdən da istehsalın miqyasını və məşğulluğun kəmiyyətini genişləndirmək vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. İqtisadiyyatın dövlət tənzimləməsinin əsasları (metodik vəsait). Bakı: Nurlan, 2011, 145 s.
2. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov M.Ə. Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi, dərslik. Bakı, 2007, 267 s.
3. Əliyev A.Ə., Şəkəraliyev A.Ş. Bazar iqtisadiyyatına keçid – dövlətin iqtisadi siyasəti, dərslik. Bakı: Araz, 2002, 537 s.
4. Kuşli V.İ. Bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi, dərslik. M.: Mısl, 2008, 460 s.
5. Keyns C.M. Məşğullük, faiz və pulun ümumi nəzəriyyəsi (tərcümə), metodik vəsait. M., 1978, 570 s.
6. История экономических учений, под общей редакцией Г.А. Шмарловской, Учебное пособие. Мн.: Новое знание, 2000, 340 с.

ОСНОВЫ КОНЦЕПЦИИ РЕГУЛИРУЕМОЙ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКОЙ

Г.Г.АСЛАНОВ

РЕЗЮМЕ

В системе государственного регулирования экономики государство пытается обеспечить защиту общественных интересов. Экономическое управление в рыночной экономике основано на концепции участия государства. Известно, что во всех экономических системах государство вмешивается в экономику. Это вмешательство обычно направлено на устранение недостатков рынка. Существует много разных мнений о месте, роли, цели и развитии вмешательства государства в мировую экономическую литературу. Тем не менее, в зависимости от конкретных условий развития мировой экономики, перспективы ученых радикально различаются. В статье рассматриваются различные взгляды на вмешательство государства в экономику.

Ключевые слова: регулируемая экономика, вмешательство государства, рыночная система, совокупный спрос, совокупное предложение, макроэкономическое регулирование

THE BASIS OF THE CONCEPT OF REGULATED MARKET ECONOMICS

H.H.ASLANOV

SUMMARY

In the system of state regulation of the economy, the state is trying to ensure the protection of public interests. Economic management in the market economy is based on the concept of state participation. It is known that, in all economic systems the state interferes with the economy. This intervention is usually aimed at eliminating market deficiencies. There are many different opinions about the place, role, purpose and development of the state's intervention in the world economic literature. Nevertheless, depending on the specific conditions of the development of world economy, scholars' perspectives are radically different. The article examines various views on the intervention of the state into the economy.

Key words: regulated economy, state intervention, market system, aggregate demand, aggregate supply, macroeconomic regulation

UOT 336.244.2

**GÖMRÜK CİNAYƏTLƏRİ:
MAHİYYƏTİ VƏ AŞKAR EDİLMƏ PROBLEMLƏRİ**

M.Y.YADULLA, N.N.HƏMİDOVA

Bakı Dövlət Universiteti

narqiz@mail.ru, nargiizzbdu@mail.ru

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi, Gömrük məəcəlləsi və Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilən vəziyyətlərdə gömrük cinayətləri ilə bağlı halların araşdırılması və onların yaranmasının səciyyəvi xüsusiyyətlərinin əsaslandırılması nəzərdən keçirilir. Tədqiqatın metodologiyası - sistemli yanaşma və müqayisəli təhlil metodları. Tədqiqatın nəticələri – Gömrük cinayətlərinin açılması və istintaqı prosesinə mənfi təsir göstərən amillərə gətirib çıxaran halların aradan qaldırılması ilə bağlı normativ-hüquqi bazanın və bu sahədə müvafiq strategiyanın daha da təkmilləşdirilməsi üzrə yeni elmi-nəzəri əsaslandırma zəminində uyğun gələn təkliflərin irəli sürülməsi. Tədqiqatın məhdudiyyətləri - elmi-nəzəri əsaslar baxımından daha geniş araşdırmalar tələb olunur. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti - dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşdırılmasında yeni mənbələrin aşkar edilmə səmərəsi. Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - gömrük cinayətləri ilə bağlı məsuliyyət yaradan halların araşdırılması üzrə spesifikliyi ilə fərqlənən ilkin elmi-tədqiqat əsaslandırmalarından biri kimi çıxış etməsi.

Açar sözlər: qaçaqmalçılıq, sərbəst iqtisadi zonalar, offşor zonalar, “kölgə biznesi”, valyuta sərvətləri, gömrük dəyəri.

Gömrük cinayətləri-hüquqi qadağaya zidd olaraq, gömrük sərhədləri vasitəsilə mal və nəqliyyat vasitələrinin Azərbaycan Respublikası ərazisinə gətirilməsi və buradan aparılması zamanı iqtisadi fəaliyyət sferasında baş verən, ictimai cəhətdən təhlükəli, cəzalandırılan əməllərdir.

Bunlara aiddir: qaçaqmalçılıq (AR CM-nin 206-cı maddəsi); Azərbaycan Respublikasının və xarici ölkələrin incəsənət, tarixi, arxeoloji sərvəti olan əşyaları Azərbaycan Respublikasına qaytarmama (AR CM-nin 207-ci maddəsi); xarici valyuta vəsaitlərini xaricdən qaytarmama (AR CM-nin 208-ci maddəsi); gömrük ödənişlərinin ödənilməsindən yayınma (AR CM-nin 209-cu maddəsi).

Göstərilən cinayətlər qanunverici tərəfindən iqtisadi sahədə cinayətlərə aid edilir (AR CM-nin 9-cu bölməsi). Onlar Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizliyinə qəsd edir ki, bu da iqtisadiyyatın Azərbaycan Respublikasının sosial, siyasi və müdafiə cəhətdən mövcudluğunun və progressiv

inkişafının, mümkün daxili və xarici hədə və hərəkətlərə münasibətdə onun iqtisadi maraqlarının dayanıqlığı və müstəqilliyinin kifayət edəcək səviyyəsini təmin edən vəziyyəti kimi müəyyən olunur. Gömrük cinayətləri ölkədə həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatlar fonunda baş verir, Bu məqsədlə xarici iqtisadi fəaliyyətin əsas qaydalarını müəyyən edən normativ aktlar qəbul edilmişdir : “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında” AR Prezidentinin 24 iyun 1997-ci il Fərmanı, “Valyuta tənzihi haqqında” AR-nın 1994-cü il 910 Nöli Qanun, “İxrac nəzarəti haqqında” 2004-cü il 772 Nöli Qanun, “Antidempinq, mühafizə və kompensasiya tədbirləri haqqında” 2016-cı il 261 Nöli Qanun və s.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşması və fəallaşması gömrük cinayətlərinin vəziyyət və dinamikasında əks olunmaya bilməzdi ki, statistik məlumatlar da bunu sübut edir. Gömrük cinayətlərinin təhlili onun əsas xüsusiyyətlərini, o cümlədən, artan ictimai təhlükəni, cinayətlərin əsasən təşkil olunmuş cinayətkar qruplaşmalar tərəfindən törədilməsini aşkara çıxarmağa imkan verir.

Artan ictimai təhlükəyə münasibətdə onu qeyd etmək olar ki, gömrük cinayətləri nəinki bütövlükdə dövlətin və onun hər bir vətəndaşının iqtisadi və sosial təhlükəsizliyinə, həm də bütün dünya ictimaiyyətinin təhlükəsizliyinə qəsd edir, belə ki, cəmiyyətin iqtisadi və sosial dayaqlarını sarsıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, son zamanlar saxta müqavilələr altında xaricə axan valyuta sərvətlərinin “mərkəzlərinin” nəzərəçarpan yerdəyişməsi baş vermişdir. Platin, qızıl, qiymətli metallar və xarici valyuta qismində valyuta sərvətlərinin xaricə aparılması geniş miqyas almışdır ki, bu da Azərbaycanın iqtisadi maraqlarına böyük ziyan vurur. «Valyuta tənzihi haqqında» Qanuna və digər qanunvericilik aktlarına əsasən gömrük orqanları 2016-cı ildə valyuta və valyuta sərvətlərinin Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçirilməsi üzərində nəzarəti həyata keçirərkən qanunvericiliyin tələblərini pozan şəxslərdən 1623124 ABŞ dolları, 52000 avro, 31407247 rus rublu, 156628 Azərbaycan manatı, 990345 manat dəyərində 22471 qram qızıl, 446267 manat dəyərində zinət əşyaları, 60005 manat dəyərində gümüş əşyalar, 1326 manat dəyərində 7,614 karat qiymətli daşlar, 2445 manat dəyərində 198,670 qram qiymətli metallar aşkar olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının ərazisindən istifadə etməklə, yüklərin daxili tranzitlə daşınması geniş istifadə olunur. Aksizli məhsullarla, o cümlədən, spirtli içkilər və tütün məmulatları ilə hüquqa zidd əqdlər də artır ki, bu zaman da xarici iqtisadi kanallardan istifadə olunur.

Xarici istehsal avtomobillərin xaricdən gətirilmə prosesində sui istifadələrin də miqyası böyükdür.

Sərbəst iqtisadi zonaların (SİZ) yaradılması ilə bağlı xarici iqtisadi sahədə də vəziyyət mürəkkəbləşə bilər. SİZ-in ərazisində yerləşən bir çox dövlət və kommersiya təşkilatları XİF-də sərfəli rejim prinsipini, ancaq sui məqsədlərlə istifadə edə bilərlər. Ona görə də SİZ-də kriminal vəziyyətin mürəkkəbləşməsi meyl qeyd olunur. Əksər halda bu kanallar strateji xammalın, defisit

olan resursların və Azərbaycandan valyutanın “yuyulma kanalı” qismində istifadə edilə bilər. Təsərrüfat subyektlərinin xarici iqtisadi və investisiya fəaliyyətlərində uyğunsuzluq halları müşayiət oluna bilər ki, bu da kölgə biznesinin geniş miqyası deməkdir. Bundan başqa, offşor zonaların köməyi ilə ölkədən valyuta axını baş verə bilər (Kıpr, ABŞ, Seyşel adaları, Malta, İsveçrə və digər ölkələrə). İqtisadiyyat nazirliyinin məlumatına görə, xarici investisiyalı və birgə müəssisələrin ölkələr üzrə strukturunda Böyük Britaniya 7,9%, ABŞ 3,2%, Almaniya 1,9 % təşkil edir (mənbə: Azərbaycanda sahibkarlıq rəqəmləri -2016. İqtisadiyyat nazirliyinin rəsmi internet saytı).

Offşor zonalar beynəlxalq mütəşəkkil cinayətkarlığın və çirkli pulların “yuyulmasının” mövcud “qida” mənbələrindəndir (4,11). Nümunə kimi, 1996-cı ilin Seyşel adalarının İqtisadi inkişafı haqqında Qanununa istinad etmək olar. Buna əsasən, Seyşel adalarında 10 mln ABŞ dollarından az olmayan vəsaiti yerləşdirən investorlar, əgər Seyşel adalarında zorakılıqla bağlı cinayətlər və ya bilavasitə bu ərazidə narkotik maddələrlə bağlı cinayətlər törətməyiblərsə, gəlirlərin leqallaşdırılmasına görə cinayət təqibindən azad olunur və əmlaklarının müsadirəsindən müdafiə əldə edirdilər.

Bəşəriyyətə real təhlükə doğuran narkobiznesin nə qədər təhlükə doğurduğunu da qeyd etmək lazımdır. Dünyada narkotik vasitə istifadə edən 50 mln insanın 30 000-ə yaxını Azərbaycanın payına düşür (Mənbə-Azərbaycanın statistik göstəriciləri-2016. AR DSK). Hazırda narkotik vasitələrlə ticarət avtomobillərlə ticarətin illik dünya dövriyyəsini ötür və bütün dünya ticarətinin 8%-ni təşkil edir.

Statistik göstəricilər, cinayət işlərinin materialları sübut edir ki, keçmiş sovet respublikalarının əksəriyyəti beynəlxalq narkobiznesin ekspansiya obyektlərinə çevrilir, bu ölkələrdəki cinayətkar qruplar isə, onlarla fəal əlaqəyə girirlər.

Müsadirə edilən narkotik vasitələrin yarısından çoxu xarici mənşəlidir, narkobazarı tez bir zamanda dolduran heroin, kokain, tiryək və sintetik narkotik vasitələr kimi təhlükəli və bahalı olanlar isə, praktiki olaraq, qaçaqmalçılıq yolu ilə tamamilə xaricdən daxil olur. Daxili işlər nazirliyinin təqdim etdiyi 2016-cı ilin yekunlarına görə, narkotiklərlə əlaqədar 3243 cinayət, o cümlədən satışı ilə bağlı 810 fakt aşkarlanmış, 70 cinayətkar qrup zərərsizləşdirilmişdir. Qanunsuz dövriyyədən 934 kiloqram narkotik vasitə çıxarılmış, 146 kq-dan artıq narkotikin qaçaqmalçılıq yolu ilə ölkəyə gətirilməsinin qarşısı alınmışdır (Mənbə: DİN-nin 2016-cı ilin yekun təhlili. Mia.gov.az).

Gömrük cinayətlərinin növbəti xüsusiyyəti onların əsasən mütəşəkkil cinayətkar qruplaşmalar tərəfindən törədilməsidir. Mütəşəkkil cinayətkar qruplaşmaların qəsd predmeti narkotik vasitələr, silah, nüvə materialları və kimyəvi silahın komponentləri, avtonəqliyyat vasitələri, nadir metallar, mədəni sərvətlər, valyuta və s.-dir. Gömrük orqanları tərəfindən (o cümlədən digər hüquq-mühafizə orqanları ilə birlikdə) görülmüş qətiyyətli tədbirlər nəticəsində 2016-cı il ərzində narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekur-

sorlarının qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar 130 fakt aşkar olunmuşdur. Bu faktlar üzrə ümumilikdə 1 ton 136 kq 153 qram narkotik vasitə və psixotrop maddələr qanunsuz dövriyyədən çıxarılmış. Bunların içərisində 1 ton 113 kq 998 qram heroin, 6 kq 789 qram tiryək, 3 kq 881 qram marixuana, 11 kq 324 qram həşiş, 30,697 qram metadon, 2,224 qram və 50 həb alprazolam, 40 qram fenobarbital, 2015 2016 213 130 51,443 qram metamfetamin, 4,658 qram və 100 həb klonazepam, 6,212 qram tenamfetamin, 1,83 qram amfetamin, 0,95 qram və 8 həb MDMA (ekstazi) və digər maddələr olmuşdur. 2016-cı il ərzində Azərbaycan Respublikası gömrük orqanları tərəfindən narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi ilə məşğul olmağa cəhd edən 29 narkoqrup aşkar edilərək zərərsizləşdirilmişdir. Bu isə 2015-ci ildəki göstərici ilə müqayisədə eynilik təşkil edir.

Mütəşəkkil cinayətkar qruplaşmaların fəaliyyəti əksər halda beynəlmiləl xarakter daşıyır. İnformasiya texnologiyaları və telekommunikasiya sahəsində dövlətin maraqlarına qəsd edən mütəşəkkil cinayətkarlığın yeni kriminal halı kibercinayətkarlıqdır. Kibernetika məkanının inkişafı nəinki beynəlxalq hüquq subyektlərinin çoxsaylı əqdlər bağlamaq bacarığını, həm də dövlətin təhlükəsizliyini transformasiya etdi, belə ki, raket və kosmik silahlanma sisteminə nəzarət edən kriptografik kodların şifrələrinin sındırılması mümkünlüyü yarandı (1, 82).

Kriminal sahədə silaha daima artan tələb, cinayətkar birliklərin beynəlmiləşməsi silah və hərbi sursatların qaçaqmalçılığı problemini də aktual edir. Gömrük sərhədi vasitəsilə mədəniyyət sərvətlərinin qeyri-legal dövriyyəsinin həcmnin artmasına dayanıqlı meyl müşahidə olunur. Son dövrlərdə mədəniyyət sərvətlərinin qanunsuz olaraq ölkədən çıxarılması üzrə ixtisaslaşan mütəşəkkil cinayətkar qruplaşmaların fəaliyyəti fəallaşmış.

Gömrük orqanları əksər hallarda təsadüfi qaçaqmalçılarla deyil, yaxşı təşkil olunmuş “kölgə” biznesi üzrə çərçivəsində fəaliyyət göstərən strukturlarla qarşılaşırlar. Kriminal strukturların fəaliyyətində daha “cazibədar” sahə əqli mülkiyyət obyektlərinin (hər ay, məsələn, daxili bazara qanunsuz olaraq, minlərlə kompakt-disklər daxil olur) qanunsuz dövriyyəsidir. Mütəşəkkil cinayətkarlığın alkoqollu içkilərin qaçaqmalçılığı sahəsinə də təsiri artır. Daha çox gəlir gətirən sahələr: neft, metal ixracı, ərzaq və digər məhsulların idxalı da cinayət qrupların maraq orbitinə düşür (3, 67).

Gömrük cinayətlərinin digər xüsusiyyəti onların həddən artıq gizliliyidir. Yuxarıda göstərilən statistik məlumatlar heç cür gömrük sahəsindəki cinayətkar fəaliyyətin ölçülərini əks etdirə bilməz. Dövlət Gömrük Komitəsinin verdiyi məlumata görə, 2016-cı ildə 323 qaçaqmalçılıq faktı, 129 narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar faktlar, 83 aksiz markası ilə markalanmalı olan malları belə marka olmadan idxal etmə faktları aşkar olunmuşdur. Gömrük orqanları tərəfindən 1 136 025.0150 qram narkotik vasitə, 107.5795 qram psixotrop maddə aşkar edilib götürülmüşdür.

Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qaçaqmalçılığına xüsusi

diqqət yetirmək lazımdır. Belə ki, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin istehlak miqyasının artımı ölkənin mülli təhlükəsizliyinə ciddi hədədir. Narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi beynəlxalq mütəşəkkil cinayətkarlığın fəaliyyətində birinci yeri tutur. Narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar olan mütəşəkkil cinayətkarlığın iqtisadiyyat sahəsinə daxil ola bilməsi hökumətlərin iqtisadi infrastrukturun yaradılması və inkişafı üzrə səylərini sarsıdır, bu isə iqtisadi və sosial problemlərin həll oluna bilməməsi deməkdir. Beynəlxalq mütəşəkkil cinayətkar qruplaşmaların fəaliyyəti istənilən ölkənin ictimai və milli təhlükəsizliyinə hədə yaradaraq, iqtisadi və sosial problemlərin həllində milli hökumətlərin səylərinə ciddi zərər vurur. Azərbaycan Respublikasının gömrük orqanları narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qaçaqmalçılığı ilə mübarizədə müəyyən işlər aparırlar. Azərbaycan Respublikasının gömrük xidmətinin məlumatına görə, narkotik vasitələrin, narkotik mənşəli, psixotrop və güclü təsirli preparatların strukturunda: heroin, marixuana, tiryək, həşiş; mazedepam, fenazepam və digər trankvilizatorlar; efedrin və efedrin preparatları; morfin və analoqları; fenobarbital və digər barbituratlar üstünlük təşkil edir.

Yuxarıda deyilənlər gömrük cinayətlərinin aşkar edilə bilməməsi səbəblərinin təhlilini zəruri edir. Bura əsasən daxildir:

1. Azərbaycan Respublikasının sərhəd dövlətlərlə dövlət sərhədinin bağlı olmaması, şəffaflığı.

2. Gömrük sərhədində gömrük nəzarətinin vəziyyətində və təşkilində problemlər.

3. Gömrük orqanları əməkdaşlarının, əsasən, AR gömrük sərhədindən mal və nəqliyyat vasitələrinin yerdəyişməsi üzərində gömrük rəsmiləşdirilməsini və gömrük nəzarətini həyata keçirən əməkdaşların hüquqi və digər biliklərindəki boşluqlar. 4. Gömrük orqanlarının vəzifəli şəxsləri tərəfindən gömrük cinayətlərinin aşkarlanmasına qarşıdurma.

5. Gömrük nəzarətini həyata keçirən bölmə və xidmətlərin maddi-texniki təminatının zəif olması.

Gömrük sərhədində gömrük nəzarətinin təşkili və vəziyyəti-gömrük cinayətlərinə, xüsusən təşkilatlardan və fiziki şəxslərdən tutulan gömrük ödənişlərinin ödənilməməsinə təsir göstərən kifayət qədər mühüm amildir (2,104). Müasir gömrük sisteminin əsas xüsusiyyətlərindən biri odur ki, mal və nəqliyyat vasitələrinin tamamlayıcı gömrük rəsmiləşdirilməsi sərhədyanı gömrük (göndərən gömrük idarəsi) regionunda deyil, bəyannaməçinin olduğu yer üzrə daxili gömrük idarələrində aparılır. Belə vəziyyət kriminal elementlər tərəfindən istifadə edilə bilər ki, bunlar da keçirilən mallara olan sənədlərdə saxta hüquqi şəxslər, mövcud olmayan təyinat yerləri və s. göstərə bilərlər. Müayinəyə qaldıqda isə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, gömrük orqanının hər bir işçisinə sutka ərzində tonlarla qablaşdırılmış yük düşür ki, bunların da ancaq 1%-i real olaraq müayinə edilə bilər. Belə şəraitdə qaçaqmalçılıq predmetlərinin (gizlədilmiş, düzgün bəyan olunmamış) aşkar olunma ehtimalı azalır.

Yuxarıda göstərilən amil digəri ilə -gömrük orqanı əməkdaşlarının, ilk növbədə, AR gömrük sərhədindən mal və nəqliyyat vasitələrinin keçirilməsi üzərində gömrük rəsmiləşdirilməsi və gömrük nəzarətini həyata keçirən: gömrük rəsmiləşdirilməsi və gömrük nəzarəti, mal və nəqliyyat vasitələrinin çatdırılması, gömrük rəsmiləşdirilməsi və gömrük nəzarətinin təşkili, gömrük rəsmiləşdirilməsi, gömrük prosedurları, ərazi üzrə gömrük gəlirləri və pul vəsaitlərinin uçotu, gömrük statistikasına və təhlilinə nəzarət, valyuta nəzarəti bölmələrinin əməkdaşlarının hüquqi və digər bilikləri sahəsində boşluqlarla sıx surətdə bağlıdır.

Aparılan tədqiqatlar göstərilən bölmələrin əməkdaşlarının cinayət hüququ, cinayət prosesi və xüsusən cinayətlərin açılmasını, o cümlədən, sənədlərin tam və qismən saxtalaşmasını aşkar etmək üsullarını işləyib hazırlayan kriminalistika biliklərinin zəif olduğunu göstərir.

Ona görə də gömrük cinayətləri müvafiq bölmə əməkdaşlarının zəruri hüquqi biliklərinin olmaması səbəbindən açılmaya bilər. Belə ki, gömrük rəsmiləşdirilmə və nəzarətinin həyata keçirilməsi zamanı bəyannaməçi gömrük orqanına mallar üzrə zəruri sənədləri: mənşə haqqında sertifikat, idxal və ya ixrac icazə, müxtəlif dövlət orqanlarının (Mədəniyyət və Turizm nazirliyinin, Səhiyyə Nazirliyinin və s.), mal müşayiət – bəyannaməçi tərəfindən rəsmiləşdirilən və təsdiqlənən (möhür və ştampları və hüquqi şəxs rəhbərinin imzası ilə) sənədləri verir. Beləliklə, gömrük rəsmiləşdirilməsi və gömrük nəzarəti bölmələrinin əməkdaşları mahiyyətcə, sənədlərin imzalanması və texniki-kriminalist tədqiqatını aparırlar, bu işə kriminalist sənədləşdirilmə sahəsində dərin biliklər tələb edir. Onlar bu biliklərə malik olmadığından, göstərilən rekvizitlərin saxtalaşma əlamətlərini və deməli, gömrük hüquq pozmalarını əksər hallarda aşkara çıxara bilmirlər.

Saxta və kontrafakt məhsullarla iş daha çətinləşir. Gömrük cinayətləri arasında saxtalaşdırılma, kontrafaksiya çox böyük yer tutur. Bununla bağlı dövlətlərə dəyən ziyan milyard manatlarla ölçülür. Bu sahədə olan cinayətlər ölkənin beynəlxalq nüfuzunu qırır, investisiya mühitini pozur, vəzifəli şəxslər arasında korrupsiyaya səbəb olur, cəmiyyətin intellektual və mədəni potensialını ləğv edir.

Saxta idxal dərman vasitələrinin milli farmasevt bazarına daxil olması xüsusi narahatçılıq yaradır. Xaricdən kifayət qədər saxta dərman vasitələri ölkəyə daxil olur, əksər halda bakteriya əleyhinə vasitələr, hormonal, analgetiklər və s. idxal olunur. Onların aşkar olunması vasitəçi-firmaların çoxsaylı olmasına və keyfiyyətin müəyyən olunması üçün diaqnostikanın mürəkkəbliyinə görə çətinləşir.

Hüquqi biliklər sahəsində problemlər gömrük xidmətinin əməliyyat axtarış bölmələrinin əməkdaşlarında da nəzərə çarpır. Bu məsələnin həllinə onların köməyi əhəmiyyətsizdir. Xüsusən əməliyyat-axtarış bölmələrinin materialları üzrə gömrük ödənişlərinin ödənilməsindən kənarlaşma üzrə 17% cinayət işləri açılır. Bununla belə, bu cinayətlər gömrük cinayətləri strukturunda əsas yerlərə

dən birini tutur.

Gömrük orqanlarının vəzifəli şəxsləri tərəfindən qarşdurma gömrük cinayətlərinin aşkar olunmasına mane olan kifayət qədər əhəmiyyətli amildir. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, gömrük orqanlarının rəhbərləri ilk növbədə fiskal funksiyanın reallaşmasını əsas tuturlar. Hüquq mühafizə fəaliyyəti ikinci planda dayanır, bəzən isə onlar bunun uğurla reallaşmasında maraqlı deyillər. Gömrük rəsmiləşdirilməsi və gömrük nəzarətinin gömrük dəyərinin müəyyən edilməsinə və cərimə sanksiyalarının ölçülünə (onların maksimal ölçüsü minimal ölçüsünü on dəfələrlə ötür) subyektiv yanaşmaya imkan verən işlənməmiş qaydası məhz belə əməkdaşların köməyi ilə gömrük ödənişlərinin ödənilməsindən kənarlaşma üçün əlavə şərait yaradır.

Açılan cinayət işlərinin təhlili göstərir ki, cinayətlərin 40%-dən çoxu gömrük işçilərinin, gömrük orqanlarının keçmiş əməkdaşlarının və xarici iqtisadi fəaliyyətin, o cümlədən təşkil olunmuş cinayətkar qruplarla əlaqəli olan iştirakçılarının əvvəlcədən razılaşdırılmış qrupları tərəfindən törədilir. Onların törətdikləri cinayətlər, bir qayda olaraq, rəsmiləşdirilən yüklərin yanlış bəyan edilməsi ilə əlaqədardır.

Ümumiyyətlə, cinayətkarlığa spesifik amillər də təsir göstərir:

- sərhəd statusunun qeyri-müəyyənliyi, onun müvafiq rejiminin olmaması;
- sərhədyanı bölgələrdə əhalinin aşağı həyat və məşğulluq səviyyəsi, bir çox əvvəllər mövcud olan müəssisələrin bağlanması.

Nəticələr:

1. Gömrük cinayətləri-xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində baş verən ümumi təhlükəli, cəzalandırılan əməllərdir. Onların ümumi qrupa ayrılması mal və nəqliyyat vasitələrinin gömrük sərhədi vasitəsilə aparılması və gətirilmə qaydasını tənzimləyən gömrük işinin spesifikasiyası ilə şərtlənir. Gömrük cinayətlərinin spesifik əlamətləri aşağıdakılardır: yüksək ictimai təhlükəlilik, əsasən mütəşəkkil cinayətkar birliklər tərəfindən törədilmə, gizlilik.

2. Gömrük cinayətkarlığı ilə mübarizə xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində cinayətkarlığın vüsətinə cavab vermir. AR DGK-nın məlumatlarına görə, 2016-cı ildə gömrük orqanları tərəfindən 9016 hüquqpozma faktı aşkar edilmiş, bunlardan 513-ü cinayət xarakterli olmuş və həmin faktlar üzrə tutulmuş qaçaqmalçılıq əşyalarının və digər cinayət predmetlərinin dəyəri 6 milyon 692 min manatdan çox təşkil etmişdir.

3. Gömrük cinayətlərinin açılması və istintaqı prosesinə mənfi təsir göstərən amillərə aşağıdakılar aiddir:

- gömrük cinayətlərinə görə cinayət məsuliyyətini nəzərdə tutan cinayət-hüquqi normaların quruluşunun təkmil olmaması;
- istintaq işlərinin təşkilində çatışmazlıqlar;
- Gömrük xidmətinin istintaq orqanlarının texniki-kriminalist təminatının çatışmazlığı.

ƏDƏBİYYAT

1. Кочубей М.В. Уголовная ответственность за преступления в сфере таможенной деятельности. М.: Инфра-М, 2014, 300 с.
2. Козыркин А.Н. Преступления в сфере таможенного дела // Ответственность за нарушения таможенных правил. М.: Норма, 2016, 434 с.
3. Иванова С.Ю. Уголовно-правовое обеспечение деятельности таможенных органов. М.: Инфра-М, 2015, 670 с.
4. Викторов В.С. Некоторые проблемы совершенствования прокурорского надзора за исполнением законодательства в свободных и оффшорных зонах // Укрепление законности в экономике социальной сферы и административной деятельности средствами прокурорского надзора. Сп-П.: Питер, 2011, 290 с.
5. Azərbaycanı sahibkarlıq rəqəmlərlə -2016. İqtisadiyyat nazirliyinin rəsmi internet saytı
6. Azərbaycanın statistik göstəriciləri-2016. AR DSK
7. DİN-nin 2016-cı ilin yekun təhlili. Mia.gov.az
8. Azərbaycan Respublikası gömrük orqanlarının 2015 - 2016-cı illər ərzində hüquqpozmalara qarşı mübarizə üzrə fəaliyyətinin nəticələri haqqında H E S A B A T

ТАМОЖЕННЫЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ: ОСОБЕННОСТИ И ПРОБЛЕМЫ ВЫЯВЛЕНИЯ

М.Я.ЯДУЛЛА, Н.Н.ГАМИДОВА

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о таможенных преступлениях, которые совершаются на фоне происходящих в стране социально-экономических преобразований, когда на смену тотальному контролю государства пришел механизм государственного регулирования торговых связей азербайджанских участников международного рынка с использованием инструментов и методов, традиционных для стран с рыночной экономикой. Действия организованных преступных сообществ нередко носят интернациональный характер. Новым криминальным явлением организованной преступности, посягающим на интересы государств в сфере информационных технологий и телекоммуникаций, является преступность в так называемом киберпространстве. Развитие кибернетического пространства не только трансформировало способность субъектов международного права заключать большое разнообразие сделок, совершаемых через границы, но и безопасность государств, поскольку появилась возможность дешифрования их криптографических кодов, контролирующих системы ракетного и космического вооружения. К факторам, оказывающим негативное влияние на процесс раскрытия и расследования таможенных преступлений, относятся:

- несовершенство конструкции уголовно-правовых норм, предусматривающих уголовную ответственность за таможенные преступления;
- несовершенство норм уголовно-процессуального законодательства Азербайджанской республики, регламентирующего процесс предварительного расследования вообще и таможенных преступлений в частности.

Ключевые слова: контрабанда, свободные экономические зоны, оффшорные зоны, «теневой бизнес», валютные богатства, таможенная стоимость

CUSTOMS CRIMES: PECULIARITIES AND PROBLEMS OF DETECTION

M.Y.YADULLA, N.N.HAMIDOVA

SUMMARY

The article deals with customs crimes that are committed against the background of socio-economic transformations taking place in the country, when the mechanism of state regulation of trade relations between Azerbaijani participants of the international market replaced by total control of the state, using tools and methods traditional for countries with a market economy. The actions of organized criminal communities are often of an international nature. A new criminal phenomenon of organized crime, encroaching on the interests of states in the field of information technology and telecommunications, is crime in the so-called cyberspace.

The development of cybernetic space not only transformed the ability of subjects of international law to conclude a wide variety of transactions across borders, but also the security of states, since it became possible to decipher their cryptographic codes that control missile and space weapons systems. Factors that have a negative impact on the process of disclosure and investigation of customs offenses are:

- Inadequate design of criminal law provisions providing for criminal liability for customs offenses;
- imperfection of the norms of criminal procedure legislation of the Azerbaijan Republic, regulating the process of preliminary investigation in general and customs crimes in particular.

Key words: smuggling, free economic zones, offshore zones, “shadow business”, currency wealth, customs value

FƏLSƏFƏ

UOT 101.1:316

MƏDƏNİ SOSİALLAŞMA

S.H.ƏLİYEVƏ

Bakı Dövlət Universiteti
sahiba.aliyeva.@list.ru

Məqalədə mədəniyyət-mentalitet yanaşmasında mədəni sosiallaşma prosesində milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanılmasının vacibliyi qeyd olunur. Belə ki, mədəni sosiallaşma mühitinin yaranması, onun formalaşmasına təsir edən amillərin qorunub saxlanılmasının vacibliyi qeyd olunur. Bu baxımdan mövzu olduqca böyük aktuallıq kəsb edir.

Açar sözlər: mədəniyyət, mentalitet, mədəni sosiallaşma, fərd, şəxsiyyət

Son araşdırmalar göstərir ki, şəxsiyyətin mədəni sosiallaşması prosesi, bununla bağlı onun mentalitetində baş verən mühüm dəyişikliklər hazırda tədqiqatçıların diqqət yetirdikləri aktual problemlərindən birinə çevrilmişdir. Ən ümumi şəkildə sosiallaşma fərdin konkret cəmiyyətdə uğurlu fəaliyyəti üçün zəruri olan davranış nümunələrinin, psixoloji mexanizmlərin, sosial norma və dəyərlərin mənimsənilməsi prosesidir [5, 3-21]. Cəmiyyətin sosiomədəni inkişafı baxımından aparıcı 5-fenomenin mühüm formalarından biri mədəni sosiallaşmadır. Mədəni sosiallaşma fərdin öz təcrübəsində sosial təcrübəni, sosial əlaqələr və münasibətlər sistemini mənimsəməsi və fəal təkrar istehsal etməsi prosesidir. Bu, cəmiyyət və sosiomədəni həyatın labüd elementi, mədəniyyət subyektinin təşəkkülü və inkişafının universal faktorudur [3, 5].

Sosiallaşma prosesində insanın cəmiyyətdə normal həyat fəaliyyəti, öz sosial əhatəsilə düzgün qarşılıqlı münasibətlər qurması üçün lazım olan, ictimai mənada bəyənilən və dəyərləndirilən keyfiyyətlər, dəyərlər, əqidə formalaşır. Sosiomədəni sosiallaşma iki ziddiyyətli meylin vəhdətidir: unifikasiya və fərdiləşmə. Fərd bir qayda olaraq, həmin prosesdə hamının rəhbər tutduğu ünsiyyət və fəaliyyət vasitələrinə yiyələnməyə çalışır. Bu zaman fərd unifikasiya prinsiplərinə yiyələnir, yəni başqaları kimi olmaq istəyir. Digər tərəfdən isə o, kütləvi şüur stereotiplərinə və mental xüsusiyyətlərinə yiyələnmərkən fərdliliyini də itirmək istəmir, başqa sözlə, şüurlu olaraq özünün orijinallığına təminat verən və onu qoruyan "mən"ini saxlamaq istəyir. Bu prosesdə mentalitetin özü ziddiyyətli formada təzahur etsə də, fərdin bütövlüyünün qorunmasında

məhz nisbi sabitliyini saxlayan mühüm sosiomədəni mexanizm kimi çıxış edir. Bunu qeyd etmək vacibdir ki, konkret cəmiyyətin tarixən təşəkkül tapmış sosial norma və dəyərləri məcmu şəkildə şəxsiyyətin sosiallaşmasında sosiomədəni faktor rolunu oynayır. Sosioloq V.V.Moskalenko hesab edir ki, "sosiallaşma" anlayışının özündə həmin prosesin məzmunu da ehtiva olunubdur. Belə ki, bir tərəfdən, cəmiyyətdə sosial-tarixi təcrübənin, bilik formasında sosiomədəni informasiyanın, davranış qaydaları və normalarının, dəyər yönümlərinin və predmetləşmiş mədəniyyətin ötürülməsi, digər tərəfdən isə onların fərd tərəfindən mənimsənilməsi, təcrübənin ötürülməsi həm şəxsiyyətə məqsədyönlü təsir kimi, həm də onun formalaşma kortəbii, pərakəndə proses kimi həyata keçirilə bilər [5,18-19]. Bizə elə gəlir ki, sosiallaşmanın fəaliyyət kontekstindən nəzərdən keçirilməsi daha məhsuldar yanaşmadır. Belə olduqda sosiallaşma ikitərəfli proses kimi nəzərdən keçirilir. Bu proses özündə, bir tərəfdən, fərdin sosial təcrübəni sosial mühitə, sosial əlaqələr sisteminə daxil olmaq yolu ilə mənimsəməsini, digər tərəfdən isə tədqiqatlarda çox vaxt kifayət qədər toxunulmayan fərd tərəfindən onun sosial mühitə fəal qoşulması hesabına sosial əlaqələr sisteminin fəal təkrar istehsalı prosesini ehtiva edir [1, 241].

Sosiallaşmanın mexanizmlərindən biri insanın real həyat şəraiti ilə uzlaşan idealıdır. Əks halda sosiallaşma mifə çevrilə bilər. Əgər sosiallaşma geniş mənada götürülsə, bunu şəxsiyyətin əvvəlki nəsillərin təcrübəsinə yiyələnməsi vasitəsilə cəmiyyətin rəngarəng proseslərinə cəlb olunması kimi qəbul etsək, deməli, söhbət mədəniyyətdə öz rolları ilə çıxış edə biləcək şəxsiyyətdən getməlidir. Fəaliyyətin motivləşməsini gücləndirən emosional vəziyyətlərdə şəxsiyyət təsir obyektindən fəaliyyət subyektinə çevrilir. Məlumdur ki, insan fiziki əhatədən daha çox onun identifikasiyasını müəyyənləşdirən biliklər, dəyərlər, norma və qaydalar sistemi formalaşdırır. Mentalitetin yeni cizgilər kəsb etməsini istiqamətləndirən bu prosesdə nüfuz sahibinin də mühüm rolu vardır. Biz hesab edirik ki, həyat faktı da sosiallaşma amili kimi bütün hallarda nəzərə alınmalıdır. Məlumdur ki, hər bir cəmiyyət şəxsiyyətin maraqlarına xələl gətirməmək şərti ilə müəyyən davramış modeli işləyib hazırlamaq üçün məqsədyönlü təsir vasitələrindən istifadə edir. Bu çox mühüm həyat faktıdır. Bu işdə, hər şeydən əvvəl, mədəniyyət və nüfuz sahibi müstəsna rol oynayır. Mədəniyyətdə sosiallaşma və sosiallaşma mədəniyyəti - heç də ritorika xatirinə deyilən anlayışlar deyil. Buna aydınlıq gətirmək üçün bir məsələyə toxunmaq. İstəyimizdən asılı olmayaraq, şəxsiyyət anlayışı bütün həyat anlarında qiymətləndirici xarakter daşıyır, insanı şəxsiyyət kimi tanıyan, yaxud qəbul etməyən onun ətrafı, qrup və cəmiyyətdir. Bu tanıma öz ideya və maraqlarına, müəyyən norma və qaydalara sadıq olan şəxsiyyət üçün sanki bir mükafatdır. Lakin bununla belə hər bir yanaşma nisbidir.

Məlumdur ki, fəlsəfənin mənəvi-psixoloji qaynaqlarından biri mifologiya, mifoloji şüurdur, yəni özündə ilkin mifoloji mentalitetin daşıyıcısı olan fenomenlərdir, ilkin psixoloji sosiallaşmanı təmin edən amillərdir. Həm Şərqdə, həm də Qərbdə əxlaqi normalar birmənalı şəkildə şərh olunmamışdır, başqa

sözlə, nisbilik prinsipi bir çox nəsillərin mədəni irsdə yaratdığı stereotiplərin, mentallıq elementlərinin izahında da mühüm yer tutmuşdur. Həmin stereotiplər həyat formaları olmasa da, başqa sözlə, qanunun zorakılığı ilə qəbul etdirilsə də, sosiallaşmanın ilkin mərhələsində öz nüfuzunu saxlaya bilmişdir. Yalnız sosiallaşmanın sonrakı mərhələlərində həmin stereotiplər öz yerini daha elmi məzmun kəsb edən dəyərlərə vermişdir. Bu proseslərdə adaptasiya qabiliyyəti mühüm rol oynamışdır və təsadüfi deyildir ki, bəzi müəlliflər sosiallaşmada mədəniyyətin adaptasiya potensialını xüsusi fərqləndirirlər [2,16]. Sosial psixologiyada adaptasiya orqanizmin xarici mühitin qeyri-qənaətbəxş təsirinə uyğunlaşmanı nəzərdə tutur. Sosioloqlar isə bu fenomeni şəxsiyyətin sosiallaşmasının birinci fazası kimi qiymətləndirir, onu əsasən insan tərəfindən təcrübənin mənimsəməsi ilə bağlayırlar. Daha geniş şəkildə, adaptasiya təkcə orqanizmin uyğunlaşması deyil, həmçinin şəxsiyyətə tətbiqən sosial adaptasiya kimi, yəni insan təcrübəsinin fəal mənimsənilməsi və müxtəlif sosial vasitələrlə dəyişən mühitə uyğunlaşma prosesidir [4, 160-167; 228].

Sosial-psixologiyada adaptasiya fərdin yeni sosial mühitin şəraitinə uyğunlaşması prosesi və bu prosesin nəticəsi kimi təqdim edilir [6, 2]. Belə ki, o, yeni şəraitdə çevik hazırlanmış axtarış fəallığı kimi fərdin hazır forma çərçivəsinin həddlərindən çıxmaq üçün geniş yayılır.

Mədəni adaptasiya deyərkən insan birliklərinin, sosial qrupların və ayrıca fərdlərin şüur və davranış stereotipləri, sosial təşkilin və tənzimlənmənin, norma və dəyərlərin, həyat tərzinin və dünya mənzərəsinin elementlərini həyati təmin etmə vasitələrilə fəaliyyət istiqamətlərinin və texnologiyalarının, həmçinin onun məhsullarının sosial təcrübəsinin kommunikasiyalaşdırma və ötürülməsi vasitəsilə dəyişən təbii-coğrafi və tarixi həyat şəraitinə uyğunlaşmaları başa düşülür. Mədəni adaptasiya bütövlükdə kulturgenezin, mədəniyyətin tarixən dəyişməsinin, innovasiyaların və cəmiyyətin digər sosiomədəni transformasiyalarının, həmçinin ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin şüur və davranışı cəhətlərinin dəyişməsinin faktorlarından biridir. Prosesi fərdi səviyyədə götürsək, deyə bilərik ki, bu növ adaptasiya, hər şeydən əvvəl, fərdin özü üçün yeni olan sosial, yaxud milli mühitə uyğunlaşması, yaxud onun sosial-siyasi şəraitinin radikal surətdə dəyişilməsi ilə bağlıdır. Mədəni adaptasiyanın özünəməxsus təzahür formaları vardır. O, bir qayda olaraq, akkulturasıya mərhələsindən başlayır.

Sosiomədəni problemlərin tədqiqi göstərir ki, müxtəlif cəmiyyətlərdə şəxsiyyətin keyfiyyətləri müxtəlif cür qiymətləndirilir. Konkret cəmiyyətdə şəxsiyyətin keyfiyyətlərinin formalaşması və inkişafı, bir qayda olaraq, tərbiyə yolu ilə baş verir, yəni ləyaqətli davranış norma və qaydalarının məqsədyönlü şəkildə yaşlı nəsildən gənc nəslə ötürülməsi yolu ilə həyata keçirilir. Hər bir mədəniyyətdə tarixən qəbul edilmiş normalar özünəməxsus şəkildə təlim edilir, tərbiyə mexanizmləri olur.

Sosiallaşmadan fərqli olaraq inkulturasıya anlayışı insanın bir konkret mədəniyyətin norma və ənənələri çərçivəsində tərbiyə olunmasını nəzərdə tutur. Bu, insanla onun mədəniyyətinin, mental xüsusiyyətlərinin qarşılıqlı mübadilə

ləsi prosesində baş verir. Bu zaman, bir tərəfdən mədəniyyət insanın şəxsiyyətinin əsas cəhətlərini müəyyən edir, digər tərəfdən isə insan özü öz mədəniyyətinə təsir göstərir. İnkulturasiya özündə insanın başlıca vərdişlərini, məsələn, başqa insanlarla ünsiyyət tiplərini, öz davranışı və emosiyaları üzərində nəzarət formalarını, əsas tələbatların ödənilməsi vasitələrini, ətraf mühitin müxtəlif təzahürlərinə qiymətləndirici münasibətini ehtiva edir. İnkulturasiyanın nəticəsi kimi insanın həmin mədəniyyətin başqa üzvləri ilə emosional və davranış oxşarlığı, onun başqa mədəniyyətlərin təmsilçilərindən fərqli çıxışı nəzərdə tutulur. Öz xarakterinə görə inkulturasiya prosesi sosiallaşmadan daha mürəkkəbdir. Məsələn burasındadır ki, həyatın sosial qanunlarının mənimsənilməsi mədəni normaların, dəyərlərin, ənənələrin və adətlərin mənimsənilməsindən daha tez baş verir. Fərdi səviyyədə inkulturasiya prosesi insanın bir mədəniyyətdə özünə bənzər insanları, qohumları, dostları, tanışları, yaxud tanımadıqları ilə gündəlik ünsiyyətdə ifadəsini tapır.

Praktiki olaraq bütün tədqiqatçılar belə fikirdədirlər ki, sosiallaşma daha universal fenomendir, inkulturasiya isə mədəniyyətdə spesifik anlayışdır. Şübhəsiz ki, inkulturasiya və sosiallaşma kateqoriyaları qırılmaz şəkildə əlaqədədirlər, birgə proses kimi çıxış edirlər. Hər bir insan özünün fərdi inkişafında həmin mədəniyyət üçün spesifik sossiallaşma və ümumi inkulturasiya halını keçirir. Bu mənada, şübhəsiz ki, inkulturasiyasız və sosiallaşmasız insan cəmiyyət üzvü kimi mövcud ola bilməz və ümumiyyətlə, bu prosesdən kənar qalmaq mümkündür.

Bu kontekstdə inkulturasiyanın birinci və ikinci mərhələlərinin xarakteristikalarını nəzərdən keçirmək problemin ümumi şərhinə bir qədər də aydınlıq gətirə bilər.

Hər bir insan həyatı boyu həyat tsikli adlanan müəyyən mərhələləri yaşamaqlı olur. Hər bir həyat tsiklində inkulturasiya prosesi öz nəticələri və nailiyyətləri ilə səciyyələnir. Bu nailiyyətlərdən asılı olaraq, adətən, inkulturasiyanın iki əsas mərhələsini-ilkini, uşaqlıq, gənclik mərhələsini və yaşlı, mərhələsini fərqləndirirlər.

Birinci mərhələdə uşaqlar öz mədəniyyətlərinin ən mühüm elementlərini, onun əlifbasını öyrənir, normal sosiomədəni həyat üçün vacib olan vərdişləri mənimsəyirlər. Onların həyatında inkulturasiya prosesləri bu mərhələdə əsasən məqsədyönlü tərbiyə və qismən də öz təcrübəsi əsasında reallaşır. Yaşlılar cəza və mükafatlandırma sistemləri tətbiq etməklə onun seçim, yaxud qiymətləndirmə meyarlarını məhdudlaşdırırlar. Üstəlik də uşaqlar davranış norma və qaydalarını şüurlu qiymətləndirməyə qabil deyillər, onlar bu fenomenləri tənqidi mənimsəyə bilmirlər. Ona görə də onlar yaşadıkları dünyanın qaydalarını yerinə yetirməlidirlər. Hər bir mədəniyyətdə uşağın sosiallaşma qabiliyyətini artırmaq üçün müəyyən oyun mühiti yaradılmalıdır. Məsələn, fiziki oyunlar uşaqda fiziki aktivliyi inkişaf etdirir, strateji oyun qaydaları istənilən qabiliyyətin mümkün nəticələrini proqramlaşdırmaq və bu nəticələrin ehtimallığını qiymətləndirmək bacarığını formalaşdırır, uşağı təsadüfi proseslərlə, uğurlarla,

nəzarət olunmayan şəraitdə, riskli oyun qaydaları ilə tanış edən oyunlar və rol oyunları gedişində uşaq gələcəkdə yerinə yetirməli olduğu funksiyaları tədricən mənimsəyir. Bu cür oyunlarda onun intellekt, fantaziya, təxəyyül, təlim qabiliyyəti kimi şəxsiyyətə vacib xasiyyətləri inkişaf etdirilir.

Məhz bu mərhələdə, yəni ilkin inkulturasiya mərhələsində mənimsənilən keyfiyyətlər mədəniyyətin sabitliyinin qorunmasına kömək edir, çünki burada başlıca məsələ artıq əldə edilmiş nümunələrin təkrarlanmasına, mədəniyyətə təsadüfi və yeni elementlərin nüfuz etməsinə nəzarət həyata keçirilir. Aydın ki, mədəni ənənənin saxlanılmasında inkulturasiyanın ikinci mərhələsi yaşlıların fəaliyyəti ilə bağlıdır, çünki insanın mədəniyyətə daxil olması onun təkmilləşməsinə nail olmaqla başa çatır.

Yaşlı adamlarla bağlı inkulturasiya fraqmentar xarakter daşıyır və yalnız mədəniyyətin son vaxtlar yaranmış ayrı-ayrı elementlərinə aiddir. Adətən bu, insanın həyatını xeyli dəyişən kəşflər və innovasiyalar, yaxud başqa mədəniyyətlərdən əxz edilmiş ideyalardan ibarətdir. İnkulturasiyanın ikinci mərhələsinin fərqli xüsusiyyətləri insanın mövcud cəmiyyətdə müəyyən edilmiş sosiomədəni ətrafının müstəqil mənimsəmək qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsidir. İnsan öz həyatı üçün əhəmiyyət kəsb edən bilikləri və vərdisləri kombinasiya etmək imkanı əldə edir, onun özü və başqaları üçün əhəmiyyət kəsb edən qərarlar qəbul etmək qabiliyyəti genişlənir. O, mühüm sosiomədəni dəyişikliklərə gətirib çıxara bilən fəaliyyətdə iştirak etmək hüququ qazanır. Başqa sözlə, fərd mədəniyyətin ona təqdim etdiklərindən istədiyini seçə bilər, yaxud da istəmədiyindən imtina edə bilər. O, diskussiyaya və yaradıcılığa qoşulmaq imkanını reallaşdırmağa bilər. Bu dövrdə peşə hazırlığına xüsusi diqqət yetirilir. Bu da faktır ki, gənc nəsillər məhz bu mərhələdə yaşlıların həyat təcrübəsinin rəasional elementlərini mənimsəmək imkanı əldə edir.

Bunu da qeyd etmək ki, bütün hallarda mədəni sosiallaşmanın pozitiv mahiyyəti bir şəxsiyyətin təşəbbüskar, yaradıcı fəaliyyət subyektinə çevrilməsidir, mentalitetə yeni keyfiyyətlər gətirməkdir. İnsan ünsiyyətinin müsbət təcrübəsinə yeindən inanan və onu başlıca davranış modeli sayan bəzi fərdlər hesab edirlər ki, müxtəlif ölkələrin və xalqların nümayəndələri arasında bilavasitə əlaqələrin yaradılması öz-özünə, az qala avtomatik olaraq etimad yaradacaqdır. Halbuki yeni mədəni mühitə alışmaq sosial-psixoloji və sosiomədəni baxımdan o qədər də asan iş deyildir. Bütün hallarda yerli sakinlərlə ünsiyyətə girərkən başqa xalqın nümayəndəsi istər-istəməz məhz sosiomədəni və mental çətinliklərlə üzləşirlər, onlar yerli əhalinin davranış modellərinə necə alışacaqlarını özləri üçün müəyyənləşdirə bilmirlər. Təbii ki, neqativ stereotipləri, xüsusilə yad mədəni mühitdə miqrantların düşüncə mentalitetinin xüsusiyyətlərini dağıtmaq çox çətin məsələdir.

Beləliklə, mədəniyyət, mədəniyyətdə yaşamaq, mental xüsusiyyətləri mənimsəmək insanın mahiyyətli qüvvələrini, onun bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirir, ictimai rəyə və ölkənin qanunlarına müəyyən sosiomədəni istiqamət verir, onu idarəetmə normalarına hörmət və mentalitetdə yeni vərdislər formalaşdırır.

Təqdim olunan mövzu "mədəniyyət - mentalitet" kontekstində mühüm məsələ olduğu üçün bəzi məqamlara da toxunmaq istərdim. Təhsil mədəni sosiallaşmanın texnoloji mexanizmidir, çünki onun başlıca funksiyası dinamik inkişaf edən cəmiyyətin tələblərinə adekvat cavab verən gənc nəsli yetişdirməkdir. Azərbaycanın təhsil məkanı üçün cəmiyyətin "mədəni nüvəsini" qorumaq, deməli, mədəniyyətin "milli genini" mühafizə etmək səciyyəvi cəhətdir. Bu gün gənclərimizin həyat strategiyasında təhsil mühüm sosial faktor kimi çıxış edir. Bizə elə gəlir ki, Azərbaycan cəmiyyəti artıq belə bir vəziyyəti etiraf etməlidir ki, ənənəvi sosiallaşma institutları cəmiyyətin intellektual səviyyəsini artırmaq baxımından yetərli imkanlar nümayiş etdirə bilmirlər. Hazırda gənclərin sosiomədəni inkişafını dəstəkləmək istiqamətində işləri daha da fəallaşdırmaq, təhsil sahəsində islahatların həyata keçirilməsi yolundakı mövcud maneələri tezliklə aradan qaldırmaq lazımdır.

Cəmiyyətin və elmin müasir inkişaf mərhələsində şəxsiyyətin sosiallaşması prosesinin bir bütövlük kimi öyrənilməsinə, sosiallaşmanın həqiqi mahiyyətinin dolğun dərki üçün müxtəlif metodoloji yanaşmaların sintezindən ibarət plüralistik metodologiyadan istifadəyə üstünlük verilməlidir.

Azərbaycan gənclərinin mədəni sosiallaşması və onların mentalitetinin yeni müstəvidə formalaşması avropasentirizmlə milli dünyagörüşün, xüsusilə azərbaycanlılıq ideologiyasının paralel təsiri şəraitində təzahür edir. Azərbaycanda tarixi inkişafı və müasir sosial reallıqları nəzərə almaqla üç əsas mədəni sosiallaşma modeli təşəkkül tapmışlar: ənənəvi, modelləşmə və modernləşmə. Bunların hər birinin özünəməxsus xarakteristikaları vardır.

Müasir mədəni sosiallaşma prosesində insanların əsas özünütəşkil mexanizmləri bunlardır: ənənəvi (ailə və mikrososial ətraf vasitəsilə), institutsional (təhsil və digər institutlar vasitəsilə), stilləşdirmə (submədəniyyətlər vasitəsilə), şəxsiyyətlərarası (nüfuzlu şəxslər vasitəsilə), refleksiv (fərdi yaşantı və dərk etmə). Cəmiyyət üzvlərinin özünü təşkilatlandırması sosiomədəni qarşılıqlı təsirin nəticəsi kimi yeni-yeni təşəbbüslərlə müşayiət olunur. Bu gün gənclərin mədəniyyəti müxtəlif formalar vasitəsilə özünü təşkilatlandırma imkanlarını artırır, həqiqətən də cəlbədicə sosial hadisə kimi gənclərin həm dövlət, həm də qeyri-dövlət təşkilatlarında iştirakı genişlənir.

Bu baxımdan gənclərin mədəniyyətdə fəal sosiallaşması, eləcə də onların men-talitetində sağlam elementlərin daha əsaslı yer tutması göstərir ki, dövlətin gənclər si-yasətinin prioritetləri ciddi elmi əsaslara istinad edir. Gənclər məkanı-mədəni özünüifadə etmə və özünütəsdıq sahəsidir. Bu, çox həssas bir sosiomədəni məkandır. Ona görə də ictimai elmlər, xüsusilə sosial fəlsəfə gənclər probleminin araşdırılmasına, cəmiyyət üzvlərinin mədəni sosiallaşma modellərinin işlənilib hazırlanmasına diqqəti daha da artırmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Андреева Г.М. Социальная психология. М.: Аспект-Пресс, 2004, 366 с.
2. Круглова Л.К. Дефицит культур: утипреодоления. Л.: Знание, 1990, 160 с.

3. Культурология. Большой толковый словарь. М.: ВЕГЕ, АКТ, 2004, 380 с.
4. Михайлова Л.И. Социология культуры. М.: 1999, 232 с.
5. Москаленко В.В. Социализация личности (философский аспект). Киев: «Одиссей» Више школа, 1986, 158 с.
6. Российская ментальность. Материалы «Круглого стола» // «Вопросы философии». М., 1990.

КУЛЬТУРНАЯ СОЦИАЛИЗАЦИЯ

С.Г.АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье дается разъяснение формирования в системе социализации менталитета и культуры. Так что, отличается создание культурной среды социализации, подчеркивается важность сохранения факторов, влияющих на ее формирование. В связи с этим, тема очень актуальна.

Ключевые слова: культура, менталитет, культурная социализация, индивидуальность, личность

CULTURAL SOCIALIZATION

S.H.ALIYEVA

SUMMARY

The article notes the importance of preserving national and moral values in the process of cultural socialization, that is, the importance of the establishment of the atmosphere of cultural socialization, and protection of the factors affectig its formation. In this regard, the subject is rather topical.

Key words: culture, mentality, cultural socialization, individual, identity

УОТ 37 (094)

**ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ СИСТЕМА АНГЛИЙСКОГО
ПРОСВЕТИТЕЛЯ ДЖОНА ЛОККА И СОВРЕМЕННОСТЬ****С.Р.ГАДЖИЕВА****АГПУ*****hajievasabina@gmail.com***

В статье описывается жизненный путь выдающегося британского мыслителя, педагога и философа Джона Локка, отражаются его взгляды на педагогические системы воспитания и образовательный процесс, в целом. Джон Локк внес значительный вклад в науку о воспитании: его ценные идеи и практические советы не только сохранили свое значение, но и приобрели особую актуальность сегодня.

Прогрессивный опыт прошлого отвечает задачам настоящего времени. Активный процесс гуманизации образования в современных условиях базируется на лучших достижениях педагогов прошлого. Труды Локка пронизаны идеями гуманизма, заботой о воспитании, образовании и формировании личности.

Итак, с уверенностью можно отметить, что Джон Локк оставил глубокий след в мировой педагогике и дал ей огромный толчок в развитии.

Ключевые слова: Джон Локк, просветитель, философ, джентльмен, современность, педагогическая система.

В XVII веке Англия пережила буржуазную революцию. Эта была революция, возвестившая наступление нового времени, времени господства буржуазии. Ее характерной особенностью было выступление буржуазии в союзе с обуржуазившейся частью дворянства. Джон Локк был представителем новой буржуазии во всех его проявлениях.

Джон Локк родился 29 августа 1632 г. в городке Рингтон, близ Бристоля (юго-запад Англии, графство Соммерсет), в семье судейского чиновника. Отец Локка был привержен пуританизму и потому будущий философ рос в пуританской семье, оппозиционно настроенной к королю. Его отец был правоведам и исполнял секретарские обязанности у мировых судей своего графства. В 1642 году он на стороне парламента боролся против короля Карла I.

Среднее образование Локк получил в старинной Вестминстерской монастырской школе. В школе господствовала схоластическая система обучения. Локк не вынес из неё ничего, кроме знания древних языков.

В 1665 году, окончив школу, Локк на казённый счёт как лучший

ученик поступил в Оксфордский университет, где изучал математику, родной и иностранные языки, а также философию.

В студенческие годы Локк увлекался с трудами крупнейших ученых, как Декарт, Бэкон, Ньютон. Он также увлекался естественными науками и занимался медициной. По окончании университета Локк был оставлен в нем, как преподаватель греческого языка и литературы. Локк стал углубленно изучать науки о природе – сначала химию, метеорологию, а затем и медицину. [4, 41-43]

Медицинские знания Локка были столь глубокими, что он успешно практиковал как врач. В эти же годы живой интерес молодого философа и ученого вызвала политика. Поэтому первые его теоретические работы были посвящены политическим проблемам, в особенности связанным с религией, вероисповеданием и церковью.

Локк был устремлен к научно – исследовательской деятельности, но неблагоприятные отношения с официальной университетской средой не позволили ему сделать науку и философию своим главным занятием. Молодому ученому и философу приходилось думать о выборе иных жизненных путей.

Локк насторожено присматривался к революционной борьбе, развертывавшейся в стране, не симпатизировал тем, кто выдвигался из простонародья. В 1667 году Локк познакомился с известным либеральным политическим деятелем лордом Шефтсбери и стал домашним врачом и воспитателем его внука. Локк успешно работал как семейный врач. Сотрудничество Локка с известным тогда английским врачом Т.Сиднэмом вылилось в написание в 1668 году совместного трактата «О медицинском искусстве», благодаря которому Локк был избран членом Лондонского королевского общества. Вскоре Локк становится ближайшим советником Шефтсбери.

Шефтсбери выступал против короля на стороне буржуазии. Его, а вместе с ним и Локка подвергли опале, и они вынуждены были эмигрировать в Голландию. Со второй половины 70-х годов до 1689 г. Локк находится в вынужденной эмиграции, во Франции.

В 1688-1689 годах был положен конец монархии Стюартов, а заодно и скитаниям Локка. Локк, участвовавший в подготовке переворота 1688 года, возвращается на родину. Наряду с правительственной службой он ведет широкую научную и литературную деятельность.

Философское осмысление общества, политики, религии, познания на несколько лет стали главным делом его жизни. Ещё в бытность Локка, в Голландии было напечатано «Письмо о веротерпимости». В 1689 г. произведение было опубликовано по-английски на родине Локка.

1690 год был весьма плодотворным для философа и ученого Джона Локка: в Англии вышли его труды «Опыт о человеческом разуме» и «Два трактата о правлении».

В 1691 году Локк поселился в Эссексе, в имении лорда и леди Мэшем. «Мысли о воспитании» – трактат Джона Локка написанный им в 1693 году. На протяжении более чем столетия был наиболее значительной английской работой, посвящённой философским проблемам образования. В XVIII веке книга была переведена практически на все европейские языки и оказала влияние на большинство авторов, писавших об образовании. [6, 238]

В 1694 году было опубликовано второе издание философского произведения Джона Локка, результат его 16-летнего труда «Опыт о человеческом разуме». При жизни философа появились еще третье и четвертое издания этого поистине великого философского произведения конца XVII в. [7, 726]

В 1695 году появилась его работа «Разумность христианства». В «Посланиях о веротерпимости» и «Разумности христианства» он отстаивает идею отделения церкви от государства. В поход против Локка выступили и церковники, и многие Оксфордские преподаватели.

Со второй половины 90-х годов Локка снова привлекают на государственную службу. В 1696 г. он занимал должность комиссара по делам торговли и колоний. Он способствовал учреждению Английского банка и ряда частных компаний. Однако в конце века здоровье Локка ухудшилось и потому он был вынужден удалиться от политики, теперь уже окончательно. В 1704 г., в имении леди Мэшем, Локк начал писать Четвертое письмо о веротерпимости. Окончить работу ему помешала смерть.

Джон Локк умер 28 октября 1704 году и был погребен на кладбище приходской церкви местечка Отс в Эссексе.

В своих трудах Локк стремился обосновать смену королевской власти и новое государственное устройство в Англии. Он отстаивал договорную теорию происхождения государства и теорию «естественного права», доказывал, что люди сначала жили в естественном состоянии и были свободны и равны.

Свои естественные права люди добровольно передали правителям для того, чтобы они защищали их жизнь, свободу и имущество. Отсюда следовало, что носителем верховной власти является народ, который может взять обратно власть, переданную им когда-то монарху, если тот не выполняет своих обязанностей.

Джон Локк рассматривает одну из важнейших проблем философии – сенсуализм, имеющую прямое отношение к педагогике. В своем труде «Опыт о человеческом разуме» он выступает против концепции врожденности идей, которую провозглашали и пропагандировали церковь и философы – метафизики. Локк утверждая что в душе человека нет врожденных идей, доказывает, что знания, идеи, принципы он приобретает благодаря взаимодействию с предметами и людьми: – средой [8, 56-62] .

Большой заслугой Локка как философа была разработка идеи опытного происхождения человеческого знания. Знания, полученные человеком, не являются простым отражением окружающего мира. Знания вырастают из осмысления опыта, опыт является источником познания. Отказ от традиционной точки зрения на врожденность человеческих идей и представлений позволили Локку разработать интересную педагогическую систему, оказавшую большое влияние на дальнейшее развитие буржуазной педагогики [2, 34].

В основном философском труде «Опыт о человеческом разуме» Локк стремился доказать, что в сознании человека нет «врожденных идей» и представлений, душа ребенка есть чистый лист бумаги, на котором можно написать все, что угодно, воск, из чего можно вылепить все. Эти утверждения Локка выражают новый в его эпоху взгляд на человека и его воспитание.

Старая схоластическая система образования не выдерживала испытание временем. Требовался «новый» человек. Идеалом новой эпохи становился предприниматель, делец, человек действия. Соответственно и педагогическая система должна была измениться, превратиться из схоластической в практикоориентированную, дающую знания необходимые для жизни. Подобную систему и попытался разработать Локк.

В условиях нового времени огромное значение приобретает опыт. По Локку, знания и идеи получаются из опыта, который, в свою очередь, происходит из ощущений. Отсюда следует, что человек с самого раннего возраста должен быть чем-то заинтересован, занят какой-либо деятельностью.

На тот период времени, подход Джона Локка, являлся наиболее верным, так как старая система образования была перегружена схоластическими дисциплинами.

В «Опыте о человеческом разуме» Локк так определяет добро и зло. Добро – это то, что может причинить или увеличить удовольствие, уменьшить страдание и уберечь от зла. А зло – то, что может причинить или увеличить страдания, уменьшить удовольствие, лишить блага. «Счастье или несчастье человека является делом его собственных рук» и происходит от того, чего он предпочитает придерживаться в жизни – добра или зла. Эти положения были направлены против феодальной религиозной этики. В то же время Локк не отрицал наличия бога как творца и создателя всех вещей и считал, что следует рано запечатлеть в душе ребенка прочные понятия о нем. Локк придавал значение религиозному воспитанию, считал, что главное – не приучать детей к обрядам, а вызывать любовь и почтение к богу как высшему существу. В душе ребенка следует закрепить понятие о Боге, делающим добро всем, кто Его любит и почитает.

Критика Локком врожденных идей сыграла положительную роль в борьбе материализма с идеализмом. На эту критику опирались материа-

листы XVIII века.

По мнению Локка воспитание способно сформировать особую «породу» людей – джентльменов. Свои педагогические взгляды он изложил в основном педагогическом труде – «Мысли о воспитании» (1693).

Задачей воспитания он считал воспитание джентльмена, а не простого человека – джентльмена, умеющего «вести свои дела толково и предусмотрительно». Это – дворянин по происхождению, отличающийся «утонченностью в обращении», в то же время должен обладать качествами буржуазного дельца, предприимчивого человека.

Следующим аспектом педагогической системы Локка является то, что юноша должен получать образование дома, быть с самого раннего детства под присмотром одного единственного воспитателя. Он должен получить физическое, нравственное и умственное воспитание, но не в школе, ибо школа по мнению Локка, – это учреждение, где собрана «пестрая толпа дурно воспитанных порочных мальчиков всякого состояния» [5, 163-172].

Локк, исходя из практики аристократических семейств, рекомендовал поручить все дело воспитания джентльмена хорошо подготовленному воспитателю. Если воспитание проводилось дома и осуществлялось лишь одним учителем, то, следовательно, и требования, предъявляемые к преподавателю были достаточно высоки.

Воспитатель должен обладать широкими и глубокими знаниями в самых разных областях, кроме того, он *должен* быть другом ребёнка и искренне его любить. Следовательно, воспитатель должен также быть тонким психологом и уметь выявлять и развивать способности и склонности ребенка.

Огромное значение Локк придавал физическому воспитанию. «Здоровье необходимо нам для наших дел и нашего благополучия», – говорил он и предлагал тщательно разработанную, стоящую на уровне науки того времени систему. «Здоровый дух в здоровом теле – вот краткое, но полное описание счастливого состояния в этом мире». Тот, у которого нездоровое и слабое тело, никогда не может быть счастлив. Необходимо поэтому с раннего детства закалить тело ребенка, добиться того, чтобы он легко переносил усталость, невзгоды, перемены. Локк подробно обосновал значение строгого режима в жизни ребенка, давая советы об одежде, пище и т.д. Физическое здоровье поддерживается упражнениями в соблюдении режима жизни, благодаря спортивным занятиям и прогулкам. Хорошо поставленное физическое воспитание способствует выработке мужества и настойчивости [1, 68-85].

Настоящий джентльмен – это тот, кто умеет достичь собственного счастья, но в то же время не препятствует в этом другим джентльменам. Люди должны быть «мудрыми» и не только добиваться того, что им хочется, но и учитывать реальные возможности. Поэтому поведение чело-

века должно быть разумно, он должен уметь руководить своими страстями, быть дисциплинированным. Выработка характера, развитие воли, нравственное дисциплинирование – важнейшие задачи воспитания. Нельзя удовлетворять все желания ребенка, но нельзя и отказывать ему в естественных, «законных» требованиях. *Локк выступает с отрицанием* врожденных нравственных принципов. По его мнению, нравственные принципы возникают в результате опыта и воспитания, основным их критерием является полезность. Главным принципом нравственности является добродетель. Поэтому нравственный человек добродетелен, а добродетельный человек счастлив.

Следующий аспект педагогической системы Локка – это дисциплина. Локк придавал ей большое значение. С раннего возраста молодого человека следует приучать к дисциплине, так как с возрастом маленькие пороки вырастают в большие, а затем родители жалуются, что вода, источник которой они сами отравили, имеет горький вкус. Кто ставит своей целью всегда управлять своими детьми, тот должен начинать это, пока те ещё очень малы, и следить за тем, чтобы они полностью подчинялись воле своих родителей.

Направлять поведение ребенка помогут в первое время «страх и уважение», а в более поздние годы воспитатель сможет влиять на поступки воспитанника благодаря любви и дружбе с ним.

Главными воспитательными средствами всегда будут являться не рассуждения, а пример, среда, окружение ребенка. Какие бы наставления ни давали ребенку и какими бы мудрыми уроками благовоспитанности ни пичкали его ежедневно, наибольшее влияние на его поведение будет оказывать компания, в которой он находится, и образ действий тех, кто ходит за ним. Особенно важно воспитание устойчивых положительных привычек у детей.

Воспитание привычек должно начинаться с самого раннего возраста. Нельзя добиться положительных результатов грубостью, насилием, необходимый результат дадут ласковые слова, кроткое, как бы случайное внушение, сделанное в форме напоминания о том, что дети забыли. Нельзя прививать несколько привычек одновременно. Задача воспитателя заключается в том, чтобы закрепить сначала одну привычку, а затем уже перейти к воспитанию другой.

Для правильного направления всего воспитательного процесса следует внимательно изучать индивидуальные особенности ребенка, надо наблюдать за ребенком, когда он ничего не подозревает, надо замечать различные качества ребенка,

Локк выступал противником телесных наказаний, считая, что «рабская дисциплина создает и рабский характер». Но в случаях упорства и открытого неповиновения он допускал телесные наказания.

Содержание обучения джентльмена, по Локку, значительно шире,

чем это было принято в то время. Джентльмена надо обучать чтению, письму, рисованию, родному языку, французскому языку, латинскому языку (латынь – не для всех; для тех, кто будет заниматься торговыми делами, сельским хозяйством, этот язык не нужен), географии, арифметике, геометрии, астрономии, хронологии, этике, а также следует дать ему основные сведения по истории и законоведению, бухгалтерии, обучать верховой езде и танцам.

Каждый из предлагаемых Локком предметов должен принести его воспитаннику определенную пользу, готовить его к жизни. Знаниям следовало придать практический характер. Локк резко критикует те знания, которые получили юноши в школьном и домашнем обучении, – схоластические, оторванные от жизни. Нужны такие знания, которые помогут воспитаннику успешно вести свои дела, устраивать личное счастье. Локк рекомендовал, чтобы воспитанник занимался каким – либо ремеслом (столярным, токарным, плотничьим) или садово-водством и сельским хозяйством.

Необходимость трудового воспитания он мотивировал тем, что труд на свежем воздухе полезен для здоровья, а знание ремесел может пригодиться деловому человеку как предпринимателю. Труд предотвращает возможность вредной праздности.

Воспитатель, занимаясь с ребенком, должен будить его интерес к учению, развивать его любознательность. Локк рекомендовал пользоваться в процессе обучения, где возможно, игровыми приемами, применять наглядность, практически закреплять приобретенные знания и т.д.

Педагогическая система Локка ориентирована на небольшой круг богатой верхушки, тех, кто сможет позволить себе индивидуального учителя, обладающего всеми выше перечисленными качествами. Подобный подход опять-таки отразил эпоху Локка. В те дни образование могли получать лишь избранные, о народе в то время мало заботились. Простые люди в лучшем случае обучались лишь элементарному знанию письма и чтения, но буржуазная революция привела к тому, что обществу в больших количествах потребовались промышленные рабочие. Эта проблема отразилась и в педагогике Локка. Локк считал необходимым изолировать будущего джентльмена от влияния «грубой массы», от детей простолюдинов. По его мнению, «дети рабочего люда» всегда ложатся бременем на общество. Это нескрываемое презрение Локка к народу с особой ловкостью выражено в его записке о «рабочих школах». К вопросу о социальном значении детского труда Д.Локк обратился в составленной им записке к проекту закона о бедных «Рабочие школы» (1696). В этой записке Локк предлагал создавать в каждой общине воспитательные учреждения, предназначенные для детей бедноты от 3 до 14 лет, своего рода соединение дошкольных учреждений и элементарных школ. Обучаясь здесь началам ремесел, распространенных в данной местности, дети должны были

приучаться к трудолюбию и благонравному поведению. Этот составленный Локком документ не был принят, предложение об учреждении в каждой общине школы для неимущих было по тому времени смелым: закон о начальном обучении всех детей появился в Англии лишь в последней трети XIX века.

Большой заслугой Локка как философа была разработка идеи опытного происхождения человеческого знания. Отказ от традиционной точки зрения на врожденность человеческих идей и представление, позволили Локку разработать интересную педагогическую систему, оказавшую большое влияние на дальнейшее развитие буржуазной педагогики.

Джон Локк своими философскими и педагогическими трудами, своей теорией договорного происхождения государства и «естественного права» оказал значительное влияние на французских просветителей, хотя созданные ими учения значительно отличались от педагогической системы Локка.

Джон Локк внес значительный вклад в науку о воспитании: его ценные идеи и практические советы не только сохранили свое значение, но и приобрели особую актуальность в условиях глобализации. Как в отечественной, так и в зарубежной научной литературе содержится достаточно материалов о Локке. Следует отметить, что философские, политические, экономические взгляды Локка глубоко изучены и проанализированы учеными [3, 108-113].

Прогрессивный опыт прошлого отвечает задачам настоящего времени. Активный процесс гуманизации образования в современных условиях опирается на лучших достижениях прошлого.

Итак, с уверенностью мы можем отметить, что труды Локка пронизаны идеями гуманизма, заботой о воспитании, образовании и формировании личности.

Педагогика Джон Локка заслуживает самого пристального внимания. По-прежнему актуальны его советы относительно нравственного и физического воспитания ребёнка. По-прежнему достаточно свежо звучат его советы относительно методов выработки у ребёнка интереса к предмету и способы преподавания, в частности принцип наглядности обучения, его ненавязчивости и т.п.

Джон Локк внес в педагогику новые принципы: опыт как основа воспитания, практицизм и рационализм. Философские, социально – политические и педагогические идеи Локка составили целую эпоху в становление педагогической науки. Его мысли были развиты и обогащены передовыми мыслителями XVIII века. Его правило воспитания достаточно универсальны и могут быть использованы практически всеми.

Подытоживая всё вышесказанное, можно смело утверждать, что Д.Локк оставил глубокий след в мировой педагогике и дал ей огромный толчок в развитии.

ЛИТЕРАТУРА

1. Авдеева К.Д. Джон Локк о физическом и нравственном воспитании. Сборник научных трудов. Иваново, 1995, с.68-85
2. Заиченко Г.А. Джон Локк. М., 1973, 206 с.
3. Заиченко Г.А., Семушкин А.В. Джон Локк и современность. Филос. науки. 1990, №10, с.108-113
4. Константинов Н.А., Мединский Е.Н., Шабаева М.Ф. История педагогики. М.: Просвещение, 1974, 447 с.
5. Локк Д. Избранные филос. произведения. М., 1960, т.1, с.163–172
6. Локк Д. Мысли о воспитании, 3-е изд. М.: Тихомиров, 1913, 238 с.
7. Локк Д. Опыт о человеческом разуме. М.: Мысль, 1985, 726 с.
8. Локк Д. Сочинения: В 3-х т.т. Т.3. М.: Мысль, 1988, 668 с.

İNGİLİS MAARİFÇİSİ CON LOKKUN PEDAQOJİ SİSTEMİ VƏ MÜASİRLİK

S.R.HACIYEVA

XÜLASƏ

Məqalədə dahi britaniya alimi, pedaqoq və filosof Con Lokkun həyat yolu, onun tərbiyədə pedaqoji sistemləri və bütövlükdə təhsil prosesinə baxışları əks olunur. Con Lokk tərbiyə haqqında elmə əhəmiyyətli tövsiyələr verir. Onun qiymətli ideyaları, praktik məsləhətləri öz əhəmiyyətini itirməyib və bu gün də aktuallığını saxlayıb.

Keçmişin progressiv təcrübəsi indiki zamanın tələblərinə cavab verir. Müasir şəraitdə təhsildə humanizm aktivləşmə prosesi, keçmişin ən yaxşı pedaqoqların nailiyyətlərinə söykənir. Lokkun əsərləri humanizmin ideyaları, tərbiyə və təhsilin qayğısı və bütövlükdə şəxsiyyətin formalaşması ilə əhatə olunub.

Belə ki, əminliklə demək olar ki, Con Lokk dünya pedaqogikasında dərin iz qoyub və onun inkişafına böyük təkan verir.

Açar sözlər: Con Lokk, maarifçi, filosof, centlimen, müasirlik, pedaqoji sistem.

THE PEDAGOGICAL SYSTEM OF THE ENGLISH ENLIGHTENER, JOHN LOCKE AND MODERNITY

S.R.HACIYEVA

SUMMARY

The article describes the life path of the great British thinker and philosopher, John Locke, his reflections on his pedagogical systems of upbringing and the educational process as a whole. John Locke made a significant contribution to the science of education: his valuable ideas and practical advice not only retained their importance, but also acquired particular relevance.

Progressive experience of the past corresponds to the tasks of the present time. The active process of humanizing education in modern conditions rests in the best achievements of educators of the past. The works of Locke are permeated with the ideas of humanism, concern for education, imagery and the formation of personality.

So, with confidence, it can be noted that John Locke left a deep mark in the world pedagogy and gave impetus for its development.

Key words: John Locke, enlightener, philosopher, gentleman, present, pedagogical system.

UOT 11; UOT 13**SOSIAL İDRAKDA HƏQİQƏT İLƏ DƏYƏRLƏRİN
MÜNASİBƏTİNƏ DAİR****V.Z.RƏCƏBLİ**
Bakı Dövlət Universiteti
recebli.vefa@gmail.com

Məqalə sosial fəlsəfənin aktual problemlərindən birinə - sosial idrakda həqiqət ilə dəyərlərin münasibətinə həsr edilmişdir. Sosial idrakın əsas məqsədi bizi əhatə edən aləm haqqında həqiqi bilik əldə etməkdir. Həqiqətə nail olmaq prosesi son dərəcə mürəkkəb xarakter daşıyır. Bu prosədə dəyərlərin və dəyər oriyentasiyalarının rolu da mühümdür. Ona görə də sosial idrakda həqiqət ilə dəyərlər arasındakı münasibətlərin tədqiqi vacib məsələlərdəndir.

Açar sözlər: sosial idrak, həqiqət, dəyər, qiymətləndirmə.

İdrakın bütün formalarının başlıca məqsədi, yönəldiyi obyektin mahiyyəti və fəaliyyət qanunauyğunluqları haqqında obyektiv həqiqi bilik verməkdir. Bu müddəə eynilə də sosial dərkətmədə özünü göstərir. Qeyd olunan tərəf sosial idrakın bilavasitə qnoseoloji funksiyasını ifadə edir. Bununla yanaşı idrak növlərində (o cümlədən də sosial) aksioloji səpki də vardır. Həm də sosial idrakda cəmiyyət öz-özünü dərk etdiyindən burada subyektlərin maraqları və şəxsi keyfiyyətləri daha güclü təsir göstərir. Sözügedən təsir idrak prosesinin bütün mərhələlərində (tədqiqat obyektinin seçilməsi, qnoseoloji metodların və prosedurların aparılmasında, nəticələrin elan olunmasında və sair) özünü göstərir. Ümumilikdə, sosial idrakın əsas xüsusiyyəti - idrakın obyekt və subyektinin üst-üstə düşməsi - dərkətmə prosesinin gedişinə, həm də onun nəticələrinə əhəmiyyətli təsir edir (5, 121).

Əslində elmin müasir-postqeyri-klassik mərhələsində aksioloji səpki bütün idrak növləri üçün səciyyəvidir. Bununla belə, sosial idrakın predmetinin xarakteri üzündən burada dəyərlər daha üstün yer tutur.

Tədqiqatçının obyektinə necə gördüyü və qiymətləndirdiyi – bütün bunlar idrakın dəyər yanaşmasının ilkin şərti hesab edilir. Dəyər mövqelərinin müxtəlifliyi idrak nəticələrindəki fərqləri də şərtləndirir. Bu zaman dəyərlər tədqiqat obyektinin inkişafı və funksionallaşmasını deyil, tədqiqatın özünün xarakterini və spesifikliyini bir çox cəhətdən müəyyən edir.

Sosial idrakın dəyər tərəfi nəinki cəmiyyətin elmi dərkətinin mümkün-

lüyünü və sosial elmlərin mövcudluğunu inkar etmir, hətta cəmiyyətin, orada cərəyan edən hadisələrin və proseslərin müxtəlif mövqedən tədqiqinə imkan yaradır, onların qiymətləndirilməsində yeni tərəfləri üzə çıxarır. Əgər obyekt ona verilən tələblərə uyğundursa, o, yaxşı (pozitiv) kimi dəyərləndirilir, uyğun deyilsə, pis (neqativ) dəyərləndirilir, nə yaxşıya, nə də pisa aid olmayanlar isə laqeyd, yaxud neytral kimi dəyərləndirilir (3, 968).

Fəlsəfədə «dəyər» anlayışının mahiyyəti birmənalı izah olunmur. Bir çox halda dəyər dedikdə, insan və cəmiyyət üçün əhəmiyyət kəsb edən predmetlərin, nemətlərin, ideyaların, biliklərin funksional varlığı başa düşülür. Bir qayda olaraq, dəyər münasibətinin subyektivi rolunda insan, sosial qrup, bütövlükdə cəmiyyət çıxış edir. Sistem-struktur metodologiyasının yaranması ilə dəyərlərin tərkibinə insandankənar sistemlər də daxil edildi. Müvafiq olaraq “dəyər” anlayışının ümumiləşdirilməsi tendensiyası meydana gəldi. Əgər ilkin vaxtlarda aksioloji problemlərin həllində yalnız əxlaqi və estetik fenomenlər dəyər statusuna malik idilərsə, getdikcə dəyərlər istənilən obyektin əhəmiyyəti kimi nəzərdən keçirilməyə başladı; deyilənlərdən əlavə, dəyərlərdən qiymətvermə və seçim prosedurlarını həyata keçirən istənilən məqsədyönlü sistemlərin parametri kimi istifadə edilməkdədir. Rus filosofu İ.Dokuçayevin qeyd etdiyi kimi, “Dəyər – bütövdür və sintetikdir. Dəyər oriyentasiyası insanın ətraf aləmə münasibətinin bütün mümkün formalarını özündə əks etdirən bütöv təcrübədir” (2, 72).

Dəyər xüsusiyyət deyil, düşüncə ilə gerçəklik arasında münasibətdir. Dəyər insan üçün müsbət əhəmiyyətə malik olanlardır. Əhəmiyyətlik predmetin öz xüsusiyyətləri ilə deyil, insan həyatına cəlb edilməsilə müəyyənləşir. Subyektiv arzu etmə qiymətləndirmə formasında, başqa sözlə, insanın sosial mövqeyini, dünyagörüşünü, mədəniyyət səviyyəsini, mənəviyyatını müəyyən edən müxtəlif hadisələrin əhəmiyyətinin müəyyənləşdirilməsi formasında çıxış edir. Şübhəsiz, subyektiv arzu edilənlə dəyərlər arasında ziddiyyət yarana bilər. Məsələn, insan üçün əhəmiyyət kəsb edən, mədəni fenomen olan oyun çoxları tərəfindən yalnız uşaqlıq dövrü istisna olunmaqla, mənasız fəaliyyət hesab edilə bilər. F.Şiller isə əksinə, oyunun insan üçün əhəmiyyətindən danışaraq yazırdı: “İnsan sözün əsl mənasında insan olduqda oyun oynayır, məhz insan oyun oynadıqda bütövlükdə insan olur” (7, 52).

Beləliklə, dəyər anlayışının köməyiylə gerçəklik hadisələrinin cəmiyyət üçün sosial-tarixi əhəmiyyəti, insan üçün şəxsi əhəmiyyəti xarakterizə edilir. Dəyərlər həmişə konkret-tarixi xarakter daşıyır, onlar insanların davranışının tənzimləyicisi rolunu oynayır. Dəyər oriyentasiyaları insan üçün əhəmiyyət kəsb edənləri əhəmiyyətsiz olanlardan fərqləndirir. Onlar şəxsiyyətin motivləşməsini tənzimləyirlər. Onların məzmununu insanların inancları, bağlı olduqları (sevdikləri), əxlaqi prinsiplər və s. təşkil edir. Məhz bütün mövcudatın dəyər-məna strukturu sosial idrakın maraqlı dairəsinə daxildir. Burada həqiqətə nail olma gerçəklik hadisələrinin insani, sosial və mədəni əhəmiyyətini göstərən müxtəlif dəyərlərin “sıx mühitində” baş verir. Məhz M.Veber sosial idrak üçün

xarakterik olan vəziyyəti belə şərh edirdi: “Tədqiqatın predmeti və tədqiqatın cəmiyyətdəki kauzal (səbəb) əlaqələrə daha dərindən nüfuz etməsi müəyyən bir zamanda və müəyyən bir alimin düşüncəsində üstün olan dəyər ideyalarını müəyyənləşdirir” (6, 460).

İdrakın əsas məqsədi – elmi həqiqətə nail olmaqdır. Fəlsəfəyə müvafiq olaraq həqiqət təkcə idrakın məqsədi deyil, həmçinin tədqiqatın predmetidir. Deyə bilərik ki, həqiqət anlayışı elmin mahiyyətini ifadə edir. Filosoflar elə bir idrak nəzəriyyəsi işləyib hazırlamağa çalışırlar ki, onun vasitəsilə elmi həqiqətə nail olmaq mümkün olsun. Həqiqət daim tərəddüdlərə, yanılımlara qarşı duran ziddiyyətli prosesdir. Elm – hazır həqiqətlərin məcmusu deyildir, onlara nail olma prosesidir, məhdud, təqribi bilikdən ümumi, dərin, dəqiq biliyə doğru hərəkətdir. Bu proses sərhədsizdir. Həqiqət nisbidir, çünki düşüncəmiz obyektə tam şəkildə əks etdirmir, onu daim dəyişən və inkişaf edən şəraitdə, müəyyən sərhəddə əks etdirir. Obyektiv olduğu üçün hər bir nisbi həqiqətdə “müəyyən qədər” mütləq bilik vardır. Mütləq həqiqət o bilikdir ki, o, predmeti hərtərəfli əhatə edir və idrakın gələcək inkişafı gedişində təkzib edilmir. Bəşəriyyət daim nisbi həqiqətlərin toplusu sayəsində yaranan mütləq həqiqətə can atır.

Həqiqətin xarakterik cəhəti onda obyektiv və subyektiv tərəflərin birləşməsidir. Həqiqət həm subyektə, həm də subyektədən kənardadır (obyektivdir). Həqiqətin subyektiv olması o deməkdir ki, insan və bəşəriyyət olmasa həqiqət də olmaz. Həqiqətin obyektiv olması o deməkdir ki, insan təsəvvürlərindəki həqiqi məzmun nə insandan, nə də bəşəriyyətdən asılı deyildir (1, 219).

Əşyanın əhəmiyyəti, onun subyekt üçün vacib olan keyfiyyətlərə malik olmasını ifadə edir. Deyərlər subyektin tələbatları və maraqları, cəhdləri, məqsəd və idealları ilə obyekt arasında real əlaqəni əks etdirirlər. Ona görə də dəyər mühakimələri haqqında onların həqiqiliyi və ya yalnışlığı nöqtəyindən danışmaq olar. Eyni zamanda dəyər mühakimələrinin həqiqi biliyə və ya xurafata, elmə və ya inanca əsaslanmasından asılı olmayaraq onlar dəyəri quraşdıran kimi çıxış edirlər.

Deyərlə həqiqət arasındakı münasibətlər təzadlı xarakter daşıyır. Belə ki, buna dair ədəbiyyatı nəzərdən keçirdikdə fərqli yanaşmaların şahidi oluruq. Əgər razılaşısaq ki, dəyərlər reallığın, yaxud təbiət hadisələrinin, cəmiyyətin və mədəniyyətin xüsusiyyətidir, onda həqiqət və dəyərin eyniləşdirilməsi qaçılmazdır. Bu zaman həqiqətlə dəyər arasında sıx əlaqə nəzərə çarpır. Həqiqi bilik qiymətləndirmə predmeti ola bilər, dəyər kimi xarakterizə oluna bilər. Öz növbəsində, dünya hadisələrinin insan üçün əhəmiyyətini yalnız onlar haqqındakı biliklərə əsasən müəyyənləşdirmək olar.

Dəyərin mahiyyəti dəyərin daxili vəziyyətindən və hər şeydən əvvəl emosional həyəcədən irəli gələrək fəaliyyətə sövq etmədən və ya qiymətləndirmənin yaranmasından ibarətdir. Əgər elmi idrak tam adekvat biliyə maksimal yaxınlaşmanı təmin edirsə, dəyər münasibəti bizi mahiyyətlər, mənalar dünyasına aparır. Ona görə də qiymətləndirmənin strukturuna qiymətləndirmənin subyektini, predmetini və qiymətləndirmənin əsasını daxil edirlər. Qiymə-

tin obyektiv məzmununu predmet müəyyənləşdirir. Bu proses birbaşa idrakla əlaqədardır, yaxud predmetin əhəmiyyətindən danışarkən, onun obyektiv xüsusiyyətləri haqqında biliyin olması vacib hesab edilir. Beləliklə, həqiqi, sübuta yetmiş bilik qiymətləndirmənin əsası ola bilər.

Bir çox alimlər elmlə mənəviyyat arasındakı əlaqəni qəbul etmirlər. Hər hansı bir universal əlaqənin obyektiv təsvirinə istiqamətlənən elmi bilikdən fərqli olaraq, qiymətləndirmə bu əlaqənin mənasının başa düşülməsinə, onun əhəmiyyətinin intellektual və emosional dərkinə əsaslanır. Qiymətverici mühakimələrin paradoksu ondan ibarətdir ki, bilik gerçəklik hadisələrinin qiymətləndirilməsinə mane olmur. Əgər elmi mühakimələr intersubektivdirsə, ayrı-ayrı nöqtəyi-nəzərlərdən asılı deyilsə, qiymətləndirici mühakimələr subyektivdir, bu və ya digər nöqtəyi-nəzərlərdən asılıdır.

Dəyər fərddən yüksəkdir, onlar dərk edilə və ya dərk edilməyə bilər, yaxud qeyri-adekvat dərk edilə bilər. Həqiqətdən fərqli olaraq dəyər idrakla şeylərin gerçək vəziyyətinin uyğunluğuna nail olmaqdan deyil, əşyaların və onların xüsusiyyətlərinin insan üçün vacibliyinin dərkindən asılıdır. Həqiqət dəyər deyildir, amma “subyekt üçün əhəmiyyət kəsb edir”. Buradan da “həqiqət” anlayışının iki mənası üzə çıxır: ontoloji və qnoseoloji. Birinci mənada o həqiqi, real varlığı, ikinci mənada isə subyektin obyekt haqqında adekvat biliyini əks etdirir (4, 72).

Həqiqət və dəyər arasındakı fərq, dərk etmə və dəyərləndirici prosesdə iştirak edən, onlara nail olma üsullarında, ifadə formalarında, şüur strukturlarında üzə çıxır. Həqiqətə subyektivin məhdudlaşdırılması yolu ilə nail olunur. Həqiqətdə ətraf aləm insandan asılı olmadan mövcuddur. Əlbəttə, subyektivlik məqamını həqiqətdən prinsipcə təcrid etmək olmaz. Qiymətləndirmə subyektiv başlanğıcdır, onda predmetin xüsusiyyətləri deyil, onun insan üçün əhəmiyyəti əks olunur. Biliyin özü isə qiymətləndirmə üçün bir növ fondur. Həqiqət və qiymətləndirmənin ifadə formaları da bir-birindən mahiyyətə fərqlənir. Həqiqət təbiətin, cəmiyyətin, şüurun qanunlarını rəşional şəkildə açıqlayan, məntiqi cəhətdən ziddiyyətsiz bilikdir. Qiymət isə emosiyalar, iradə və motivləşdirmə sferalarına aid olur. Qiymətin özünə bilik məqamını daxil etməsinə baxmayaraq, bu bilik obrazlı formaya, intuisiyaya əsaslanır və sübuta ehtiyac hiss edir.

Qiymətin formalaşmasına qiymətləndirən subyektin təsiri böyükdür. Bu subyekt fərd, sosial qrup, cəmiyyət və bəşəriyyətdir. Hər şeydən əvvəl insanın mənəvi həyatının mürəkkəbliyi, tələbatların çoxluğu ilə izah olunan qiymətləndirmə mahiyyətə subyektivdir. İstənilən qiymətləndirmə həm qiymətləndirmə subyektinin tələbatlarını, həm də predmeti özündə əks etdirir. Tələbat şəxsiyyətin dərin xarakteristikasını verdiyi üçün bu və ya digər hadisəni qiymətləndirmə zamanı subyekt ona münasibətini, öz tələbatlarını, özünün mahiyyət xarakteristikasını da ifadə edir. Burada sosioloqların qiymətləndirmənin variativliyi anlayışı da izah edilməlidir, yəni qiymətləndirmə subyektin obyektin öz şəxsi fikrinə, duyğularına müvafiq qiymətləndirir. Bu halda həqiqilik istisnalıq

təşkil edə bilər. Bununla əlaqədar A.İ.Uemov qeyd etmişdir: “Əgər biz duyğularımızı yeganə reallıq, maddi aləmi isə bizdən kənarında mövcud olan, lakin duyğularımızda əks olunan kimi qəbul etsək, hissi məlumatların həqiqiliyi və ya yanlışlığı haqqında məlumat tamamilə qanunidir. Əgər bu hissi verilənlər (məlumatlar) əks etdirdikləri gerçəkliyə uyğundursa həqiqi, uyğun deyilsə yalan kimi qiymətləndirilir” (8, 38).

Nəticələrin, metod və vasitələrin qiymətləndirilməsi idrak prosesinin ayrılmaz elementidir. Bu xüsusiyyət real dəyərlərlə hipotezlərin, konsepsiyaların, hansısa elmi biliyin uyğunsuzluğunu izah edir. Yalnız təsəvvürlərin, hipotezlərin elmi əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsi əsas problem ola bilər. Əgər biliyin həqiqiliyi onun obyektiv gerçəkliyə münasibəti ilə müəyyənləşirsə, onda onun idraki dəyəri elmin inkişafı prosesində idraki prosesə təsirin əhəmiyyəti ilə müəyyən edilir. Keçmişin bir çox qeyri-elmi konsepsiyaları müasir elmin qurulmasına əhəmiyyətli təsir göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qiymətləndirici mühakimələr həqiqət və ya yalan, ədalətlik və ya ədalətsizlik kimi kateqoriyalarla ifadə edilə bilər. Qiymətləndirici mühakimələrin həqiqət-yalan anlayışlarında seçilən sinifləri mövcuddur. Bunlar incəsənət nümunələri, siyasi proqramlar və əlbəttə, elmi və digər məlumatlar haqqında mühakimələrdir. Qiymətləndirici mühakimələrin böyük sinfini ədalətlik-ədalətsizlik kateqoriyalarında xarakterizə edənlər təşkil edir. Bunlar siyasi, hüquqi, əxlaqi, estetik sferalara aid olan qiymətləndirmələrdir. “Təsvisi-qiymətləndirici sübut” da mövcuddur. Bura həm həqiqi mənə kəsb edən təsvirlər, həm də dəyər məzmununa malik qiymətləndirmə daxildir. Beləliklə, qiymət özünə idraki məqamı, biliyin həqiqilik tələbini daxil edir. Öz növbəsində bilik də qiymətləndirmənin predmeti, əsası ola bilər.

Başqa bir mövqeyə əsasən, dəyərlərin prinsipial olaraq həqiqətlə heç bir əlaqəsinin olmaması, həqiqətin bizim arzularımıza aid olmaması qəbul edilir. Bu düzgün olana bənzəyir, lakin əslində, məhz həqiqət dəyəri arzu edilənə çevirir. Dəyərlər arzu ediləndən fərqli bir şeydir, arzu edilənlər isə həm nəzəri, həm də mənəvi cəhətdən həqiqətdən uzaqdır. Aləmdə insanlar olmasaydı (həyat olmasaydı), dəyərlər də olmazdı. Dəyər həqiqətin vahid tamlığıdır. Belə ki, əgər aləm bizim şüurumuzla canlandırılmasaydı, heç kim qərar qəbul edə bilməz, həqiqətin də üzə çıxması mümkün olmazdı. Buna müvafiq olaraq yanılmalar da olmazdı.

Deyilənlərdən belə qənaətə gəlirik ki, həqiqətlə dəyərlər arasında tam sədd çəkmək olmaz. Əslində onların münasibəti nisbi xarakter daşıyır. Hansısa bir məqamda həqiqət dəyərə uyğun gəlirsə, digər məqamda uyğun gəlməyə, hətta onunla ziddiyyət təşkil edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Алексеев П.В.; Панин Ф.В. Философия. Учебник. 3-е изд., перераб. и доп. М.: ТК Велби, Проспект, 2003, – 608 с.
2. Докучаев И.И. Ценность и экзистенция. Основоположения исторической аксиологии

- культуры / И.И.Докучаев. СПб.: Наука, 2009, 595 с.
3. Ивин А.А. Ценность // Философия. Энциклопедический словарь / Под ред. А.А.Ивина. М.: Гардарики, 2004, 1072 с.
 4. Каган М.С. Философская теория ценности. Санкт-Петербург: ТОО ТК Петрополис, 1997, 205 с.
 5. Кемеров В.Е. Введение в социальную философию. М.: Академический проект, 2000, 316 с.
 6. Кохановский В.П. Философия и методология науки: Учебник для высших учебных заведений. Ростов-на-Дону: Феникс, 1999, 576 с.
 7. Мамардашвили М.К. Стрела познания. М.: Гнозис, 1996, 396 с.
 8. Уемов А. И. «Истина и пути ее познания». М.: Госполитиздат, 1975, 88 с.

О ВЗАИМОСВЯЗИ МЕЖДУ ИСТИНОЙ И ЦЕННОСТЯМИ В СОЦИАЛЬНОМ ПОЗНАНИИ

В.З.РАДЖАБЛИ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена одной из актуальных проблем социальной философии - взаимосвязи между истиной и ценностями в социальном познании. Главная цель социального познания - получить истинное знание о мире, который нас охватывает. Процесс достижения истины чрезвычайно сложный. Ценности и ценностные ориентации имеют в этом процессе огромную роль. Поэтому изучение отношений между истиной и ценностями в социальном познании является важной проблемой.

Ключевые слова: социальное познание, истина, ценность, оценка.

ON THE RELATIONSHIP BETWEEN THE TRUTH AND VALUES IN SOCIAL COGNITION

V.Z.RAJABLI

SUMMARY

The article is devoted to one of the actual problems of social philosophy - the relationship between the truth and values in social cognition. The main goal of social cognition is to obtain true knowledge about the world that embraces us.

The process of achieving truth is extremely complex. Values and value orientations have a huge role in this process. Therefore, the study of the relationship between the truth and values in social cognition is an important problem.

Key words: social cognition, true, value, assessment

SOSİOLOGİYA**UOT 316.42****AZƏRBAYCAN ELMİNİN VƏ MƏDƏNİYYƏTİNİN ŞƏRƏF ÜNVANI –
HƏSƏN BƏY MƏLİKOV ZƏRDABI****İZZƏT RÜSTƏMOV**
Bakı Dövlət Universiteti
izzet.rustemov@bsu.az

Məqalədə yığcam şəkildə Həsən bəy Zərdabinin dünyagörüşünün başlıca məsələlərindən bəhs olunur, onun Bakıda, Zərdabda yaşayarkən yazmış olduğu müxbir yazılarının, elmi məqalələrinin, məktublarının sosial-iqtisadi, siyasi, elmi məzmunu açılır, Vilyam Kruks, Vilyam Tomson, Meçnikov, Timiryazev və b. alimlərin elmi konsepsiyaları təhlil olunur, həmçinin Bakı Şəhər Dumasında fəaliyyətinə aid məsələlər öz əksini tapır. Bir sözlə, məqalədə H.Zərdabinin «Seçilmiş məqalələri və məktubları»nda yer almış materiallar şərh olunur.

Açar sözlər: Həsən bəy Zərdabi, «Əkinçi», maarifçilik fəlsəfəsi, dünyagörüşü, sosial-siyasi, sosioloji ideyalar, tərəqqi, Vilyam Kruks, VilyamTomson, Meçnikov, Timiryazev, Saltikov-Şedrin və s.

Son illərdə xalqımızın mütəfəkkir oğlu, milli mətbuatımızın banisi, Azərbaycanda maarifçilik ideologiyasının yaratıcılarından biri olan Həsən bəy Zərdabinin zəngin elmi irsinin öyrənilməsi məsələlərinə diqqətin artırılması, onun böyük adının dönə-dönə xatırladılması tamamilə təbiidir. Ulu öndərimiz Heydər Əliyev, onun siyasətinin uğurlu davamçısı, indiki Prezidentimiz İlham Əliyev mənəvi mədəniyyətimiz tarixində H.Zərdabinin tutduğu çox möhtəşəm yerə böyük hörmətlə yanaşmışlar. H.Əliyev göstərirdi ki, «Azərbaycanda sosial-mədəni həyatın XIX əsrin ikinci yarısından etibarən sürətli canlanmasında və ictimai fikrin maarifçi-demokratik istiqamətdə zənginləşməsində Həsən bəy Zərdabinin müstəsna xidmətləri vardır». İlham Əliyev ulu öndərin fikirlərini məntiqi surətdə davam etdirərək, göstərirdi ki, Həsən bəy Zərdabinin zəngin irsi bugünkü və gələcək nəsillərin Azərbaycançılıq məfkurəsinə sədaqət ruhunda formalaşmaları baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Söylənilmiş bu yüksək fikirlər işığında deyə bilərik ki, H.Zərdabinin vaxtilə rus dilində çap olunmuş «**Seçilmiş məqalələri və məktubları**»nın Azərbaycan dilinə tərcümə edilib, oxuculara təqdim edilməsi istər Zərdabişünaslığa və istərsə də geniş məntiqi mənada Azərbaycançılığa çox gözəl bir töhfədir. «Seçilmiş məqalələr və məktublar»ı Azərbaycan dilinə tərcümə edən

Ali Media mükafatçısı İsaməddin Əhmədovdur. Tərcümənin məsləhətçisi filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Sona Vəliyeva, ideya müəllifi Zərdab Rayon İcra Hakimiyyətinin başçısı, iqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru Lütvəli Babayev, redaktoru və rəyçisi əməkdar jurnalist, Həsən bəy Zərdabi və Ali Media mükafatçısı Tahir Aydınogludur. Kitabın əvvəlində Mirzə Ələkbər Sabirin, Nəriman Nərimanovun, Əli bəy Hüseynzadənin, fransalı jurnalistin, Həsən bəy Zərdabi nəslinin davamçılarından olan akademik Böyükkişi Ağayevin H.Zərdabi haqqında yığcam fikirləri verilmişdir. Kitabın redaktoru Tahir Aydınoglunun «Zərdablıların Zərdabi irsinə sevgi və sayğısı» başlıqlı kiçik həcmli yazısı da kitabın oxuculara təqdimatına bir ön sözü kimi səslənir. Kitabın Azərbaycan dilində nəfis şəkildə oxuculara təqdim edilməsində əməyi olan hər bir kəsə bir Zərdabişünas filosof olaraq öz hörmət və ehtiramımı bildirirəm.

Bu əsərin doğma Azərbaycan dilində oxuculara təqdim edilməsi Həsən bəy Zərdabının elmi irisinin tədqiqinə bir daha, bəlkə də yenidən qayıtmaq zərurətinin dərk edilməsinə səbəb olacaqdır.

Etiraf etmək doğru olar ki, H.Zərdabının vaxtı ilə rus dilində çap edilmiş «Seçilmiş məqalələri və məktubları» nisbətən az sayda oxucuların və elmi araşdırıcıların maraq dairəsində idi. H.Zərdabi irisinin, onun ictimai-siyasi, fəlsəfi, təbii-elmi baxışlarının tədqiqi ilə məşğul olarkən mütəfəkkirin haqqında bəhs etdiyimiz «Topluya» (haqqında bəhsetdiyimiz kitab nəzərdə tutulur. – İ.R.) sonradan daxil edilmiş bir çox məqalələrini, müxbir yazılarını «Kaspi» qəzetinin səhifələrindən oxuyub, istifadə etmişəm. «Topluda» hazırda çap olunmuş bir sıra yazıları Saltıkov-Şedrin adına Dövlət kitabxanasından rotosurət şəklində sifarişlə Bakıya gətirib, elmi tədqiqatımda istifadə etmişəm. Əlbəttə, «Seçilmiş əsərlər və məktublar» rus dilində çap olunub, oxucuların istifadəsinə verildikdən sonra onu dəfələrlə, dönə-dönə, təkrar-təkrar, diqqətlə oxuyub dissertasiyalarımda, monoqrafiya və kitablarımda, elmi məqalələrimdə istifadə etmişəm. Elə indi «Toplu» Azərbaycan dilində oxuculara təqdim olunarkən kitabın rus dilindəki variantını yenidən təkrar olaraq oxuyub, qeydlər götürdüm. Bu işdə kitabın səhifələrində etdiyim xüsusi qeydlər və işarələr bu işdə bələdçim oldu. Nəzərə almaq lazımdır ki, H.Zərdabi 16 il müddətində doğma kəndi Zərdab kəndində yaşamaq məcburiyyətində qaldığı vaxtlarda «Kaspi» qəzetinə və rus dilində çıxan «Novoye obozreniye» və s. qəzetlərə ardıcıl olaraq müxbir yazıları və elmi məqalələr göndərirdi. Sonra 1896-cı ildə Bakıya qayıtdıqdan bir az sonra Həsən bəy Zərdabi «Kaspi» qəzetində müvəqqəti redaktor olaraq çalışmağa başladı. Demək olar ki, ömrünün sonuna qədər o, «Kaspi»nin redaksiyasını tərk etməmişdi. Diqqət çəkən həmçinin bu idi ki, Həsən bəyin kürəkəni Əlimərdan bəy Topçubaşov həmin qəzetin redaktoru idi. Deməli, «Toplu»da yer almış elmi məqalələrin bir xeyli hissəsi də həmin dövrdə yazılmışdır.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, «Seçilmiş məqalələr və məktublar» təkcə mətbuat-jurnalistika mütəxəssisləri, filosoflar, təbiətşünas alimlər, iqtisadçılar üçün deyil, eyni zamanda bir çox digər ixtisas sahibləri üçün də

diqqət çəkəndir. Əlimərdan bəy Topçubaşovun bu sözləri yerinə düşər ki, Həsən bəy tək-cə bir fəaliyyət sahəsinə bağlanıb qalan şəxsiyyətlərdən deyildi. «Seçilmiş məqalələr və məktublar» hər şeydən əvvəl, tarixçilərimiz, xüsusilə də Vətən tarixçilərimiz üçün çox dəyərli mənbədir. «Toplu»nu oxuyan hər bir şəxsə aydın olar ki, hüduqlarını artıq bildiyimiz tarix çərçivəsində bütövlükdə Azərbaycan, xüsusilə Bakı şəhəri, Göyçay qəzası, ona daxil olan bölgələr, kəndlər haqqında burada çox qiymətli məlumatlar, materiallar verilmişdir. «Toplu»dakı məlumatlar, elmi məqalələr xüsusi dəqiqliyə və obyektivliyə malikdir, çünki bunların hamısı böyük mütəfəkkir Həsən bəy Məlikov Zərdabının qələminə məxsusdur, o zamankı çar hakimiyyəti mühitində baş verən hadisələrin Zərdabının idrakı süzgecindən keçmiş əks-sədasıdır. Kitabda verilmiş məlumatlar olduqca inandırıcı, idraki və təsir bağışlayıcıdır, çünki bunlar Həsən bəyin şəxsən görüb, müşahidə etmiş olduğu həyat həqiqətlərinin, istər acı, istərsə də şirin olsun, böyük mütəfəkkirin zəkəsindən süzülüb gələn və xalqına çatdırmaq istədiyi tarixi həqiqətlər idi. Deməli, haqqında bəhs etdiyimiz «Seçilmiş məqalələr və məktublar» Həsən bəy Zərdabının bizə əmanət etdiyi çox qiymətli bir yadigarıdır. Təsvir olunan zaman daxilində Zərdab kəndində, ona qonşu olan bölgələrdə hansı hadisələr baş verib, həyat necə cərəyan edib, insanlar, onların həyat tarixçələri, düçar olduqları sosial fəlakətlər, nəsibi olduqları xoş günlər, xalqın adət və ənənələri və s. haqqında konkret məlumatlar «Seçilmiş məqalələr və məktublar»da öz əksini tapmışdır. Kapitalist münasibətlərinin Azərbaycana nüfuz etməsi, müxtəlif xarici ölkə nümayəndələrinin Azərbaycanın, o cümlədən Zərdab kəndinin texniki və müalicəvi əhəmiyyətli bitkilərini talan edib Azərbaycandan xaricə daşması Həsən bəyi çox narahat edirdi. Xüsusilə biyan kökünün xaricilər tərəfindən talan edilməsi buna misal ola bilər. Həsən bəy Azərbaycanda pambıqçılıq, baramaçılıq-ipəkçilik məsələlərini ciddi surətdə irəli sürürdü. Barama qurdunun yetişdirilməsinə dair rus dilində çıxan əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə edir, bu sahənin mütəxəssislərinə konkret kömək göstərir və tövsiyələr verir. Maldarlıq, əkinçilik mədəniyyətinin yüksəldilməsi, kənd təsərrüfatı ziyanvericilərinə, o cümlədən o vaxtların bəlası hesab olunan çəyirtkəyə qarşı mübarizə, Azərbaycanın su sərvətlərinin qorunub saxlanması, meşə salınması, suvarma məsələləri və s. aid müxbir yazıları «Toplu»da əhəmiyyətli yer tutur. Həsən bəy doğma kəndində yaşayıb, fəaliyyət göstərərək də öz maarifçilik missiyasını davam etdirirdi. Dini dəyərlərimizə yüksək qiymət verən, dini millətin dirəklərindən biri hesab edən Həsən bəy eyni zamanda mövhumat və cəhalətə qarşı kəskin mövqe tutmuşdu. Şeyx Abdi və Şeyx Əli-Baba timsalında xalqı mədəniyyətdən, elm ziyalarından uzaq salmağa çalışan, xalqı mənəvi əsarətdə saxlayan saxta din xadimlərinə qarşı kəskin mübarizə aparmışdır. Bu barədə Həsən bəyin müxbir yazıları kitabda geniş yer tutur. Həsən bəyin Zərdabda məktəb açılacaqmı? deyən bəyanatlar, car çəkmələr böyük təsir gücünə malik idi. O, Şeyxliyi məktəb açılması yolunda ən böyük maneə hesab edirdi. Məsələn, Şeyx Əli-Baba camaatı məktəb açılması ideyasından uzaq salmaq üçün Zərdab

əhalisinə deyirdi ki, məktəb üçün yığılan pullara kilsə tikdirəcəklər və camaatı xaçpərəstliyə döndərəcəklər.

Zərdabda yaşayarkən öz camaatı içərisində olması, onların dərdinə şərik çıxması, onlara qarşı törədilən haqsızlıqların ifşa olunması və aradan qaldırılması zamanı öz kəndlilərinin tərəfini saxlaması Həsən bəy üçün çox xoş idi. Lakin Həsən bəyi təhqir edənlər, ondan tez-tez çar hakim dairələrinə şikayət məktubları yazanlar və yazdıranlar, onun evinə dəfələrlə hücum edib, həyatına qəsd edənlər də az olmamışdır. Bunların sırasında o vaxtların qaçaq-quldurları, Həsən bəyin zərif tənqid atəşinə tuş gəlmiş qaragüruhçu qüvvələr də yer tuturdu. İndi Həsən bəy Zərdabının «Topluda» öz əksini tapmış bir sıra yazıları haqqında konkret dayanmaq istərdik.

Bu cəhətdən Həsən bəy Zərdabının Zərdab kəndində yaşayarkən Moskva Dövlət Universitetinin ad gününü necə qeyd etməsi barədə «Kaspi» qəzetinə göndərdiyi 13 yanvar 1885-ci il tarixli müxbir yazısını olduqca maraqlı hesab edirik. H.Zərdabi bu müxbir yazısında Moskva Dövlət Universitetinin ildönümünü kənddə necə bayram etməsindən, mövcud ictimai quruluşdan, özünə və kənd camaatına edilən sosial ədalətsizlik hallarından bəhs edir. Müxbir yazısından bir parçanı eynilə oxucuların nəzərinə çatdırıram: **«Yanvar ayının 12-si, Moskva Dövlət Universitetinin ildönümü günü bizim ucsuz-bucaqsız Vətənimizin-Rusiyanın bütün guşələrində universitetin keçmiş məzunları tərəfindən bayram edilir. Həmin bayram bundan ibarətdir ki, keçmiş tələbələr bir yerə yığılır yeyirlər, içirlər, mahnı oxuyurlar, yoldaşlarının və professorlarının həyatlarından məzəli hadisələri yada salırlar və nəticədə özlərinin alma materlərinə (hər fən ana universitetin köhnə adı – İ.R.) təbrik məktubu göndərirlər.**

Köhnə adət üzrə mən də qərara gəldim ki, öz evimdə balaca şənlik düzəldim və yanvarın 12-ni istirahətə həsr edirəm...Saat 9-da (axşam – İ.R.) öz adətimin əksinə olaraq bütöv bir şüşə şərab içməyi qərara aldım ki, bu qayda ilə həmin günü layiqincə bayram edirəm. Ocağa odun qoyub, kreslodə rahatlandım və hərdən şərab stəkanına toxunmaqla xəyala dalmağa başladım. Lakin burada mənim tam bacarıqsızlığım özünü göstərdi. Məsələn, çalışıram ki, hündür boylu, ağsaçlı xeyirxah qoca F-in gözəl simasını təsəvvürümə gətirim və o, yavaş-yavaş mənim təsəvvürümdə aydın canlanır. Mən məmnunluğumdan gülümsəməyə başlayıram. Lakin bir dəqiqə keçməmiş üzümdən təbəssüm yox olub gedir: mehriban, xeyirxah F-in əvəzində mən öz qarşımda, üzündə Mefistofel gülüşü olan tanış şəxsi görürəm. Bu şəxs nəzakətlə əzilib-büzülür və əmlakımın müsadirə edilməsi haqqında sənədi mənə təqdim edir. Uzaq ol, uzaq ol məndən, cansıxıcı obraz. Onun əvəzində çoxdan unudulmuş keçmişdən digər bir obraz yenidən qarşımda canlanır. Bəli, tanıyıram, bu, hörmətli professor B.-dir. Qoltuğunda bir yığın atlas və şəkil tutub, durur. O, asta-asta kafedraya qalxır və onurğasızların necə yaşamasından danışmağa başlayır. Bəs bu nədir? Necə olub ki, bu metamorfoza baş vermişdir. Hörmətli B.-nin əvəzində kafedrada balıq vətəgələrinin polis məmuru qoltuğunda bir yığın müxtəlif sərəncam

tutub durur; o, müvəqqəti qaydaları göstərərək tələb edir ki, ona yaxşı mebelli otaq verilsin...» [1, 47-48; 2, 134-135]. Həsən bəy daha sonra həmin yazıda göstərir ki, **«bizim universitet adlanan günəşimizin nurunun hələ uzun illər gəlib çatmayacağı mənim bu ucqar tatar əyalətimdə 12 yanvar gününü mən belə bayram etdim... O günəş həddən çox uzaqdadır»**. Əlbəttə, H.Zərdabinin günəş adlandırdığı Universitetində doğma Azərbaycanımızda uğurla fəaliyyət göstərir, güclü bərq vurur. Bakı Dövlət Universiteti başda olmaqla neçə-neçə ali məktəb, bir sıra təhsil Akademiyaları Azərbaycan təhsilinin və elminin, mədəniyyətinin inkişafı yolunda uğurla fəaliyyət göstərirlər (- İ.R.).

Həsən bəy Zərdabinin «Seçilmiş əsərləri və məktubları» ilə yaxından tanış olduqda təsvir olunan zaman çərçivəsində Azərbaycan, o cümlədən Zərdab və ətraf bölgələr haqqında nəinki çox məzmunlu məlumatlar əldə edirik, eyni zamanda kənd mühitinə düşmüş, oranın abu-havası ilə nəfəs almış çox zəhmətkeş, əməksevər bir insan, təsərrüfatla məşğul olan, yer şumlayan, yeri gəldikcə ticarətlə məşğul olan, əkinçilikdə yeniliklər edən, bir sahibkar keyfiyyətini özündə təcəssüm etdirən, bağ salan, yeni meyvə sortları yetişdirməyə çalışan, bir çox hallarda da uğursuzluğa uğrayan böyük bir insan, şəxsiyyət olan Həsən bəy Zərdabi obrazı ilə, onun şəxsiyyət çalarları ilə də tanış oluruq. Bu dediklərimiz baxımından Həsən bəyin bir müxbir yazısını da diqqətinizə çatdırmaq istərdim: «Evimin yanında bir bağ saldım. Bu bağımı su çarxı ilə suvarıram və hər il də Kür daşqınından güc-bəla ilə qoruyuram... Di gəl ki, ağaclar meyvə verməyə başlayanda, dövlət idarəsi nəyə görə mənə öz doğma kəndimdə gəlmə, kənar şəxs hesab edərək, mənə qarşı ev və bağ torpağımla bağlı iddia irəli sürür...

Ey bizim Qafqazda gənəgərçək, zeytun ağacları, çay plantasiyaları və başqa faydalı bitkilər əkib-becərmək arzusunda olan xeyirxah insanlar! Mənim də bir vaxtlar sizin kimi, bu cür arzularım vardı. Amma acı təcrübə arzularımı məhv etdi və mən Şedrinin (böyük rus şairi Saltıkov-Şedrinin söhbət gedir – İ.R.) son hekayələrindən birindəki qumlaqçının (Saltıkov-Şedrinin «Ağıllı qumlaqçı» əsərindəki qumlaqçıdan bəhs olunur – İ.R.) vəziyyətinə saldı. Şedrinin qumlaq balığı ilə mənim bircə fərqi var: o arxayındır ki, suyun altında qumu yarıb düzəltdiyi çuxur yalnız onun özünə məxsusdur və su altında yaşayan heç bir canlı onun yuvasına qarşı heç bir iddia irəli sürməyəcək. Amma mən belə bir iddianın irəli sürülməyəcəyinə də əmin deyiləm» [2, 93-94].

Xatırladıırıq ki, «Seçilmiş məqalələr və məktublar»da Həsən bəy Zərdabinin bütövlükdə təbiətşünaslığa, xüsusilə də astronomiyaya, biologiya və təbabətə dair bir çox qiymətli elmi məqalələri dərc olunmuşdur. Bu məqalələrin elmi dəyəri, orada izahını tapmış elmi konsepsiyalar haqqında H.Zərdabiyə həsr olunmuş elmi tədqiqatlarda, o cümlədən bizim monoqrafiya və kitablarımızda nisbətən geniş bəhs olunduğuna görə, burada böyük mütəfəkkirin həmin elmi məqalələri haqqında ümumiləşdirilmiş şəkildə, icmal xarakterli şərhlər vermək istərdik. Məsələn, elə götürək Həsən bəyin «Gələcək haqqında

bəd xəbərlər» [2, 388-394] məqaləsini. H.Zərdabi məqalədə «zaman-zaman elm xadimləri arasındakı daha geniş dünyagörüşünə malik olan... parlaq şəxsiyyətlər» dən bəhs edərkən məşhur ingilis fizikləri Vilyam Kruksu və Vilyam Tomsonu da bunların sırasına daxil edir. H.Zərdabinin qeyd etdiyi kimi, V.Kruks keçən ilin sentyabrında Britaniya assosiasiyasının illik iclasındakı nitqində lap yaxın gələcəkdə ümumdünya açılığının baş verəcəyini xəbər verir. Ciddi statistik məlumatlar toplayan, ölkələr üzrə müqayisəli araşdırmalar aparan V.Kruks hesab edirdi ki, gözlənilən açılığa səbəb taxılın çatışmaması olacaqdır. V.Tomson isə belə fikirdə idi ki, bəşəriyyət havada oksigenin çatışmaması üzündən boğulub, məhv olacaqdır.

Əlbəttə, V.Tomson da bəşəriyyəti qorxuya salan bu bəd xəbəri söyləyərkən konkret hesablamalara, müxtəlif illəri əhatə edən rəqəm göstəricilərinə əsaslanır.

H.Zərdabinin «bizim professorumuz» adlandırdığı Timiryazev V.Tomsonun söylədiyi fikrə necə yanaşırdı? Timiryazev bəşəriyyətin məhvinin çox uzaq gələcəkdə baş verəcəyini nəzərə çatdırır və qeyd edir ki, bəşəriyyət oksigen çatışmazlığından yox, karbon qazının çoxluğundan məhv olacaqdır. Böyük zəka sahibi olan Həsən bəy indiyə qədər söylənilmiş elmi mülahizələrin üçünə də tənqidi yanaşır və bəşəriyyəti gözlənilən fəlakətin qarşısını almağa istiqamətlənən öz elmi mülahizələrini şərh edir, görkəmli təbiətşünas filosof kimi çıxış edir. Onun elmi mülahizələri indiyə qədər də öz dəyərini saxlamaqdadır.

«Seçilmiş məqalələr və məktublar»da yer almış **«Aydın fazalarının Yer üzərində üzvi həyata təsiri»** [2, 591-594], **«Marsda insan yaşayırmı?»** [2, 677-682], **«Yeni ulduzlar»** [2, 697-702] kimi elmi məqalələr Həsən bəy Zərdabinin astronomik hadisələr, bütövlükdə Kainatda baş verən proseslər haqqında dərin biliyə malik olduğunu bir daha sübut edir. Həsən bəy Zərdabinin bioloji və tibbi bilik sahəsində elmi yazıları bu gün belə öz elmi dəyərini saxlamaqdadır. Bunların sırasında **«P.M.Boqdanovun «Bitkilərin həyatı barədə söhbətlər»i»** [2, 346-348], **«İnsanın cinsi necə yaranır?»** [2, 360-364], **«Orqanizmin yoluxucu mikroblarla mübarizəsi»** [2, 416-420], **«İşıq və hava xəstəlik törədicilərlə mübarizə vasitəsidir»** [2, 446-450], **«Professor Meçnikovun yeni kəşfi»** [2, 492-494], **«İşıq insan həyatında»** [2, 520-524] və bir çox digərləri xüsusi yer tutur. Maraqlı və ürəkaçan cəhət budur ki, Həsən bəy Zərdabi yaradıcı alim və fikir sahibi kimi çıxış edir, öz dövrləri üçün görkəmli alim hesab olunanlar barədə yeri gəldikdə tənqidi fikirlər söyləməkdən də çəkinmir. Əlbəttə, «Seçilmiş məqalələr və məktublar»da yer almış və bilavasitə Həsən bəy Zərdabinin qələminin məhsulu olan elmi yazılar olduqca çoxdur. Onların haqqında ətraflı şərh vermək indiki halda imkansızdır. Oxucularımızı dəvət edirik həmin yazıları diqqətlə oxuyub, mənasını lazımsınca dərk etsinlər. Məsələn, Həsən bəy Zərdabinin **«Xəzər dənizinin Qara dənizlə birləşdirilməsi haqqında»** məqaləsi nəinki çap olunduğu vaxtlarda, eyni zamanda indinin özündə də elmi əhəmiyyətini saxlamaqdadır. H.Zərdabinin istər

bütövlükdə humanitar, həmçinin o zamankı hakimiyyət rejiminin siyasi təhlilinə və eləcə də tənqidinə həsr olunmuş iki məqaləsindən də söhbət açmaq istərdim. Bunlardan biri «**Amerikada zehni inkişafı əl əməyi ilə birləşdirən yeni məktəb sistemi**» [2, 545-550] adlanır. Məqalədə dünyanın müxtəlif ölkələrdən olan alimlərinin müzakirə olunan problem üzrə mülahizələri ətraflı təhlil olunur. Məqalədən bir sitat gətirməklə kifayətlənirik: «Əl əməyi insana mənəvi-əxlaqi cəhətdən çox böyük təsir göstərir. Amerikada şüurlu əməklə cinayətkarlar, mənəviyyəti pozulmuş insanlar tərbiyə və islah olunurlar, əqli cəhətdən zəif insanların qabiliyyətləri bərpa edilir və s.» [2, 548]. Həsən bəy Zərdabının siyasi pafosu çox yüksək olan məqalələrindən biri də «**Bürokratiya və «siyasi etibarlılıq»**» məqaləsidir [2, 870]. Həmin məqalədən kiçik bir parçanı nəzərinizə çatdırırıq. Böyük mütəfəkkir çarizm hakimiyyət rejiminin «**Siyasi etibarlılıq**» bəhanəsi ilə insanlara, demokratik əhval-ruhiyyə sahiblərinə münasibətdə törətdiyi rəzəllərdən bəhs edərək yazırdı: «Budur, adamın qarşısında gələcək aclıq mənzərəsi canlanır, onun adına biabırçılıq damğası vurulur, onun şəxsiyyəti gizli və açıq şəkildə nəzarət altına alınır. Küt və qorxaq adamlar arasında şübhəli bir şəxs kimi qələmə verilir... Zira onun bütün günahı budur ki, o nə vaxtsa öz fikrini sözləmə cürətinə malik olmuşdur» [1, s.88].

Haqqında bəhs etdiyimiz bu dəyərli kitab barədə şərhimizi tamamlayarkən bir sıra məqamları da diqqət önünə çəkmək istərdik. Hər şeydən əvvəl, təkrarən xatırladıyıq ki, Həsən bəy Zərdabi, 16 il doğma kəndi Zərdabda yaşadığından sonra 1896-cı ildə Bakı şəhərinə qayıdır və yenidən çox qaynar fəaliyyətə başlayır, «Kaspi» qəzetində müvəqqəti redaktor olaraq çalışır, Azərbaycan dilində çap olunan qəzet və jurnallarda çoxsaylı məqalələr dərc etdirir, uzun müddət Bakı Şəhər Dumasının üzvü kimi qaynar fəaliyyət göstərir, müxtəlif məktəb komissiyalarının sədri və ya üzvü olur, xalqının maariflənməsi naminə son nəfəsinə qədər çalışır, fədakarlıqlar göstərir. Bütün bunlar haqqında daha aydın təsəvvür əldə etmək üçün yenə həmin qiymətli topluya müracət etmək lazımdır. Burada Həsən bəyin istər xırda müxbir yazıları, istərsə də elmi məqalələri şəklində zəngin məlumatlar cəmlənmişdir. XIX əsrin ikinci yarısında və XX əsrin lap ibtidasında doğma Bakı şəhərimizdə nə hadisələr baş verib, şəhər öz inkişafında hansı pillələrdən keçib? Bu barədə yenə qiymətli topluya müraciət edin. Söhbətimizi H.Zərdabının «**Şərqi Zaqafqaziyanın geridə qalması haqqında**» məqaləsində Bakı şəhəri haqqında aşağıdakı parçanı diqqətinizə çatdırmaq istərdim: «Əvvəllər inzibati qaydada sürgün edilənlərin göndərildiyi Bakı şəhəri qısa müddət ərzində tamamilə tanınmaz dərəcədə dəyişərək, onlarla insanı milyonçu elədi, həmçinin nəinki bütün Rusiyanın, eləcə də əcnəbi ölkələrin milyonçularını öz ağışuna çəkib gətirdi» [2, 649-650].

Yekun olaraq deyə bilərəm ki, mən yazı üzərində işləyərkən «Seçilmiş məqalələr və məktublar»da yer almış materiallar, H.Zərdabının başlıca ideyalarını özündə əks etdirən məqalə və müxbir yazıları haqqında substantiv-məzmun etibarlı ilə məlumat verim və haqqında bəhs etdiyimiz kitaba oxucuların diqqətini cəlb edim. Əlavə olaraq deməyi lazım saydım ki, bu yazımızda ki-

kitabın tərcüməsinin keyfiyyəti problemini təhlil etməyi məqsəd olaraq seçməmişik. Lakin bununla belə deyə bilərik ki, kitabın mətnlərində şərh sadə, axtıcıdır. Əslində bir çox hallarda kitabın tərcümə əsəri olması heç nəzərə də çarpmır.

ƏDƏBİYYAT

1. İzzət Rüstəmov. Həsən bəy Zərdabi. Bakı, 2012, 235s.
2. Həsən bəy Zərdabi. Seçilmiş məqalələri və məktubları; ZərdabLTD MMC, 2016, 909 s.

СИМВОЛ СЛАВЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НАУКИ И КУЛЬТУРЫ – ГАСАН БЕК МЕЛИКОВ ЗАРДАБИ

ИЗЗАТ РУСТАМОВ

РЕЗЮМЕ

В статье в сжатой форме излагаются существенные вопросы и отправные моменты мировоззрения Гасан бека Зардаби, привлекаются к научному анализу и рассмотрению корреспонденции, научные статьи, письма, написанные им в период проживания в г.Баку, в селе Зардаб, в период возвращения вновь в г.Баку, во время работы гласным в Бакинской Городской Думе, раскрываются социально-экономические, политические аспекты, словом, научная суть написанного Г.Зардаби, включенного им в его «Избранные статьи и письма», вышедшие ныне в переводе на азербайджанский язык. Далее, в данной статье на научно-критическом уровне излагаются научные концепции английских ученых В.Крукса, В.Томсона, русских ученых Мечникова, Тимирязева и др.

Ключевые слова: Гасан бек Зардаби, «Экинчи», философия просвещения, мировоззрения, общественно-политические, социологические идеи, прогресс, Уильям Крукс, Уильям Томсон, Мечников, Тимирязев, Салтыков-Шедрин и другие.

THE SYMBOL OF THE GLORY OF THE AZERBAIJANI SCIENCE AND CULTURE - HASAN BAY ZARDABI MALIKOV

IZZAT RUSTAMOV

SUMMARY

The article summarizes the essential and initial aspects of Hasan bay Zardabi's world view. Correspondence, scientific articles, letters written by him during his stay in Baku, as well as in Zardab were brought to scientific analysis; their socio-economic and political content are revealed. Further, the article reflects scientific concepts of the English scientists W. Crookes, O. Thomson, Russian scientists Mechnikov, Timiryazev and others on a scientific and critical level, and studies some questions regarding the activities of the Baku City Duma. In a word, the article comments on the materials published in his "Selected Articles and Letters"

Key words: Hasan bay Zardabi, "Ekinçi", philosophy of enlightenment, outlook, social-political, sociological ideas, progress, William Cruks, William Thomson, Mechnikov, Timiryazev, Saltykov-Shedrin and others.

PSIXOLOGİYA**UOT 45.81.99****YENİYETMƏLƏRDƏ ANORMAL DAVRANIŞIN
GENDER ASPEKTLƏRİ****C.A.QULİYEVA***Bakı Dövlət Universiteti**camila1342009@hotmail.com*

Məqalə müasir dövrün aktual problemlərindən birinə həsr edilib. Bununla əlaqədar anormallıq fenomeninin tədqiqi məsələləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bununla əlaqədar olaraq sosial anormallıq fenomeninin tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki şagirdlərin mənəvi uğursuzluğu operativ pədaqoji müdaxilə, keyfiyyətli psixoloji kömək tələb edir. Şəxsiyyətin deviantlıq statusundan öncəki dispozişiyasını öyrənmədən və diaqnostikasını bilmədən nə pədaqoji müdaxilə, nə də ki, psixoloji dəstək mümkün deyildir.

Açar sözlər: yeniyetməlik yaş, həyat tərzi, rəftar, sosial-anormal davranış, valideyn, mənə, cəmiyyət, dəyər, interaktiv öyrənmə, vərdiş.

Son onillikdə respublikamızda baş verən mütərəqqi dəyişikliklər gənclərin sərvət meyillərinin məzmun və istiqamətinə də təsirsiz ötürməmişdir. İctimai şüurda köklü dəyişikliklər baş vermişdir ki, bunun da nəticəsində Azərbaycan təhsil sistemində gənc nəslin sosiomədəni inkişafı və gender tərbiyəsi məsələlərinə böyük diqqət yetirilir. Məktəb məzunlarının hərtərəfli inkişaf etmiş kompetent şəxsiyyət kimi tərbiyə olunması, əxlaqi və mənəvi əsaslarda gender mədəniyyətinin yaradılması, ənənəvi ailə ideallarının yüksək mənə kəsb etməsi və ətraf aləmə humanist münasibət- gənclərin tərbiyəsində əsas hədəflərdəndir.

Lakin bununla belə sürətlə baş verən dəyişikliklərin, qloballaşmanın və başqa bu kimi tendensiyaların təsirlərinə rəğmən yeniyetmə və gənclərin davranışında dezadaptasiya halları da qaçılmaz olur. Təsadüfi deyildir ki, özünün formalaşma mərhələsində sosial dezadaptasiya, davranış və xarakterdə yüngül qəribəliklərin olmasından, delinkvent davranışın ağır formalarından olmaqla geniş təzahür spektrinə malikdir.

Məqalə işində sosial anormal davranışın səbəbləri təhlil olunur, bu davranışın inkişafına şəxsiyyətin destruktiv həyat təcrübəsinin, deformasiya olunmuş uşaq-valideyin münasibətləri modellərinin, həmçinin də mədəni və sosial deprivasiyaların üstün təsiri aşkara çıxarılmış, sosial anormal davranışın formalaşmasının psixoloji mexanizmləri və gender xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir. Bütün bunlar isə sosial anormal davranışın diaqnostikası və korreksiyası işinin elmi-psixoloji zəmində həyata keçirilməsini təmin etməyə

imkan verir.

Neqativ ailə münasibətləri təcrübəsi və yeniyetmələrin mikro-sosial ətrafının deformasiya olunmuş əxlaqi – etik dəyərlərinin təsiri altında yeniyetməlik yaşında şəxsiyyətin inkişafında baş verən gender deformasiyaları haqqında elmi təsəvvürləri genişləndirməkdən ibarətdir. Sosial anormal davranışa yeniyetmələrdə ziddiyyətli və konfliktli özünüqiymətləndirmənin və Mən-konsepsiyasının formalaşmasına gətirib çıxaran və onların normal gender və şəxsi özünüidentifikasiyasının pozulması proseslərində təzahür edən həyat münasibətləri sisteminin qeyri-konstruktiv modeli kimi baxılır. Hesab edirik bu tədqiqat: uşaq-valideyn ailə münasibətlərinin gender mədəniyyəti kontekstində yeniyetmələrdə sosial anormal davranışın formalaşmasının səbəbləri və şəraiti haqqında təsəvvürləri genişləndirir. Sosial və psixoloji fenomen kimi sosial anormal davranış anlayışının fenomenal statusunu, məzmununu və lüğəti təyin edilməsini müəyyən edir. Şəxsiyyətin müxtəlif dəyər-məna struktur törəmələri ilə (Mən obrazı, gender identikliyi, özünüqiymətləndirmə, dəyərləri, məna) sosial anormal davranışın sistem əlaqəsini, göstərmiş yeniyetmənin sosial anormallığı halında şəxsiyyətin əsas inteqral törəməsi qismində onun Mən-konsepsiyasının dəyər-məna strukturunun deformasiyasını ayırmışdır (onların məzmununun ziddiyyətliliyi və konfliktliyi). Sosial anormal davranışın gender xüsusiyyətləri tipləşdirilmişdir (koqnitiv, emosional-iradi, davranış).

Eksperimentdən alınan nəticələrdən təhsil sistemində çalışan praktik psixoloqların fəaliyyətində istifadə olunmasının mümkünlüyü ilə müəyyən olunur. Belə ki, yeniyetmələrin gender özünüidentifikasiyası və Mən-konsepsiyasının dəyər-məna strukturunun deformasiyasının nəticəsi olan dezadaptiv və sosial anormal davranış modellərinin profilaktikası, diaqnostikası və korreksiyası üçün bu tədqiqatın nəticələri faydalı ola bilər. Tədqiqat materialları sosial, yaş, pedaqoji və genderin psixologiyası, eləcə də şəxsiyyət və inkişaf psixologiyası üzrə mühazirə və praktik məşğələlərin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Tədqiqatdan alınan nəticələr əsasında 14-15 yaş qrupundan olan sosial anormal davranışlı yeniyetmələr üçün psixokorreksiya proqramı, eləcə də, müəllimlər, psixoloqlar və valideynlər üçün tövsiyələr sistemi işlənmişdir və hesab edirik ki, bunlar praktik istiqamətdə mühüm əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Məqalədə sosial anormal davranışa şəxsiyyətin kompleks psixoloji xarakteristikası kimi tərif verilmiş, onun sosial-psixoloji diskripsiyası işlənmiş, deviantlığın şəxsiyyət preddispozisiyası kimi fenomenoloji statusu ayrılmışdır (E.V.Zmanovskaya (2004), M.A. Kovalçuk (2002)). Təsirin genotipik və fenotipik faktorlarının əlaqəsi kontekstində sosial anormal davranışın emosional-dinamik və məzmun-məna xarakteristikaları ayrılmış, onun struktur- funksional təhlili aparılmışdır. Sosial anormallığa şəxsiyyətin dəyər-məna sferasının həm davranış səviyyəsində təzahür edən destruktiv vəziyyəti kimi (P.P.Korolenko, N.V.Dmitrieva (2000), V.N.İvanov (1995)), həm də bütövlükdə şəxsiyyətin mədəniyyətə mənsubluğunun xarakteristikası kimi baxılır (Q.S.Triandis (2007), A.A.Belik (2005)). Sosial anormal davranışın səbəbləri təhlil olunur,

inkişafda şəxsiyyətin destruktiv həyat təcrübəsinin, deformasiya olunmuş uşaq-valideyin münasibətləri modellərinin, həmçinin də mədəni və sosial deprivasiyaların üstün təsiri qeyd olunur. Sosial anormal davranışın formalaşmasının psixoloji mexanizmləri ayrılmış, hansı ki, bu əhəmiyyətli yaşlıya şəxsi özünü-identifikasiya (daha çox valideyinlərdən birinə) və bu əsasda da əsas dəyər-məna yenitörəmələrinin əmələ gəlməsi prosesidir ki, onlar da avtomatlaşaraq nəticədə sosial anormal yeniyetmə şəxsiyyətinin inkişafında aparıcı məna xətti statusu kəsb edir. Sosial anormal davranışın əsas tərkib strukturları (deskripsiya zonaları) bunlardır: koqnitiv (mənalər, maraqlar, tələbatlar, dəyərlər); emosional-iradi (hiss, dinamik tənzim, emosional modus) və rəftar-məna (seçim situasiya kontekstində əməl kimi rəftar).

Sosial anormal davranışın gender xüsusiyyətlərinin təsviri iki qiymət komponentini özündə ehtiva edir: normativ (universal) və variativ (mədəni-mental), hansı ki, müxtəlif sosiomədəni sistemlər çərçivəsində genderin normativ xarakteristikalarının təzahürlərinin özünəməxsusluğunu müəyyən edir. Gender (maskulin və femin tip), buna nisbətdə cəmiyyətin gender tipinə nəzərən genderə görə deformasiya olunmuş davranış modellərinin təsviri verilmişdir. Sosial anormal yeniyetmə şəxsiyyətinin strukturunun əsas diaqnostik komponentləri ayrılmışdır: Mən-obrazı, ziddiyyətli və konfliktli Mən-konsepsiyası və özünüqiymətləndirmə.

Tədqiqata müxtəlif yanaşmaların metodoloji təhlili aparılmış, metasistem yanaşmadan istifadə edilməklə eksperimental proqram işlənmişdir ki, bu da müxtəlif formalaşma səviyyələrində metodikaları birləşdirməyə imkan verir. Burada, həmçinin diaqnostik instrumentarilərin seçimi əsaslandırılmış və tədqiqat prosedurları təsvir olunmuşdur. Tədqiqat prosesində sosial anormal davranış modellərinin avtomatlaşması prosesində yeniyetmələrin mikrososial ailə mühitinin üstün və formalaşdırıcı rolu haqqında hipotez tamamilə təsdiq olunmuşdur. Tədqiqat göstərdi ki, onların gender statusundan asılı olmayaraq yeniyetmələrin sosial anormal davranışlarının psixoloji xüsusiyyətləri onların Mən-konsepsiyasının dəyər-məna strukturunun deformasiyasının nəticəsidir. Mən-konsepsiyasının dəyər-məna deformasiyası mədəni identikliyin subyektiv qəbul edilən qeyri-konstruktiv obrazları kimi valideyn davranış modelləri və sosializasiyanın təsiri nəticəsidir. Sosial anormal davranışın gender xüsusiyyətləri bütövlüklə sosial qarşılıqlı təsirin əsas aqressiv, həyəcanlı və ya isteroid əlamətlərinin üstün tipinə görə müəyyən tipoloji emosional-dinamik və məzmun-məna xüsusiyyətlərinin təzahür xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Sosial anormallıq fenomeninin statistik təhlili göstərdi ki, oğlanlar arasında sosial anormallıq daha tez-tez təzahür edir (seçimin ümumi kəmiyyətindən 64,4% olmaqla), qızlar 33,6% təşkil edir. Bu Azərbaycan cəmiyyətində gənclərin tərbiyəsinin mental xüsusiyyətləri ilə izah oluna bilər: qızlar ənənəvi olaraq milli və ailə-cins mədəni mənələri ruhuna daha çox istiqamətləndirilir ki, nəticədə neqativ sosiomədəni təsirlərə az məruz qalırlar. Ənənəvi qadın rolu milli ailə mədəniyyətinin təməl mental prinsiplərinə əsaslanır. Oğlanlar daha fəal və

nisbətən müstəqil olurlar, ətraf aləmi fəal surətdə dəyişdirməyə çalışırlar və buna görə də onu əhatə edənlərlə daha tez-tez konfliktli münasibətlərdə olurlar. Tədqiqat göstərdi ki, yeniyetmənin cinsi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq normativ gender “hərəkətləri” (qızların maskulinləşməsi və oğlanların feminləşməsi) tipi üzrə davranışa, eləcə də hiperrol davranışına (genderin ənənəvi normativ xarakteristikalarının kəskinləşməsi) da sosial anormallığın təzahürü kimi baxılır.

Yeniyetməlik yaşında hormonal disbalansın yeniyetmənin neqativ şəxsi keyfiyyətlərinin kəskinləşməsi üçün təbii psixofizioloji əsas təşkil etməsinə baxmayaraq, yalnız ailədə qarşılıqlı təsirin neqativ təcrübəsi zamanı yeniyetmə şəxsiyyətinin emosional böhranı sosial baxımdan kənaraçıxan davranış tipi formalaşdırmağa qabil olur. Hiperrol davranışı həmişə kompensator xarakter daşıyır və tədqiqatda bu “kompensator gender” kimi adlandırılır və yeniyetmənin öz Mən-konsepsiyası çərçivəsində iki mədəniyyətə xas gender davranış nümunəsini uzlaşdırma bilməməsi (mədəni ötürülmüş və valideynlərin özləri sosial anormal statuslu olduğu halda ailədən şəxsləndirilmiş) anlamını ifadə edir. Yeniyetmə uzlaşdırma bililməyən tələbləri uzlaşdırmağa məcburdur (ailə və ictimai normaları) ki, bunun da, nəticəsində koqnitiv dissonans situasiyasına düşür. Bu dissonansın həlli isə maskulin (femin davranış əlamətlərinin həddindən artıq kəskinləşməsinin təzahürü kimi “kompensator kişilik/qadınlıq” tipi üzrə marginal gender davranış modellərinin formalaşması müstəvisində yerləşir.

Yeniyetmə üçün əhəmiyyətli yaşlının şəxsi mənfi nümunəsinə sosial anormal davranışın formalaşması aləti kimi baxılır. Tədqiqat prosesində sosial anormal valideyn davranış modelinin sosial anormal statuslu yeniyetmə şəxsiyyətinə neqativ təsirin psixoloji mexanizmləri müəyyən edilmişdir. Valideynin həyat təcrübəsi təsir edən əsas amildir. Hansı ki, kiçik məktəb yaş dövründə yeniyetmə şüurunun təməl mental strukturunu (özü haqqında, əhatəsi haqqında, predmetlər aləmi və sosial hadisələr haqqında, yəni gender və sosial özünüidentifikasiya haqqında) formalaşdırır.

S.Bem “Şəxsi diferensial və D.A.Leontyevin SJO metodikalarının tətbiqindən alınan nəticələrin müqayisəli təhlili göstərdi ki, əgər subyektiv əhəmiyyət kəsb edən valideyn gender identifikasiyası pozulmaları ilə xarakterizə olunarsa (gender “hərəkətləri” tipi üzrə davranış), onda yeniyetmə onun üçün əhəmiyyətli insanın gender baxımdan deformasiyaya uğramış davranış modelini qəbul edir və ətraf insanlarla qarşılıqlı təsir də onu özünün məxsusi sxemi qismində mənimsəyir. Bütövlükdə isə böyük ölçüdə oğlanlara xas olan hiperrol davranışı ilə müqayisədə gender hərəkətlərinə daha çox rast gəlinir

Tədqiqat olunanların sosial anamnezinin öyrənilməsi göstərdi ki, cinsi mənsubiyyətlərindən asılı olmayaraq sosial anormal davranışlı yeniyetmələr daha çox yaşlılarla və həmyaşıdları ilə konfliktə girirlər, cəmiyyətdə sosial davranış normalarına pis uyğunlaşırlar, oturmuş ənənəvi gender rollarına tənqidi yanaşmağa meyilli olurlar, əxlaqi davranış normaları çətin avtomatlaşır və xarakterin aşağıdakı neqativ əlamətləri ilə xarakterizə olunurlar: tənbellik,

tərslik, ətrafdakılara münasibətdə neqativizm və düşmənçilik, inamsızlıq, qapalılıq, qisasçılıq, xırdaçılıq, aqressivlik.

Həm oğlanlar, həm də qızlar üçün ailədə neqativ qarşılıqlı təsir təcrübəsi eyni dərəcədə xarakterikdir: valideynlərin mənfi nümunəsi (valideynlər özləri asosial davranış nümunəsidir (56,7% oğlanlar və 45,6% qızlar); ailədə gender mədəniyyətinin çatışmazlığı (14,5% oğlanlar və 13% qızlar); maddi imkanların azlığı (78,9% qızlar və 67,9% oğlanlar); ailə üzvlərinə münasibətdə fiziki aqressiya nümunələrinin, uşaqların sərt cəzalandırılması və ya istismar edilməsi hallarının olması, qadınlarla hörmətsiz rəftar (34,6% oğlanlar, 45% qızlar); valideynlərin özlərinin tənbəlliyi və işləmək və mədəni inkişaf etmək istəyində olmamaları (67,8 % oğlanlar və 89% qızlar).

Sosial anormal davranışın korreksiyasına kompleks yanaşma aktual və zəruridir. Korreksiya bəzi məsələləri: əvvəla, valideynlərin davranışları və tələblər sistemi yenilənməsi, ikincisi isə yeniyetmə təlim münasibətləri sisteminə məhsuldar daxil edilməsinin, onun sosial dəyərli həyat təcrübəsi toplaması və onu başa düşməsinin, yeniyetmə fəaliyyətinin sosial dəyərli yeni formalarının yaradılmasında məktəb və ailənin sıx əməkdaşlıq etməsi məsələlərini həll etməlidir.

Öz şəxsiyyətinin psixoloji-pedaqoji korreksiyanın həyata keçirilməsinə yeniyetmənin subyektiv hazırlığının zəruri və kafi tərkib hissələri kimi əsas refleksiyanın, pozitiv özünüqiymətin və Mən-konsepsiyasının formalaşmasına istinad edərək. Sosial anormal davranışın korreksiyasının beşpilləli modelini təklif etmək olar. Biz bunu “Müvəffəqiyyətə doğru beş addım” adlandırırıq. Bu model istənilən korreksiya proqramının əsasında qoyula bilər və aşağıdakı alqoritmdən ibarətdir:

- 1- məlumatların müəyyən edilməsi referent qrupun formalaşması;
- 2- sosial dəyərli reaksiya nümunəsinin və ya davranış modelinin nümayişi;
- 3- rəftar- seçmə formasının fəaliyyətdə stimulyasiyası və möhkəmləndirmə;
- 4- mental inkişafda olan mühitin və rəğbətləndirilən əks əlaqə sisteminin formalaşdırılması;
- 5- bütün korreksion addımların həyata keçirilməsində sistemlilik və ardıcılıq.

Beləliklə, “Yeniyetmələrin anormal davranışının gender aspektləri” mövzusunda aparılmış tədqiqat və onun təhlili bir çox **nəticələr əldə etməyə** imkan vermişdir. Onlardan bəziləri aşağıdakılardır:

1. Sosial anormal davranışa şəxsiyyətin deviant statusunun dəyər-məna preddispozisiyasına kimi baxmaq olar.
2. Gender statusundan asılı olmayaraq yeniyetmələrin sosial anormal davranışlarının psixoloji xüsusiyyətləri onların Mən-konsepsiyasının dəyər-məna strukturunun deformasiyasının nəticəsidir.
3. Gender əlamətlərindən asılı olmayaraq, sosial anormal davranış

aşağıdakı meyarlarla xarakterizə olunur:

- şəxsiyyətin psixi patologiyası ilə bağlı olmaması
 - həyatdan və özündən subyektiv narazılığın yüksək səviyyəsi
 - isteroid-şantaj əlamətli davranışın daşıyıcısı ola bilməsi,
 - yüksək həyacanlıq,
 - aqressivlik,
 - konfliktliyin yüksək səviyyəsi ilə,
 - özünütəqdimin əxlaqi-etik subnormaları
 - ətrafdakılara bilavasitə ziyan verməməklə,
 - sosial dezadaptasiyanın davamlı təzahürləri.
4. Bütövlükdə sosial anormallıq gender baxımdan asimmetrik hadisədir. Statistik təhlil göstərdi ki, oğlanlar arasında sosial anormallıq daha tez-tez təzahür edir (**62,5%** olmaqla), qızlar **37,5 %** təşkil edir. Bu da Az-n cəmiyyətində gənclərin tərbiyəsinin mental xüsusiyyətləri ilə izah oluna bilər.
 5. Tədqiqat göstərdi ki, yeniyetmənin gender xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq normativ gender “hərəkətləri” tipi üzrə davranışa, eləcə də hiperrol davranışına da sosial anormallığın təzahürü kimi baxılır.
 6. Sosial anormal davranışın gender xüsusiyyətləri yeniyetmə üçün yüksək əhəmiyyət kəsb edən valideynlərindən birinin davranışının gender xüsusiyyətlərinə identikdir.
 7. Valideynlərin sosial anormal davranış modelinin yeniyetmə şəxsiyyətinə neqativ təsiri müəyyən edilmişdir.
 8. Yeniyetmələrin sosial anormal davranış **modelinin gender spesifikasiyasının formalaşmasına** təsir edən **aşağıdakı amilləri müəyyən** edilib:
 - uşağı ailədə və cəmiyyətdə uşaqlıqdan əhatə edən ümumi sosial və mədəni mühit;
 - cəmiyyətin etnik ənənələri;
 - uşaq-valideyn münasibətləri tərz;
 - ailədə gender münasibətlərinin mədəniyyəti və valideynlərin gender xarakteristikaları;
 - valideynlərin və yeniyetmə üçün digər referent insanların cinsrol və mədəni özünüidentifikasiyası;
 - kişilərə və qadınlara münasibətdə ailədə və cəmiyyətdə mövcud olan cinsrol gözləmələri sistemi;
 - ailənin sosial müdafiə səviyyəsi;
 - uşaqların və valideynlərinin ümumi mədəni və təhsil səviyyəsi.
 9. Sosial anormal davranışlı yeniyetmələrlə psixoloji-pedaqoji korreksiya proqramının xüsusi modeli işlənib hazırlanmışdır.
 10. Sosial anormal davranışın mental dəyər-məna əsasının öyrənilməsi göstərdi ki, milli mentalitetə, xalqın ənənələrinə davranışın sosial normativ gender modellərinin formalaşmasının profilaktikasının güclü tərbiyəvi amili, aləti kimi baxmaq olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya //Qarr-poliqraf, Bakı,2003, 356 s.
2. İbrahimbəyova R.F. Gender terminlərinin izahlı lüğət //UNFPA, Bakı, 2015, 15 ç.v.
3. Şəfiyeva E.İ. Yeniyetmələrdə zərərli maddələrə aludəçiliyin psixoterapiyası, psixokorreksiya və psixoprofilaktikası //Bakı Dövlət Universitetinin xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası, 2014, №1, Bakı, s.99-110
4. Алиева К.Р. Социально-психологический анализ ценностных ориентаций азербайджанской молодежи.// “Sosial proseslərin təhlilində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi xüsusiyyətləri” / Gənc tədqiqatçıların respublika elmi-praktik konfransın materialları (17 aprel 2015-ci il), II hissə, s.22
5. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. 2-е, испр. изд./ Леонтьев Д.А. М.: Смысл, 2003, 487с.
6. Триандис Гарри С. Культура и социальное поведение: учебное пособие / Пер. В.А.Соснин. М.: ФОРУМ, 2007, 384 с.
7. Эриксон Э. Детство и общество. СПб.: ИТД «Летний сад», 2000, 416 с.

ГЕНДЕРНЫЕ АСПЕКТЫ АНОРМАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ

Дж.А.ГУЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена одной из актуальных проблем современной эпохи. В этой связи особое значение имеет исследование феномена аномальности. В этой связи вопросы исследования феномена социальной аномальности приобретают особую значимость, так как духовное неблагополучие учащегося требуют оперативного педагогического вмешательства, качественной психологической поддержки, что невозможно без изучения и диагностики преддиспозиционного девиантности статуса личности, что и составило проблемное поле поиска для определения содержания понятия социальной аномальности.

Ключевые слова: подростковый возраст, образ жизни, поступок, социально-анормальное поведение, родитель, смысл, социум, ценность, интерактивное обучение, привычка.

GENDER ASPECTS OF ABNORMAL BEHAVIOR OF ADOLESCENTS

J.A.GULIYEVA

SUMMARY

The article is devoted to one of the topical problems of the modern era. In this regard, the study of the phenomenon of abnormality is of particular importance. Therefore, the research of the phenomenon of social anomaly acquires special significance, since the student's spiritual unhappiness requires prompt pedagogical intervention and qualitative psychological support, which is impossible without studying and diagnosing the pre-disposition status of the personality, which constituted a problematic search field for determining the content of the notion of social anomaly.

Key words: adolescence, way of life, act, social-abnormal behavior, parent, sense, society, value, interactive learning, habit.

MÜNDƏRİCAT

HÜQUQ

İsmayılov X.C.
Azərbaycanda sovet hüququnun inkişafı kontekstində konstitusion dəyişikliklər..... 5

O.C.Məmmədov
Dövlət qulluqçularının konstitusion əmək hüquq subyektliliyi: ümumnəzəri və sahəvi xüsusiyyətləri 24

İQTİSADİYYAT

Nəbiyev E.Q.
Əməliyyat-axtarış hüquq münasibətlərinin məzmunu və bəzi spesifik cəhətləri... 43

Məhərrəmov A.M., Qafarlı Q.N.
Milli istehsalın və ixracın dövlət həvəsləndirmə sisteminin formalaşdırılması istiqamətləri və onun inkişaf perspektivləri 51

Aslanov H.H.
Tənzimlənən bazar iqtisadiyyatı konsepsiyasının əsasları 60

Yadulla M.Y., Həmidova N.N.
Gömrük cinayətləri: mahiyyəti və aşkar edilmə problemləri..... 68

FƏLSƏFƏ

Əliyeva S.H.
Mədəni sosiallaşma 77

Hacıyeva S.R.
İngilis maarifçisi Con Lokkun pedaqoji sistemi və müasirlik 84

Rəcəbli V.Z.
Sosial idrakda həqiqət ilə dəyərlərin münasibətinə dair 93

SOSİOLOGİYA

Rüstəmov İzzət
Azərbaycan elminin və mədəniyyətinin şərəf ünvanı – Həsən bəy Məlikov Zərdabi..... 99

PSIXOLOGİYA

Quliyeva C.A.
Yeniyyətdə anormal davranışın gender aspektləri 107

СОДЕРЖАНИЕ

ПРАВО

Исмаилов Х.Дж.

Конституционные изменения в контексте развития советского права в Азербайджане 5

Мамедов О.Дж.

Конституционная трудовая правосубъектность государственных служащих: общетеоретические и отраслевые особенности..... 24

ЭКОНОМИКА

Набиев Е.Г.

Содержание и некоторые специфические черты оперативно-розыскных правоотношений 43

Магеррамов А.М., Гафарлы Г.Н.

Направления формирования государственной системы поощрения национального производства и экспорта и перспективы ее развития 51

Асланов Г.Г.

Основы концепции регулируемой рыночной экономикой 60

Ядулла М.Я., Гамидова Н.Н.

Таможенные преступления: особенности и проблемы выявления 68

ФИЛОСОФИЯ

Алиева С.Г.

Культурная социализация 77

Гаджиева С.Р.

Педагогическая система английского просветителя Джона Локка и современность..... 84

Раджабли В.З.

О взаимосвязи между истиной и ценностями в социальном познании 93

СОЦИОЛОГИЯ

Рустамов Иззат

Символ славы азербайджанской науки и культуры – Гасан бек Меликов Зардаби 99

ПСИХОЛОГИЯ

Гулиева Дж.А.

Гендерные аспекты аномального поведения подростков 107

CONTENTS

LAW

- Ismayilov Kh.J.**
Constitutional changes in the context of the development
of Soviet law in Azerbaijan..... 5
- Mammadov O.J.**
Constitutional labour law subjectivity of civil servants:
general theoretical and sectoral features 24

ECONOMICS

- Nabiyev E.Q.**
Content and some specific features of legal operations 43
- Maharramov A.M., Gafarli G.N.**
Directions of formation of the state system of encouragement
of national manufacture and export and prospects of its development 51
- Aslanov H.H.**
The basis of the concept of regulated market economics 60
- Yadulla M.Y., Hamidova N.N.**
Customs crimes: peculiarities and problems of detection..... 68

PHILOSOPHY

- Aliyeva S.H.**
Cultural socialization 77
- Hajiyeva S.R.**
The pedagogical system of the english enlightener,
John Locke and modernity 84
- Rajabli V.Z.**
On the relationship between the truth and values in social cognition..... 93

SOCIOLOGY

- Rustamov Izzat**
The symbol of the glory of the azerbaijani science and culture –
Hasan bay Zardabi Malikov 99

PSYCHOLOGY

- Guliyeva J.A.**
Gender aspects of abnormal behavior of adolescents 107

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının sədrinin 20 dekabr 2010-cu il tarixli 48-01-947/16 sayılı məktubunu əsas tutaraq «Bakı Universitetinin Xəbərləri» jurnalının redaksiya heyəti bildirir ki, nəşr etdirmək üçün təqdim edilən məqalələr aşağıdakı qaydalar əsasında tərtib edilməlidir:

1. Təqdim olunan məqalənin mətni – A4 formatında, sətirlərarası – 1 intervalla, yuxarıdan – 5 sm, aşağıdan – 3,75 sm, soldan – 4 sm, sağdan – 3,5 sm, Times New Roman – 12 (Azərbaycan dilində – latın əlifbası, rus dilində – kiril əlifbası, ingilis dilində – ingilis əlifbası ilə) şrifti ilə yığılmalıdır.

2. Hər bir məqalənin müəllifinin (müəlliflərinin) adı və soyadı tam şəkildə yazılmalı, elektron poçt ünvanı, çalışdığı müəssisənin (təşkilatın) adı göstərilməlidir.

3. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər verilməlidir (açar sözlər məqalənin və xülasələrin yazıldığı dildə olmalıdır).

Məqalələr və xülasələr (üç dildə) kompyuterdə çap olunmuş şəkildə disketlə (disklə) birlikdə təqdim olunur, disketlər geri qaytarılmır!

Əlyazmalar kvartalın əvvəlindən bir ay keçməmiş verilməlidir.

4. Hər bir məqalənin sonunda verilmiş ədəbiyyat siyahısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Dissertasiyaların tərtibi qaydaları» barədə qüvvədə olan Təlimatının «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» bölməsinin 10.2-10.4.6 tələbləri əsas götürülməlidir.

Kitabların (monoqrafiyaların, dərsliklərin və s.) bibliografik təsviri kitabın adı ilə tərtib edilir. Məs.: Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərneşr, 1994, 284 s.

Müəllifi göstərilməyən və ya dördədən çox müəllifi olan kitablar (kollektiv monoqrafiyalar və ya dərsliklər) kitabın adı ilə verilir. Məs.: Kriminalistika: Ali məktəblər üçün dərslik / K.Q.Sarıcalinskayanın redaktəsi ilə. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 1999, 715 s.

Çoxcildli nəşrə aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan tarixi: 7 cildə, IV c., Bakı: Elm, 2000, 456 s.

Məqalələrin təsviri aşağıdakı şəkildə olmalıdır. Məs.: Vəlixanlı N.M. X əsrin ikinci yarısı – XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri və bir daha «Naxçıvanşahlıq» haqqında // AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 2001, № 3, s. 120-129.

Məqalələr toplusundakı və konfrans materiallarındakı mənbələr belə göstərilir. Məs.: Məmmədova G.H. Azərbaycan memarlığının inkişafında Heydər Əliyevin rolu / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyevin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: Nurlan, 2003, s.3-10.

Dissertasiyaya istinad belə olmalıdır. Məs.: Süleymanov S.Y. Xlorofill-zülal kompleksləri, xloroplastların tilakoid membranında onların struktur-molekulyar təşkili və formalaşmasının tənzimlənməsi: Biol. elm. dok. ... dis. Bakı, 2003, 222 s.

Dissertasiyanın avtoreferatına da eyni qaydalarla istinad edilir, yalnız «avtoreferat» sözü əlavə olunur.

Qəzet materiallarına istinad belə olmalıdır. Məs.: Məmmədov M.A. Fəciə janrının tədqiqi. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., Bakı, 1966, 14 may.

Arxiv materiallarına aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan Respublikası MDTA: f.44, siy.2, iş 26, vv.3-5.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin ədəbiyyatına üstünlük verilməlidir.

PS: Rəhbərliyin bizə verdiyi göstərişə əsasən növbəti saylarda bu tələblərin hər hansı birinə cavab verməyən məqalələr nəşriyyat tərəfindən qəbul edilməyəcək.

Redaktorları: *Məryəm Qədimova*
Yafəs Quliyev
Nərgiz Əliyeva

Kompüter tərtibçisi: *Azadə İmanova*

Yığılmağa verilmişdir: 15.05.2018. Çapa imzalanmışdır: 27.06.2018.

Formatı: 70x100 1/16. Həcmi 7,5 ç.v. Sifariş 180. Sayı 120.

*«Bakı Universiteti Nəşriyyatı», Bakı ş., AZ 1148, Z.Xəlilov küçəsi, 23.
Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində qeydə alınmışdır.
Şəhadətnamə B310.30.04.1999.
bun@box.az*